



УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН
ТАМГЫН ГАЗАР



ПАРЛАМЕНТЫН
СУДАЛГАА
СУРГАЛТЫН
ХҮРЭЭЛЭН



ПАРЛАМЕНТЫН СУДАЛГАА ШИНЖИЛГЭЭ

Эрдэм шинжилгээний сэтгүүр

ТУСГАЙ ДУГААР I

2022
№05

УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН ТАМГЫН ГАЗАР
ПАРЛАМЕНТЫН СУДАЛГАА, СУРГАЛТЫН ХҮРЭЭЛЭН

ПАРЛАМЕНТЫН СУДАЛГАА ШИНЖИЛГЭЭ

PARLIAMENTARY RESEARCH AND ANALYSIS

ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ СЭТГҮҮЛ



МОНГОЛ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛИЙН
30 ЖИЛИЙН ОЙД ЗОРИУЛАВ.

ТУСГАЙ ДУГААР I

Дугаар 05

Улаанбаатар хот
2022 он

СЭТГҮҮЛИЙН РЕДАКЦЫН ЗӨВЛӨЛ

Редакцын зөвлөлийн дарга:

Л.Өлзийсайхан Улсын Их Хурлын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга, доктор (Ph.D)

Редакцын зөвлөлийн гишүүд:

Ц.Цогзолмаа Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнгийн захирал

Д.Лүндээжанцан Улсын Их Хурлын даргын ахлах зөвлөх, Хууль зүйн шинжлэх ухааны доктор (Sc.D), профессор

Г.Чулуунбаатар Шинжлэх Ухааны Академийн дэд ерөнхийлөгч, Академич, Шинжлэх ухааны доктор (Sc.D), профессор

Ц.Товуусүрэн Улсын Их Хурлын Тамгын газрын зөвлөх, Улсын Бага Хурал, Улсын Их Хурлын гишүүн асан

Р.Хатанбаатар Улсын Их Хурлын Тамгын газрын зөвлөх, Улсын Бага Хурлын гишүүн асан

С.Даваасүрэн Үндэсний аюулгүй байдлын зөвлөлийн ажлын албаны ажилтан, Эдийн засгийн ухааны доктор (Ph.D)

Д.Амаржаргал Эрүүл мэндийн бодлого судлаач, Олон улсын шинжлэх ухааны сэтгүүлүүдийн шүүмжлэгч, Анагаах ухааны доктор (Ph.D)

Ерөнхий редактор:

Ц.Норовдондог Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнгийн Эрдэмтэн нарийн бичгийн дарга, Ахлах зөвлөх, доктор (Ph.D)

Хариуцлагатай нарийн бичгийн дарга:

Ц.Ариунаа Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнгийн Эрдэм шинжилгээний ажилтан

Эмхэтгэсэн:

Д.Аюуш Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнгийн секторын эрхлэгч
Б.Мөнгөнсувд Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнгийн Эрдэм шинжилгээний ажилтан

Хэвлэсэн тоо: 220
Цаасны хэмжээ: B5 /176x250 мм/
Цахим хуудас: www.research.parliament.mn

Сэтгүүлд нийтэлсэн материалын агуулга, мэдээллийн үнэн зөвийг зохиогчид хариуцна.
Дугаарыг эрхэлсэн: УИХ-ын Тамгын газрын Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэн,
2022 он

АГУУЛГА

ӨМНӨХ ҮГ5

1. ҮНДСЭН ХУУЛЬ-30 ЖИЛ ОЛОЛТ, СОРИЛТ

“Үндсэн хууль-30 жил” эрдэм шинжилгээний хурлыг нээж хэлсэн үг	7
<i>Г.Занданшатар (УИХ-ын дарга)</i>	
Монгол Улсын Үндсэн хууль бол “Хууль-Үндсэн хууль” мөн	12
<i>Д.Лүндээжанцан (Sc.D), Л.Өлзийсайхан (Ph.D)</i>	
Үндсэн хуулийн зохицуулалт ба хүний хөгжил	25
<i>Г.Чулуунбаатар (Sc.D)</i>	
Үндсэн хуулийн хэрэгжилт ба цаг хугацааны хамаарал	33
<i>Ж.Амарсанаа (Sc.D)</i>	

2. ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ХЭРЭГЖИЛТИЙН ЗАРИМ АСУУДАЛ

Шударга ёсны хүсэмжлэл ба шүүх	56
<i>Н.Лүндэндорж (Sc.D)</i>	
Улс төрийн нам ба Монгол Улсын 4 дэх Үндсэн хууль	65
<i>О.Цэрэнчимэд (Dr.rer.pol)</i>	
Монгол Улсын Үндсэн хуулийн амин сүнс ёс суртахуун болох нь.....	76
<i>С.Нарангэрэл (Sc.D)</i>	
“Үндсэн хууль-30 жил” эрдэм шинжилгээний хурлыг хааж хэлсэн үг	80
<i>Т.Аюурсайхан (УИХ-ын дэд дарга)</i>	

3. ПАРЛАМЕНТЫН ТӨЛӨВШИЛД 1992-1996 ОНЫ УИХ-ЫН ГҮЙЦЭТГЭСЭН ҮҮРЭГ

1992-1996 оны УИХ-ын Монгол төрийн түүхэнд гүйцэтгэсэн үүрэг	83
<i>Ж.Болдбаатар (Sc.D)</i>	
Дахин давтагдаагүй Улсын Их Хурал	87
<i>С.Нарангэрэл (Sc.D)</i>	
Парламентын дэгийг төлөвшүүлэхэд 1992-1996 оны Улсын Их Хурлын гүйцэтгэсэн үүрэг, ач холбогдол	91
<i>Л.Өлзийсайхан (Ph.D)</i>	

CONTENTS

Foreword	5
----------------	---

1. THE 30 YEARS OF THE CONSTITUTION OF MONGOLIA – ACHIEVEMENTS AND CHALLENGES

Welcome address and opening of the conference “The 30 years of the Constitution of Mongolia”	7
<i>G.Zandanshatar</i> <i>Chairman of the State Great Hural (Parliament) of Mongolia</i>	
The Constitution of Mongolia is considered as the legal Constitution	12
<i>D.Lundeejantsan (Sc.D)</i> <i>L.Ulziisaikhan (Ph.D)</i>	
Constitutional regulation and human development	25
<i>G.Chuluunbaatar (Sc.D)</i>	
Implementation of the constitution in relation to time	33
<i>J.Amarsanaa (Sc.D)</i>	

2. SOME ISSUES IN THE IMPLEMENTATION OF THE CONSTITUTION

Pursuit of Justice and the Judiciary	56
<i>N.Lundendorj (Sc.D)</i>	
Political party and the 4th Constitution of Mongolia	65
<i>O.Tserenchimed (Dr.rer.pol)</i>	
Morality as the spirit of the Constitution of Mongolia	76
<i>S.Narangerel (Sc.D)</i>	
Closing speech	80
<i>T.Ayursaikhan</i> <i>Vice Chairman of the State Great Hural (Parliament) of Mongolia</i>	

3. THE ROLE OF THE FIRST PARLIAMENT OF MONGOLIA (1992-1996) IN THE FORMATION OF PARLIAMENT

The role executed by the Parliament of 1992-1996 in the Mongolian state history	83
<i>J.Boldbaatar (Sc.D)</i>	
The inimitable Parliament (1992-1996)	87
<i>S.Narangerel (Sc.D)</i>	
The role and significance of the Parliament of 1992-1996 in the formation of the rule of parliamentary procedures	91
<i>L.Ulziisaikhan (Ph.D)</i>	

ӨМНӨХ ҮГ

“Парламентын судалгаа шинжилгээ” эрдэм шинжилгээний сэтгүүлийн энэхүү тусгай дугаар Монгол Улсад ардчилсан Үндсэн хууль батлагдсаны 30 жилийн ойн хүрээнд зохион байгуулагдсан “Үндсэн хууль-30 жил” эрдэм шинжилгээний хурлын болон 1992-1996 оны анхны Улсын Их Хурлын 30 жилийн ойд зориулсан илтгэлүүдийг эмхэтгэн Та бүхэнд хүргэж байна.

Энэхүү илтгэлүүд нь Үндсэн хуульт ёс, парламентат ёсыг улам хөгжүүлэх, Монгол Улсын Үндсэн хуульд 2019 онд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтийг таниулан сурталчлахад бодитой хувь нэмэр оруулах ач холбогдолтой юм.

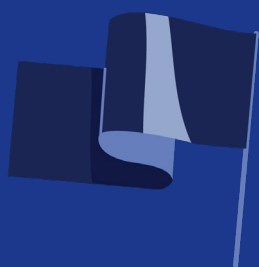
“Үндсэн хуулийн 30 жилийн ололт, сорилт” агуулгын хүрээнд Монгол Улсын Үндсэн хууль нь хууль Үндсэн хууль болох тухай, Үндсэн хууль нь хүний хөгжлийн асуудлуудтай нягт уялдаатай болох тухай, Үндсэн хуулийн хэрэгжилт ба цаг хугацааны хамаарлын тухай, “Үндсэн хуулийн хэрэгжилтийн асуудал” агуулгын хүрээнд Шударга ёсны хүсэмжлэл ба шүүхийн талаар, Улс төрийн нам ба Үндсэн хуулийн талаар, Үндсэн хуулийн амин сүнс нь ёс суртахуун болох талаар, “Парламентын төлөвшилд 1992-1996 оны УИХ-ын гүйцэтгэсэн үүрэг” агуулгын хүрээнд анхны Улсын Их Хурлын Монгол төрийн болон парламентын түүхэнд гүйцэтгэсэн үүрэг, ач холбогдлын талаар нэгтгэн дүгнэсэн юм.

Эрдэм шинжилгээний хурлын үйл ажиллагаанд идэвхтэй оролцож, хэлэлцүүлэг өрнүүлсэн ардчилсан Үндсэн хууль тогтоогч Ардын Их Хурлын депутатууд, үе үеийн Улсын Их Хурлын дарга нар, Улсын Их Хурлын гишүүд, Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүд, эрдэмтэн судлаачид, төрийн болон төрийн бус байгууллагын төлөөлөгчид, их, дээд сургуулийн багш, судлаачдад талархал илэрхийлье.

Илтгэлүүдийг эмхэтгэн хэвлүүлж, цаашдын үйл ажиллагаандаа анхаарч үзэх нь Үндсэн хууль, парламент судлалын хөгжилд оруулах жинтэй хувь нэмэр болно гэдэгт итгэлтэй байна.

Эрхэм баян эрдэм ухаан дэлгэрэх болтугай!

ПАРЛАМЕНТЫН СУДАЛГАА, СУРГАЛТЫН
ХҮРЭЭЛЭНГИЙН ЗАХИРАЛ Ц.ЦОГЗОЛМАА



Нэг.

**ҮНДСЭН ХУУЛЬ-30 ЖИЛ
ОЛОЛТ, СОРИЛТ**

МОНГОЛ УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН ДАРГА ГОМБОЖАВЫН ЗАНДАНШАТАРЫН “ҮНДСЭН ХУУЛЬ-30 ЖИЛ” ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ХУРЛЫГ НЭЭЖ ХЭЛСЭН ҮГ

2022.01.12-ны өдөр

Төрийн ордон

Эрхэм хүндэт Монгол Улсын Ерөнхийлөгчөө,
УИХ-ын эрхэм гишүүд ээ,
Эрдэмтэн судлаачид аа!

Монголчууд төрт ёс, хууль цаазны сэтгэлгээний наанадаж хоёр мянга гаруй жилийн түүхтэй ард түмэн. Туурга тусгаар Монголын төр улс бичмэл Үндсэн хуультай болсоор 100 шахам жил, ардчилсан Үндсэн хуулиа баталж мөрдсөөр 30 дахь жилтэйгээ золгож байна.

1992 оны 01 дүгээр сарын 13-ны өдөр баталсан Монгол Улсын ардчилсан, шинэ Үндсэн хуулиар нийгэм, эдийн засаг, төрийн тогтолцооны цоо шинэ, иж бүрэн өөрчлөлт шинэчлэлтийг хийж, хүний эрхийг дээдэлсэн, өмчийн олон хэлбэр бүхий зах зээлийн эдийн засагт суурилсан ардчилсан нийгмийг цогцлоон байгуулах тогтолцооны үндэс суурийг тавьсан билээ. Хүний жам ёсны эрхийг тэргүүн зэрэгт тавьж, улс төрийн ардчилал, олон ургальч үзэл, эдийн засгийн чөлөөт байдал, төрийн эрх мэдлийн хуваарилалт, нутгийн өөрөө удирдах ёс, хараат бус бие даасан шүүхийн тогтолцооны зарчмууд болон Үндсэн хуулийн хяналтыг баталгаажуулсанд 1992 оны Үндсэн хуулийн онцлог, ач холбогдол оршиж байгаа билээ.

Үндсэн хууль нь хууль зүйн хүчин чадлын хувьд улс орны тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдал, хүний эрх, эрх чөлөөг бататгасан төрийн эрх мэдлийг хуваарилах зарчимд суурилсан хуулиудын хууль буюу дээд хүчин чадал бүхий улс төр, эрх зүйн баримт бичиг юм. Эдүгээ дэлхийн ихэнхи улс орны баримталж байгаа гол үзэл санаа нь хүний эрх, эрх чөлөөний баталгааг хангасан ардчилсан үзэл санаа болж байна. Монгол Улс ч мөн ялгаагүй 1980-аад оны сүүлчээс дэлхий нийтийг хамран өрнөсөн ардчилсан өөрчлөлт шинэчлэлийн давалгааг түүчээлж, улс орноо хөгжлийн цоо шинэ замаар хөтлөх шинэ Үндсэн хуулиа батлан хэрэгжүүлж эхэлсэн.

Үндсэн хууль нь улс орны хөгжлийн чиг хандлагыг тодорхойлогч суурь хууль учраас гол нь хэрэгжилтийг хэрхэн хангаснаас улс орны хөгжлийн зорилго, нийгмийн сайн сайхан, тогтвортой байдлын баталгаа хангагдах учиртай.

Гэвч аливаа Үндсэн хууль түүнийг анх боловсруулах үед бүрэн тооцоолж чадаагүй сорилттой тулгардаг, мөн улс орны нийгэм-эдийн засгийн байдал ч мөн цаг үеэ даган хувьсан өөрчлөгдөж, шинэ нөхцөл байдалтай тулгарч байдаг билээ.

УИХ-аас 2016 онд НҮБ-ийн Хөгжлийн хөтөлбөртэй хамтран 1992 оны Үндсэн хуулийн хэрэгжилтийн байдалд дүн шинжилгээ, судалгаа хийсэн байдаг. Энэхүү судалгааны тайланд Монгол улс Үндсэн хуулийн хэрэгжилтийг хангах явцдаа 2 томоохон сорилттой нүүр тулсан гэж судлаачид дүгнэсэн байна. Гол сорилтууд нь нэгт, засаглалын эрх мэдлийн хуваарилалт буюу хууль тогтоох болон гүйцэтгэх эрх мэдлийн зааг ялгаа, хяналт-тэнцвэрийг хангах асуудал, хоёрт, эрдэс баялгийн ашиглалттай холбоотой асуудлууд байна гэж үзсэн. Практикт эдгээр болон бусад олон асуудлуудыг Үндсэн хуулийн хүрээнд шийдвэрлэх шаардлага бий болсон учраас Үндсэн хуулийн энэхүү

нэмэлт, өөрчлөлтийг 3 парламент дамнан 4 төсөл боловсруулж, орон даяар өргөн хүрээтэй хэлэлцүүлэг хийсний үндсэн дээр ард түмний сонголтоор байгуулагдсан 7 дахь удаагийн парламент 2019 онд хэлэлцэн баталсан юм.

Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг дагалдан эрх зүйн томоохон шинэчлэлүүд хийгдэж байгаа бөгөөд Үндэсний баялгийн сангийн тухай хууль, Шүүхийн тухай хууль, Засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж, түүний удирдлагын тухай хууль, Сонгуулийн тухай хууль, Улс төрийн намуудын тухай хууль зэрэг 30 шахам хуульд өөрчлөлт орж, нийгэмд шударга ёс, төрд эмх замбараа, сахилга хариуцлага баттай ноёрхох суурийг тавих болно гэсэн хүлээлттэй байгаа. Үр дүнд нь парламентат ёс бэхжиж, зөвхөн хууль засагласан, шударга ёс ердийн хэм хэмжээ болон төлөвшсөн, хариуцлага, сахилга бүх шатанд хэвшсэн, баялгийн өгөөж тэгш шударга хуваарилагдаж, хүний төдийгүй нийгмийн хөгжлөө дэмжсэн хөгжингүй улс орон болно гэсэн алсын зорилготой байгаа билээ.

Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтөөр юуны өмнө парламентын ардчиллыг төлөвшүүлж, ард түмний засаглах эрхийг хангахад чиглэсэн чухал заалтууд орсон. Түүнчлэн байгалийн баялгийг ашиглах зарчим, байгалийн баялгийг өмчлөх харилцаа ба төрийн бодлого, иргэний мэдэх эрхийг баталгаажуулах, стратегийн ач холбогдол бүхий ашигт малтмалын ордыг ашиглахтай холбоотой суурь заалтуудыг тодорхойлж өгсөн билээ. Одоо харин үүнийг бусад хуулиараа улам нарийсган зохицуулж өгөх шаардлага тулгарч байна. Тухайлбал, Ашигт малтмалын тухай, Төрийн болон орон нутгийн өмчийн тухай, Байгаль орчны тухай хууль болон холбогдох бусад хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулж, Үндэсний баялгийн сангийн тухай анхдагч хуулийг тус тус нэн даруй гаргах шаардлага тулгарч байна.

Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтөөр төрийн эрх мэдлийн хяналт, тэнцвэрийг төгөлдөржүүлэх чиглэлээр зарчмын шинжтэй шинэтгэлийн гэж хэлж болох дорвитой заалтууд орсон. Энэ хүрээнд Улсын Их Хурал, Засгийн газар, Засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж, түүний удирдлагын тухай хууль болон Шүүхийн багц хууль батлагдсан.

Бидний өвөг дээдэс тэртээ 100 гаруй жилийн өмнө улс орны тусгаар тогтнол, бие даасан байдлыг баталгаажуулж, улс орныхоо хөгжил цэцэглэлтийн төлөө чадах чинээгээрээ мэрийн зүтгэж, тэмцэж ирсэн уламжлалыг өнөө цагийнхан ч үргэлжлүүлсээр байна. Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтөд нийцүүлж Улсын Их Хурал Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт, түүний удирдлагын тухай болон дагалдах бусад хуулиудын нэмэлт, өөрчлөлтийг батлан гаргасан. Үүгээр 30 жилийн хугацаанд хэрэгжих урт хугацааны хөгжлийн нэг бодлоготой байж, түүнийг салбар, бүс, орон нутагт хэрэгжүүлэх зургаан төрлийн хөгжлийн зорилтот хөтөлбөрийг 10 жилийн хугацаанд хэрэгжүүлэх, Монгол Улсаа хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэл байхаар заасан билээ. Өөрөөр хэлбэл, сонгуулийн төсөв хэмээн шүүмжилдэг төсвийн бодлогыг хөгжлийн төсөв болгох шинэчлэлийг энэ хуулиар хийсэн. Харин бодитой хэрэгжүүлэх шаардлага л хариуцлага болон тавигдаж байна.

2020 оны Улсын Их Хурлын сонгуулиар бүрдсэн найм дахь удаагийн парламент хүний эрхийг дээдэлсэн парламент байхаа тунхагласан. Хууль болгонд хүний эрхийг амин сүнс болгон суулгахаас гадна нэгэнт батлагдан мөрдөгдөж байгаа хуулиудад ч мөн хүний эрхийн талаар хяналт шинжилгээ хийн засаж залруулах шаардлагатай гэж үзэж байна. Мөн хуулийн байгууллагад хүний эрхийг зөрчих явдалтай хатуу тэмцэх, авлига албан тушаалын гэмт хэрэгт ногдуулах ялын бодлогыг чангатгахад онцгой анхаарч, холбогдох хуулиудад өөрчлөлт оруулсан. Монгол Улсын хүний эрхийг хамгаалагчийн эрх зүйн байдлын тухай хуулийг ч мөн баталсан.

Шударга ёсны баталгаа болсон шүүх, шүүгчийн хараат бус бие даасан байдлыг хангах, үйл ажиллагаа нь шударга ёс, ёс зүйд суурьлах үзэл баримтлалтай Шүүхийн

багц хуулийг батлан хэрэгжүүлж эхэллээ. Улсын Их Хурлын гишүүдийн ёс зүйн дүрмийг баталсан. Цаашид нийт төрийн албан хаагчдын ёс зүй, сахилга, хариуцлагын асуудлыг хуулиар тусгайлан зохицуулах шаардлагатай гэж үзэж байгаа болно.

Одоогоос 100 жилийн өмнө бидний өвөг дээдсийн зорьж байсан Үндсэн хуульт байгуулал, засаглалын тогтолцооны үндсэн үзэл баримтлал 70 жилийн дараа буюу 1992 онд баталсан ардчилсан шинэ Үндсэн хуульд дахин тусгалаа олж, өдгөө бид хүний эрх, эрх чөлөөг дээдэлсэн, хүмүүнлэг, иргэний ардчилсан нийгмийг цогцлоохын төлөө хичээн зүтгэж байна. Эрс шинэчлэл хийж, шударга улс төр, эрчимжсэн эдийн засаг, эрүүл нийгэм, тунгалаг төрийг бүтээх эрхэм зорилгын төлөө бид тодорхой сорилт, бэрхшээлүүдийг туулан урагшилсаар байна.

Үндсэн хуулийн шинэтгэлийн асуудал үе үеийн УИХ, улс төрийн намууд, эрдэмтэн судлаачид, ард иргэдийн анхааралд байсаар ирсэн. Үндсэн хуулийг боловсронгуй болгох асуудал зарчмын хувьд байж болох асуудал боловч Монгол Улсын Үндсэн хууль нөөц боломжоо бүрэн шавхаагүй, цаашид ч урт хугацаанд мөрдөгдөх чадавхитай гэдэг нь Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг парламентаар хэлэлцэх явцад улам тодорхой болсон юм. Үндсэн хуулийнхаа үзэл баримтлал, агуулга, үзэл санааг цаашид улам дэлгэрүүлэн хөгжүүлэх шаардлага байгааг үгүйсгэхгүй боловч органик болон бусад хуулиудаар энэ асуудлыг шийдвэрлэх өргөн боломж байгаа гэдгийг онцлон тэмдэглэж байна.

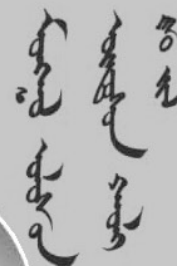
Үндсэн хуулийн хэрэгжилтийн байдалд шинжлэх ухааны үндэслэлтэй шинжилгээ, судалгаа хийх хэрэгцээ, шаардлага байсаар байна. Энэ чиглэлээр эрдэмтэн судлаачдын хийж буй судалгааны ажлыг дэмжиж, эрчимжүүлэх нь зүйтэй. Улс төрийн харалган бодлого, богино хугацааны зорилгод автагдсан өнгөцхөн дүгнэлтээр Үндсэн хуулиа хөндөх нь алс хэтдээ харамсаад барахгүй эрсдэлд хүргэх талтай гэдгийг энэ дашрамд онцлон тэмдэглэж байна. Үндсэн хуульдаа шинжлэх ухааны үндэслэлтэй хандаж, тулгамдсан асуудлыг иргэдтэйгээ зөвлөлдөн, улс төрийн зөвшлийг хангасны үндсэн дээр Үндсэн хуулийн өөрчлөлтийг хийх жишгийг 2019 онд Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахдаа нэгэнт тогтоосон билээ. Энэ жишгийг цаашид ч хадгалах нь зүйтэй гэж үзэж байна.

Өнгөрсөн 30 жилийн ололт амжилтыг товчхон дүгнэж хэлбэл, өвөг дээдсийн маань төсөөлж, мөрөөдөж явсан үндсэн хуульд ёс эдүгээ дэлхий дахинд төлөвшин тогтож, өнөөгийн өнгө төрхөө олон хөгжиж буйн дунд Монгол Улсын Үндсэн хуульд ёс өөрийн гэсэн өвөрмөц төрх, байр суурийг бий болгож чадсан. Монгол Улсад Үндсэн хуульд ёс, Бүгд найрамдах засаглал, улмаар парламентын засаглал бүхий ардчилсан дэглэмийг Үндсэн хуулиараа тунхаглан бэхжүүлсэн нь Монгол Улс дэлхий нийтийн Үндсэн хуулийн үнэт зүйлс, нийтлэг зарчмуудтай хөл нийлэн алхаж буйн баталгаа юм.

Өнөөдрийн энэхүү эрдэм шинжилгээний хурлаар өнгөрсөн 30 жилийн хугацаанд Үндсэн хууль, түүнд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлт, хэрэгжилтээс үүдэн гарч буй практик үр дагавар, ололт амжилт, сорилтын талаар судалгаанд суурилсан илтгэлүүдийг хэлэлцэж, тодорхой санал дүгнэлт гаргахын зэрэгцээ цаашид Үндсэн хуулийн хүрээнд батлагдан гарах хууль тогтоомжийг боловсронгуй болгох, хэрэгжилтийг хангах асуудлуудыг улс орны хөгжлийн асуудлуудтай холбон тодруулах зорилготой юм.

Энэхүү эрдэм шинжилгээний хуралд Үндсэн хууль судлаачид, хууль зүйн болон бусад салбарын нэр хүндтэй эрдэмтэн судлаачид хүрэлцэн ирсэн байгаа бөгөөд Үндсэн хуулийн тулгуур зохицуулалтуудыг хөгжлийн бодлоготой уялдуулан хэлэлцэхээр төлөвлөсөн нь сайшаалтай байна.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 30 жилийн ойд зориулсан Эрдэм шинжилгээний хурлын үйл ажиллагаанд амжилт хүсье.



Д.ЛҮНДЭЭЖАНЦАН

УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН ДАРГЫН АХЛАХ
ЗӨВЛӨХ, ХУУЛЬ ЗҮЙН ШИНЖЛЭХ
УХААНЫ ДОКТОР, ПРОФЕССОР,
ГАВЬЯАТ ХУУЛЬЧ



**СЭДЭВ: МОНГОЛ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛЬ БОЛ
“ХУУЛЬ - ҮНДСЭН ХУУЛЬ” МӨН**

ТАНИЛЦУУЛГА

Боловсрол

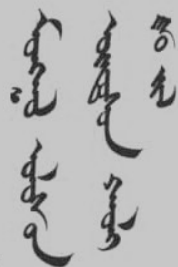
1980 он	МУИС-ийн Хуулийн салбар
1989 он	Хууль зүйн ухааны доктор (Ph.D)
2000 он	Хууль зүйн шинжлэх ухааны доктор (Sc.D)

Ажлын туршлага

1980-1985 он	МУИС-ийн багш, МХЗЭ-ийн хорооны дарга
1985-1989 он	Улсын Прокурорт хэлтсийн прокурор, хэлтсийн дарга
1989-1990 он	ШУА-ийн Төр, эрх зүйн хүрээлэнд секторын эрхлэгч
1990-1992 он	АИХ-ын депутат, УБХ-ын гишүүн, УБХ-ын Хууль зүйн байнгын хорооны нарийн бичгийн дарга /дэд дарга/, Төрийн байгуулалтын байнгын хорооны дарга
1992-1995 он	УИХ-ын гишүүн, УИХ-ын Гадаад бодлого, аюулгүй байдлын байнгын хорооны дарга
1995-1996 он	УИХ-ын гишүүн, УИХ-ын Төрийн байгуулалтын байнгын хорооны дарга
2000-2004 он	УИХ-ын гишүүн, УИХ-ын Гадаад бодлого, аюулгүй байдлын байнгын хорооны дарга
2004-2007 он	УИХ-ын дэд дарга
2007-2008 он	УИХ-ын дарга
2008-2011 он	УИХ дахь МАН-ын бүлгийн дарга
2017-2019 он	УИХ-ын гишүүн, УИХ-ын Төрийн байгуулалтын байнгын хорооны дарга
1992-2020 он	УИХ-ын гишүүн
2020 оноос	Улсын Их Хурлын даргын ахлах зөвлөх

Бүтээл

Хууль зүйн шинжлэх ухааны чиглэлээр болон нэг сэдэвт 40 орчим ном, сурах бичиг, гарын авлага хэвлүүлсэн.



Л.ӨЛЗИЙСАЙХАН

УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН ЕРӨНХИЙ
НАРИЙН БИЧГИЙН ДАРГА, ХУУЛЬ
ЗҮЙН УХААНЫ ДОКТОР



**СЭДЭВ: МОНГОЛ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛЬ БОЛ
“ХУУЛЬ - ҮНДСЭН ХУУЛЬ” МӨН**

ТАНИЛЦУУЛГА

Боловсрол

- 1998 он МУИС-ийн Хууль зүйн дээд сургууль, эрх зүйн бакалавр
1999 он МУИС-ийн Хууль зүйн дээд сургууль, Хууль зүйн магистр
2021 он Хууль зүйн ухааны доктор

Ажлын туршлага

- 1998-2002 он МУБИС-д багш
2002-2016 он МУИС-ийн Хууль зүйн сургуульд багш, ахлах багш
2007-2012 он УИХ-ын Тамгын газарт зөвлөх, ахлах зөвлөх
2012 он УИХ-ын даргын Хууль зүйн бодлогын зөвлөх
2013-2015 он ШЕЗ-д Шүүхийн хүний нөөцийн газрын дарга
2015-2017 он Нийслэл дэх Захиргааны хэргийн шүүхэд шүүгч
2017-2018 он УИХ-ын Төрийн байгуулалтын байнгын хорооны ажлын албаны ахлах зөвлөх
2018-2019 он ЗГХЭГ-т Стратегийн удирдлага зохицуулалтын газрын дарга
2019 он УИХ-ын даргын ахлах зөвлөх
2019 оноос УИХ-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга

Бүтээл

Судалгааны ажлын чиглэлээр нэг сэдэвт 3 бүтээл, гарын авлага 5, өгүүлэл 15 орчим, эрдэм шинжилгээний илтгэл 10 гаруйг хэвлүүлсэн. Ном, сурах бичиг 10 орчмыг редакторласан.

МОНГОЛ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛЬ БОЛ “ХУУЛЬ-ҮНДСЭН ХУУЛЬ” МӨН

Дэлхий дахинд Үндсэн хуульт ёс төлөвшин тогтож, өнөөгийн өнгө төрхөө олон хөгжиж буйн дунд Монгол Улсын Үндсэн хуульт ёс өөрийн гэсэн өвөрмөц төрх, байр суурийг хэдийнээ бий болгож чаджээ.

Монгол Улсад Үндсэн хуульт ёс, Бүгд Найрамдах засаглал, улмаар парламентын засаглал бүхий ардчилсан дэглэмийг Үндсэн хуулиараа тунхаглан бэхжүүлсэн нь яахын аргагүй дэлхий нийтийн Үндсэн хуулийн үнэт зүйлс, нийтлэг зарчмуудтай хөл нийлэн алхаж буйн баталгаа мөн.

Үндсэн хууль бол угтаа төрийн эрх мэдлийн төвлөрлийг задалж, эрх мэдлийн харилцан хяналт тэнцлийг бий болгох замаар хүний эрхийг хамгаалах улс төр, эрх зүйн гол арга хэрэгсэл болдог. Энэ ч учраас Үндсэн хуулийн үнэт зүйлс, нийтлэг зарчмуудыг тогтоож туурга тусгаар улс орон, засаг төрийнхөө зорилго тэмүүлэл, алсын хараа, төрийн байгууламж, засаглалын хэлбэр, эрх зүйт ёс, хүний эрх, эрх чөлөөг хүн төрөлхтний үндсэн хуульт ёсны хөгжлийн түвшинд хүргэж нийгмийн бүлэг, давхрагын зөвшилцлийн үндсэн дээр тогтоодог хууль эрх зүйн дээд эх сурвалж гэдгийг одоо хэн бүхэн ойлгодог болсон биз ээ.

Хүн гэгч бодгаль мөнхийн эргэлтэд оршдогийн хувьд үнэт зүйлс, хүсэл тэмүүлэл, алсын хараа нь үргэлжид хувьсан өөрчлөгдөж, эргэж буцаж байдаг ч өнөөдөр дэлхий нийтэд “Үндсэн хууль” гэгч эх сурвалж хэлбэр, бүтэц, арга зүйн хувьд хэдийнээ хэлбэршин тогтжээ. Харин хүмүүний хувьсал өөрчлөлтөөс хамаарч агуулга, төлөвшил харилцан адилгүй байна.

Тухайн улс үндэстний оюуны сэтгэлгээнээс хамааран нийтлэг бус хэв загварын цөөн хэдэн үндсэн хууль бий. Тухайлбал, Израилийн Үндсэн хууль бичмэл бус үндсэн хуулийн төрөлд багтах бөгөөд 12 төрлийн суурь хууль (Basic Law)-аас бүрдсэн байдаг бол Английн бичмэл бус Үндсэн хуулийг мэдэхгүй хүн үгүй биз ээ.

Дэлхийн анхны бичмэл үндсэн хууль XVII зуунд бүтээгдсэн бөгөөд тэр үед улс үндэстнүүд бүхэлдээ улс төрийн шинэ тогтолцоонд орж байсан тул тэрхүү үндсэн хуулийг хувьсгалын пакт гэж дүрсэлсээр ирсэн байна. Тэр цагаас эдүгээ хүртэлх хугацаанд дэлхий нийтээр олон янзын үндсэн хуулийг бүтээсэн байдаг. Тэдгээрээс цөөнгүй тооны Үндсэн хууль 1989 он буюу хүйтэн дайны төгсгөлд бүтээгдэж “шинэтгэлийн” гэж нэрлэгдэх болжээ. Учир нь эдгээр үндсэн хуулийн зорилго нь ардчилсан институцийг бэхжүүлэхэд оршиж байв.

Аливаа үндсэн хуулийн гол үүргийн нэг нь засаглалын институцийг тогтоох болон улсын эрх мэдлийг хэн ямар зорилгоор хэрхэн хэрэгжүүлэхийг тогтооход оршдог байна. Гэхдээ үндсэн хууль гэдэг тэнгэрээс унаж, газраас ургадаг зүйл биш юм. Гагцхүү зөвшилцөх замаар, түүхийн үйл явцаас сонголт хийх болон улс төрийн тэмцлийн замаар үндсэн хуулийг ард түмэн бүтээдэг билээ.

Ардчилсан тогтолцооны үед эрх мэдлийн тулгуур эх сурвалж нь иргэд өөрсдөө байдаг. Тэдний хувьд үндсэн хууль өөртөө нийгмийн гэрээг агуулдаг гэж үздэг бөгөөд эргээд иргэдийн дэмжлэгийн хариуд тэдний сайн сайхны төлөө Засгийн газрын эрх мэдлийг зохих хэмжээнд хязгаарладаг. Энэхүү эрх мэдлийг хязгаарлах үзэл санааг “үндсэн хуульт ёс” гэж томъёолдог.

Үүнтэй зэрэгцээд өнөө үед үндсэн хуулийн гол ач холбогдол нь дээр дурдсан үндсэн үүргээс аль хэдийн давсан байна. Улс төрийн илүү сайн тогтолцоо руу өөрчлөлт хийхийн тулд үндсэн хуулийг олон нийтээр хэлэлцүүлдэг. Улс үндэстэн бүр төр, засаглалд тулгарч буй хүндрэлтэй асуудлыг шийдвэрлэх гарцыг үндсэн хуультайгаа уялдаатайгаар хайсаар байна. Ард түмэн үндсэн хуульд тусгагдах асуудлыг зөв сонгоход оролцох болон түүнийг хэлэлцэн шийдвэрлэх үйл явц ардчилсан зарчмаар явагдаж олон нийтийн оролцоог хангаж байхыг шаардах болов.

Улс төрийн үгсийн санд “шинэ үндсэн хуульд ёс” гэдэг нэр томъёо орж ирсэн нь үндсэн хуулийн шинэ ач холбогдол чухал болохыг нотолж буй хэрэг юм. Үүний сорилт нь үндсэн хууль бүтээхдээ нийгмийн бүлгүүдийн дуу хоолойг хамгийн өргөн хүрээнд сонсох явдал бөгөөд эдгээр бүлгүүдэд эмэгтэйчүүд, залуучууд, ахмадууд, нийгмийн эмзэг хэсэг хүртэл багтана.

Хүний эрхийн асуудлыг үндсэн хуульд оруулж өгөх, шүүхийн хараат бус байдлыг баталгаажуулах, хууль сахиулах байгууллагыг иргэний ардчилсан хяналтад оруулах, иргэн бүр чөлөөтэй ажиллаж амьдрах, шударга, итгэл үнэмшилтэйгээр сонгуульд оролцох эрхийг баталгаажуулах зэрэг асуудлаар дахин “шинэ дугуй” зохион бүтээх шаардлагагүй болжээ.

Үндсэн хууль нь ёс суртахуун болон ёс зүйн хэм хэмжээ, үнэт зүйлийг үндсэн зарчим хэлбэрээр илэрхийлдэг бөгөөд зарим тохиолдолд эдгээр нь шүүхийн тайлбараар дамжин өөр өөр цаг үед өөр өөр утгыг илэрхийлэх нь ч бий. Зарим үндсэн хууль нь хэдий ерөнхий боловч заавал дагаж мөрдөх дүрмийг тогтоох, эсхүл аль болох дээд түвшинд хичээн эрмэлзэх стандартыг бий болгодог байна.

Үндсэн хуульд ёс бол төрийн аливаа эрх мэдлийг хязгаарлагч, хүний үндсэн эрхийн баталгаа мөн бөгөөд хувь хүний “эрх” бүрийг жагсаан тунхаглахдаа бус, харин төрийг, түүний эрх мэдэл бүрийг нэг бүрчлэн хуульчилж өгөх нь түүний гол цөм болдог.

Үндсэн хуулийн хэв шинж (typology) буюу үндсэн хуулийн төрөл

Сүүлийн жилүүдэд дэлхий дахинд үндсэн хуулийн хэв шинж, төрөл хэлбэрийн талаарх судалгаа эрчтэй хийгдэх болсон бөгөөд судалгааны энэхүү салбар чиглэл нь үндсэн хуульд ёсны үзэл баримтлал, түүний түүх болон үндсэн хуулийн загварчлалын түүх, үндсэн хуулийн чиг үүрэг, эрх мэдэл хуваарилалтын ялгаатай бөгөөд онцлог шинж, түүнээс үүсэх үр дагаварыг нарийвчлан судлах боломж олгодгоороо онцлог ач холбогдолтой юм. Тухайлбал, “typology of the constitution” буюу “үндсэн хуулийн хэв шинж”-ийн талаарх судалгаа нь “үндсэн хууль - хууль болох”, “үндсэн хууль - улс төрийн үзэл санааны илэрхийлэл” болохыг судлахаас гадна объектын мөн чанарыг тодорхойлох, үндэсний болон олон улсын үндсэн хуулиудтай холбоотой асуудлыг голчлон судалдаг. Үндсэн хууль судлаач эрдэмтэд, тэр дундаа өрнөдийн эрдэмтэд үндсэн хуулийг хэв шинжийн хувьд дараах төрөлд ангилан үзсэн байдаг:

1. бичигдмэл болон бичигдмэл бус (written and unwritten);
2. хатуу болон уян хатан (inflexible and flexible);
3. хаант болон бүгд найрамдах улсын (monarchy and republican);
4. ерөнхийлөгчийн болон парламентын (presidential and parliamentary);
5. холбооны болон нэгдсэн (federal and unitary);
6. улс төрийн болон эрх зүйн төрлүүд (political and legal types of Constitution). Үндсэн хуулийн эдгээр хэв шинжийн талаар товчхон авч үзье.

Бичигдмэл болон бичигдмэл бус үндсэн хууль: Бичигдмэл үндсэн хууль нь хуулийн хэлбэртэй, нарийн тодорхой, системтэйгээр бүтээгдсэн баримт бичгийн төрөл юм. Бичигдмэл үндсэн хууль нь түүхийн тодорхой нэг мөчлөгийн онцлогыг илэрхийлсэн хууль зүйн үндсэн баримт бичиг бөгөөд аливаа улс, үндэстний ард түмний зөвшилцөл, хүчин чармайлтын үр дүн байдаг. Өнөөгийн байдлаар дэлхийн ихэнх улс орон бичигдмэл үндсэн хуультай байна. Тухайлбал, АНУ, ХБНГУ, Франц, ОХУ, БНХАУ, БНСУ, Монгол гэх мэт. Бичигдмэл бус үндсэн хууль гэж зарчмыг нь хууль болгон батлаагүй үндсэн хуулийг ойлгох бөгөөд тухайн улсын төрөл бүрийн хэв заншил, зарчим, уламжлалт ёс заншлаас бүрддэг. Бичигдмэл бус үндсэн хууль нь ихэвчлэн тухайн улсын түүхэн хөгжлийн үр дүн байдаг. Бичигдмэл бус үндсэн хуулийн сонгодог жишээ нь Их Британийн Үндсэн хууль бөгөөд цаашилбал Шинэ-Зеланд, Израил улсуудыг нэрлэдэг. Нөгөө талаас бичигдмэл болон бичигдмэл бус үндсэн хуулийг хуульчлагдсан болон хуульчлагдаагүй үндсэн хууль (codified and uncodified constitution) гэдэг.

Хатуу болон уян хатан үндсэн хууль: Энэ нь үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах дэг журам, процедур хэр амархан байгааг илэрхийлдэг ангилал юм. Хатуу үндсэн хуулийн ангилалд багтах кодчлогдсон үндсэн хуулиудын хувьд үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах процедурыг хатуу тогтоосон байдаг. Хатуу үндсэн хуулийн нэг жишээ нь АНУ-ын Үндсэн хууль юм. Манай улсын хувьд Монгол Улсын Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах журмын тухай хуулийг 2010 онд баталсан бөгөөд үүгээр “хатуу үндсэн хууль” ангилалд багтахар процедур тогтоосон юм. Харин үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах дэг журам, процедур нь хялбар байдаг үндсэн хуулийг уян хатан үндсэн хуулийн төрөлд оруулдаг. Үүний нэг тод жишээгээр өрнөдийн үндсэн хууль судлаачид Их Британийн Үндсэн хуулийг нэрлэдэг бөгөөд тус үндсэн хууль нь XIII зуунаас хойш байнга өөрчлөгдөж иржээ.

Хаант болон бүгд найрамдах улсын үндсэн хууль: Хаант засгийн үндсэн хуулийн хувьд эзэн хаантай ураг төрлийн холбоогүй л бол төрийн тэргүүний эрх мэдлийг иргэдэд олгодоггүйгээрээ онцлогтой. Энэ төрлийн үндсэн хууль нь нэг бол эзэн хааны улс төрийн хязгааргүй эрх мэдлийг тунхаглах, эсхүл эзэн хааны улс төрийн эрх мэдлийг тодорхой хэмжээнд хязгаарлаж байдаг. Өнөөдрийн байдлаар дэлхийд хамгийн түгээмэл үндсэн хуулийн төрөл бол Бүгд найрамдах улсын үндсэн хууль юм. Бүгд найрамдах улсын үндсэн хууль бол иргэний эрх, эрх чөлөөг тунхаглаж, төрийн эрх мэдлийг тодорхой хүрээнд хязгаарлах, харилцан хяналт-тэнцлийг хангахад чиглэн бүтээсэн байдаг. Түүнчлэн төрийн дээд эрх мэдлийг хэрэгжүүлэгч улс төрийн манлайлагчийг сонгох, эсхүл манлайлагчаар сонгогдох боломжийг нээсэн байдаг.

Ерөнхийлөгчийн болон парламентын үндсэн хууль: Үндсэн хуулийн энэ ангилалын онцлог нь ерөнхийлөгчийн болон парламентын засгийн аль нь байхаас шалтгаалж гүйцэтгэх эрх мэдлийг хэрэгжүүлэгч Засгийн газар хэрхэн ажиллах нь тодорхойлогддог. Ерөнхийлөгчийн засаглалын үеийн үндсэн хуулиар эрх мэдлийг ерөнхийлөгчийн гарт төвлөрүүлдэг бол парламентын засаглалын үеийн үндсэн хуулиар парламентад эрх мэдлийг олгодгоороо онцлогтой. Ерөнхийлөгчийн засаглалын үндсэн хуулийн дагуу төрийн болон гүйцэтгэх эрх мэдлийн тэргүүн нь ерөнхийлөгч байна. Харин парламентын засаглалын үндсэн хуулиар төрийн тэргүүн нь ерөнхий сайд байж болдог онцлогтой.

Холбооны болон нэгдмэл үндсэн хууль: Холбооны үндсэн хууль нь муж улсын түвшинд Засгийн газар байгуулах боломж олгох бөгөөд тэдгээр нь мөн өөрсдийн үндсэн хуультай байж болно. Муж улсуудын Засгийн газрыг төв Засгийн газар нь холбох, хянах чиг үүрэгтэйгээр ажиллана. Харин нэгдмэл үндсэн хуулийн хувьд төв Засгийн газраас бусад Засгийн газрын эрх мэдлийг зөвшөөрдөггүйг үндсэн хууль судлаач хэн бүхэн мэдэх биз ээ. Гэсэн ч нэгдмэл үндсэн хуулийн хувьд орон нутгийн түвшинд төрийн зарим эрх мэдлийг шилжүүлэх боломжтой байдаг.

Улс төрийн болон эрх зүйн төрлийн үндсэн хууль: Улс төрийн үндсэн хууль нь тухайн улсын улс төрийн эрх мэдлийг буй хүмүүс, эсхүл бүлэгтэй илүү хамааралтай байдаг гэж үздэг. Улс төрийн үндсэн хуулийн үзэл баримтлал нь “majoritarianism”¹ буюу “мажоритар үзэл”-д суурилсан байна. Өөрөөр хэлбэл, сонгуулийн үр дүнд олонх болсон бүлэг сонгогчдод нөлөөлөх хуулиудыг батлах боломжтой гэж үздэг. Улс төрийн үндсэн хууль нь уян хатан үндсэн хуулийн төрөлд орох бөгөөд тухайн үндсэн хуулийг хялбархан өөрчлөх боломжтой байдаг. Харин эрх зүйн төрлийн үндсэн хуулийн хувьд хүнд бөгөөд тун нарийвчилсан бичвэртэй байдаг гэж өрнөдийн судлаачид үздэг. Энэ төрлийн үндсэн хуулийн гол тунхагын нэг нь дээд шүүх байна. Өөрөөр хэлбэл, дээд шүүх нь зарим тохиолдол үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах боломжтой байдгаараа онцлогтой. Түүнчлэн үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах процессыг хянах, зөвлөх шинжтэй байдаг.

“Хууль - үндсэн хууль” болон “хөтөлбөр - үндсэн хууль”-ийн ялгаа

Харин “хууль-үндсэн хууль”, “хөтөлбөр-үндсэн хууль” нь бичмэл үндсэн хууль бөгөөд “хууль-үндсэн хууль” нь хатуу үндсэн хуулийн төрөлд багтдаг бол “хөтөлбөр-үндсэн хууль” нь нэмэлт, өөрчлөлт оруулах боломж нь хялбархан бөгөөд уян хатан үндсэн хуулийн төрөлд багтана.

Францын эрдэмтэн М.Дюверже (Maurice Duverger) “хөтөлбөр-үндсэн хууль”-ийн төрөлд шүүмжлэлтэй ханддаг бөгөөд үндсэн хуулийн сонгодог ойлголтыг гуйвуулсан хэмээн өөрийн бүтээлдээ шүүмжилсэн байдаг.

Тодруулбал тэрээр “Өнөө үеийн буурай хөгжилтэй ихэнх улс орны үндсэн хуулийн бичвэр нь бодит байдалд оршиж буй дэглэмтэйгээ авцалдаа холбоо багатай, улс төрийн төгс төгөлдөр байгууллыг тунхагласан байдаг. Үндсэн хууль амьдралд хэрэгждэггүй, ийм төрлийн үндсэн хуулиудыг “хөтөлбөр-үндсэн хууль” гэж нэрлэх санал буй. Ийм үндсэн хуулиуд үндсэн хуулийн сонгодог ойлголтыг гуйвуулж байдаг.”² гэжээ. Түүнчлэн, тэрбээр “Үндсэн хуулийн сонгодог ойлголт нь үндсэн хуулийн тодорхойлолттой нь тохирдог байх учиртай. Дээр дурдсанаар үндсэн хууль нь улс орны бодит төрийн байгуулал, тухайн оршиж буй тогтолцоог тодорхойлсон эх бичвэр юм. Бодтойгоор оршиж буй ямар ч дэглэм үндсэн хуулийн зүйл ангиар тодорхойлсон дэглэмтэй яг нийцэж байна гэж үгүй. Учир нь эх бичвэр хэзээ ч бодит нөхцөл байдалтай тохирдоггүй. Харин хоорондын ялгаа нь багавтар байдаг. Ийм үндсэн хуулиудыг “хууль-үндсэн хууль” гэж нэрлэнэ. Учир нь эдгээр үндсэн хууль нь жирийн нэг төгс төгөлдөр хөтөлбөр бус, харин эрх зүй, хуулийн маргашгүй эх бичвэр болдог. Ямарваа нэгэн тодотголгүйгээр үндсэн хууль гэж ярьж байвал “хууль-үндсэн хууль” гэж ойлгоно. Зөвхөн ийм л үндсэн хуулиудад тулгуурлан үндсэн хуулийн эрх зүйг тодорхойлно.”³ гэсэн байдаг.

Италийн эрдэмтэн Ч.Беккариа “хууль гээч нь ямар нэгэн гэрээслэл биш, харин одоо амьдарч буй хүмүүсийн эрх ашгийг илэрхийлсэн нийгмийн гэрээг хамгаалагч байх ёстой. Ингэж байна гэмээ нь хууль бодит, жинхэнэ хүч чадлыг олдог. Ингэж гэмээ нь өөрийн эрхээ хасуулсан, бусдаас эрх чөлөөгөө хамгаалуулах гэсэн хүмүүсийн зөвшөөрлийг хуулиар олж авдаг.” хэмээжээ.

1 www.merriam-webster.com/dictionary/majoritarianism
www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100127772
www.britannica.com/topic/majoritarianism

2 М.Дюверже

3 мөн тэнд

Дювержегийн “хөтөлбөр-үндсэн хууль” нь сонгодог үндсэн хуулийн талаарх ойлголтыг гуйвуулж байгаа гэх шүүмжлэл нь үнэн бөгөөд тухайлбал, Энэтхэгийн Үндсэн хуульд төрийн тусгай болон төрийн өндөр албан тушаалтны цалингийн хэмжээг хүртэл тогтоосон байдаг. Жишээ нь, Энэтхэгийн Үндсэн хуулиар ерөнхийлөгч болон мужийн захирагч, дээд шүүхийн ерөнхий шүүгч зэрэг цөөнгүй албан тушаалтны цалингийн хэмжээг тогтоосон байдаг бол, Швейцарын Үндсэн хуулиар татвар хураамжийн төрлөөс гадна хувь, хэмжээг нь хүртэл тогтоосон байдаг. Ийм ч учраас “хөтөлбөр-үндсэн хууль” нь “хууль-үндсэн хууль”-тай харьцуулахад харьцангуй тогтворгүй, богино хугацаанд өөрчлөгддөг гэж дүгнэж болохоор байна.

1992 онд баталсан Монгол Улсын Үндсэн хууль нь “хууль-Үндсэн хууль” болох тухай илтгэлийнхээ дараагийн хэсэгт нарийвчлан авч үзье.

МОНГОЛ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛЬ “ХУУЛЬ-ҮНДСЭН ХУУЛЬ” БОЛОХ НЬ

Монголчууд төрт ёс, хууль цаазын сэтгэлгээний хоёр мянга гаруй жилийн түүхэндээ “гол мөрөн ширүүн боловч эргээ дагаж урсдаг, улс амьтан олон боловч хуулиа дагаж амьдардаг” гэдэг монгол ардын мэргэн үгийг ухааран ойлгож, ажил төрөл, аж амьдралаа зохицуулж ёс журам, дэг жаягаа сахиж эрхэмлэн дагах ухааныг “үеийн үедээ, цуснаас цусанд” өвлүүлсээр ирсэн гэдгийг энэ өдөр дахин сануулж хэлмээр байна.

Аливаа улс үндэстний төрийн хууль цааз нь нэгэн ишт байх дэг жаяг нь суут богдын “Их засаг” хуулиас эхтэй бөгөөд монголчуудын авах гээхийн арга, ухааны сорилыг даван уламжлагдсаар Монгол Улсын Үндсэн хуульд ёсны оюуны нэгэн эх ундарга нь болсон билээ.

Туурга тусгаар Монголын төр улс Үндсэн хуультай болсоор 97 жил, Ардчилсан Үндсэн хуулиа баталж мөрдөөд 30 жилтэй золгосон байна. Төр улс нь гол хуультай, түүнээс бусад бүх хууль тогтоомж нь салбарладаг бөгөөд нийт олноосоо сонгон байгуулагддаг бүгд найрамдах засагтай байхыг “үндсэн хуульд ёс” гэдгийг монголчууд нэгэнтээ мэддэг болжээ.

Монгол Улс түүхэндээ 4 дэх Үндсэн хуулиа батлан хэрэгжүүлж байна. Орчин цагийн либералуудын томъёолсноор урьд өмнөх хөтөлбөр-үндсэн хуулиудаасаа хууль-үндсэн хуультай болсноороо, өөрөөр хэлбэл, Монголын ард түмний нийгмийн зөвшилцлийн гэрээ болж нийгмийн ардчилсан улс төрийн тогтолцооны бодит байдал (“байх ёстой” болон “байгаагийн” зөрүү)-ын эх бичвэр, үзэл санаа нь болж нийт иргэнийхээ эрх, эрх чөлөөг баталгаажуулснаараа Монгол Улсын Үндсэн хууль, монголчуудын төр, хууль цаазын сэтгэлгээнд нэн содон үзэгдэл болсон юм.

Үндсэн хуульд ёсны сургаал, номлолд нийцсэн байдал: Төр улсаа парламент, засгийн газар, шүүхтэй нь нийт иргэн, иргэний нийгэмтэй нь нэгэн гэр бүл хэмээвээс төрийн эрх мэдэл хуваарилахуй нь гишүүдийнх нь хоорондын харилцааны дүрэм журам юм. Харин үндсэн хуульд ёс, ардчилал, иргэний нийгэм, хууль дээдлэхүй нь шүтэн барилдахуйн үндэс болно. Ардчилал үгүй бол Үндсэн хуульд ёс, эрх мэдлийн хуваарилалт үгүй, эрх мэдлийн хуваарилалт үгүй бол хүний эрх, эрх чөлөө баталгаагүй, иргэний нийгэм төлөвшөөгүй бол ардчилал төгс бус болох тул өнгөрсөн хугацаанд бартаат замыг туулж олсон ардчиллаа төгөлдөржүүлэхэд Үндсэн хуулийн өнөөгийн үнэлэмж чиглэж байгаа юм.

Нөгөө талаар төр нь иргэний нийгэмтэй, төв засаг нь нутгийн удирдлагатайгаа эрх мэдлээ тэнцвэржүүлээгүй бол эрх мэдлийн төвлөрөл, дарангуйлал тогтох, хүний эрх, эрх чөлөө зөрчигдөх аюулаас хамгаалах найдвартай хана хэрэм үгүй болж мэдэх юм.

Онолын хувьд ч, арга зүйн хувьд ч үлэмж ач холбогдол бүхий эдгээр асуудлын талаар их бичиж мэтгэлцэж ирлээ. Би бээр судлаачийн хувьд энэ талаар өөрийн үзэл бодлоо илэрхийлсээр ирсэн билээ.

Монголын оюун санааны амьдрал, нийгэм-улс төрийн бодит байдалд өрнөдөд шинэ эрч хүчээр өрнөсөн ардчиллын давалгаа сайнаар ч, саараар ч туссан. Даяаршин буй ертөнцөд энэ нь арга ч үгүй юм биз ээ. Монгол Улсад төрийн эрх мэдэл хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх гэсэн бие даасан (харьцангуй, формаль ойлголт) салаа мөчирт хуваарилагдан үйл ажиллагаа нь төлөвшиж байна. Монгол Улс дэлхий дахины орчин цагийн төрт ёсны шилдэг жаягтай, ардчилсан төр засагтай болов. Бүрэн дүүрэн, төгс төгөлдөр болж хараахан чадаагүй ч төр, засгаа ардчилсан шударга, сонгуулиар байгуулахад оролцох замаар Монгол Улсын иргэд төрөө барих эрхээ хэрэгжүүлсээр ирэв. Энэ бүхэн монголын ард түмний эргэлт буцалтгүй сонголтын, Үндсэн хуулийн нэгэн гол үр дүн юм.

Би бээр парламентын засаглал нь Үндсэн хуульт ёс, эрх зүйт төрийн оршин тогтнох үндсэн хэлбэр, харин чөлөөт зах зээлийн эдийн засгийн харилцаа нь ардчиллын материаллаг үндэс суурь нь гэж үздэг нэгэн. Энэ ч үүднээс манай үндсэн хууль нь олон улсад хэлбэршин тогтоод буй “constitutional building” хэмээх ойлголтод нийцсэн, шалгуурыг хангасан “хууль-Үндсэн хууль” мөн гэж үздэг нэгэн. Өөрөөр хэлбэл, 1992 оны Үндсэн хууль бол үндсэн хуульт ёсыг тогтоосон хууль юм. Үндсэн хуульт ёс гэдгийг хамгийн товчоор хэлэхэд, төрийн байгууллагуудын хэмжээгүй эрх мэдлийг хязгаарлаж, эрх мэдлийг харилцан тэнцвэртэйгээр хуваарилж, хяналт-тэнцлийг тогтоосон бөгөөд хүний эрх, эрх чөлөөг хангахын тулд төрийн эрх мэдлийг тодорхой хүрээнд хязгаарлаж хуульчилсныг ойлгоно.

Үндсэн хуулийн оршил хэсэгт улсынхаа тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлыг бататган бэхжүүлж, хүний эрх, эрх чөлөө, шударга ёс, үндэснийхээ эв нэгдлийг эрхэмлэн дээдэлж, төрт ёс, түүх, соёлынхоо уламжлалыг нандигнан өвлөж, хүн төрөлхтөний соёл иргэншлийн ололтыг хүндэтгэн үзэж, эх орондоо хүмүүнлэг, иргэний ардчилсан нийгэм цогцлуулан хөгжүүлэхийг эрхэм зорилго болгон тунхагласан юм. Ийнхүү зорилгоо тунхаглаж байгаа нь монгол төрийн алсын харааг тодорхойлсон хэрэг юм.

Түүнчлэн улсынхаа бүрэн эрхт байдлыг тогтоож, хүний эрх, эрх чөлөөг баталгаажуулж, төрийн байгууллага тогтоох замаар төрийн эрх мэдлийг тэнцвэртэй хуваарилж, харилцан хяналт-тэнцлийг нь хангаж, засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгжийн хуваарь, түүний удирдлагын зарчмыг тогтоож, эцэст нь үндсэн хуулийн өөрийнх нь баталгааг хангасан нь үндсэн хуулийн талаарх сонгодог номлолыг гажуудуулаагүйг илтгэх бөгөөд үндсэн хуульд байх ёстой тэр л элементүүдийг харьцангуй зохистой тогтоосныг илэрхийлнэ.

Үндсэн хуулийн эхийг баригч, Монгол Улсын гавьяат хуульч Б.Чимид багш нэгэнтээ “үндсэн хууль бол замын хөдөлгөөний дүрэм шиг явах, зогсохыг журамласан хууль биш” гэсэн нь үүний нэгэн нотолгоо болж байгаа юм.

Үндсэн хууль чиг үүргээ хэрэгжүүлж буй байдал: Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 25 жилийн ойд зориулж Улсын Их Хурал, Нэгдсэн үндэсний байгууллагаас хамтран хэрэгжүүлсэн Хөгжлийн хөтөлбөрөөс 1992 оны Үндсэн хуулийн хэрэгжилтийн байдалд дүн шинжилгээ хийсэн юм. Тус шинжилгээгээр Үндсэн хуулийн хэрэгжилтийг үнэлэхдээ:

- удаан үйлчлэх чадвар;
- хууль ёсны хүлээн зөвшөөрөгдсөн байдал;
- улс төрийн зөрчлийг зохицуулах чадвар;
- төр засгийн дур зоргоороо авирлах боломжийг хязгаарласан байдал;
- төр засгийг эрх мэдэлжүүлэх гэсэн үндсэн таван шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд үнэлсэн байдаг.

Тус дүн шинжилгээнд “шинэ Үндсэн хуулийн дэглэм үйлчилсэн хугацаанд Монгол Улс ихээхэн өөрчлөгдлөө. Олон намын тогтолцоо бүрэлдэж, улс төрийн болон төрийн институц хөгжин бэхжиж, эдийн засаг өсч, эрдэс баялгийн олборлолт эдийн засгийн бүтцийг эрс өөрчлөв.”⁴ гэж дүгнэжээ. **Тус дүн шинжилгээний дүгнэлтээс товч дурдвал:**

Монгол Улсын Үндсэн хууль 1992 оноос хойш ардчилсан засаглалын бат бэх суурийг бий болгожээ. Аливаа Үндсэн хуулийн үүрэг нь зөрчлийг зохицуулах, бодлого батлах, төр засаг эрх мэдлийг урвуулан ашиглахаас сэргийлэх институцийг бий болгоход оршдог. Энэ утгаар авч үзвэл, бид Үндсэн хууль ерөнхийдөө амжилттай хэрэгжсэн гэсэн дүгнэлтэд хүрчээ.

- 1. Удаан үйлчлэх чадвар:** Монгол Улсын Үндсэн хууль 1789 оноос хойш батлагдан гарсан бүх үндсэн хуулийн дундаж наслалтаас илүү олон жил үйлчилж байна. Энэ утгаар, Зөвлөлт Холбоот Улс задарсны дараа шинэ үндсэн хуулиа баталсан хуучин социалист байсан бусад орнуудын практиктай ижил төстэй юм. Монголын нийгмийн суурь нөхцөл байдал нь Үндсэн хууль тогтвортой үйлчлэх хүчин зүйл болохын зэрэгцээ 1992 онд хийсэн институцийн сонголт буруу байсан бол ийм удаан оршин тогтнож чадахгүй байсан.
- 2. Хууль ёсны хүлээн зөвшөөрөгдсөн байдал бий болгох:** Олон нийт Үндсэн хуулийг хэрхэн үздэг талаар хангалттай баримт байхгүй байна. Улс төрийн тухайн институцэд итгэх итгэл зарим тохиолдолд сул байсан ч төрийн ерөнхий тогтолцооны талаар олон нийтийн санаа бодол ихээхэн эерэг байгаа нь харагдаж байна. Гэхдээ тус улсын гол анхаарал татсан асуудал нь ойрын ирээдүйд эрдэс баялгийн ашиглалт байх тул Үндсэн хууль нэлээд том сорилтой тулгарна гэдгийг тэмдэглэх нь зүйтэй. Тогтолцооны хууль ёсны хүлээн зөвшөөрөгдсөн байдлыг нэмэгдүүлэхийн тулд улс төрийн тогтолцооны хариуцлагыг нэмэгдүүлэх шаардлагатай.
- 3. Улс төрийн зөрчлийг зохицуулах чадвар:** Монгол Улсын улс төрийн тогтолцоо зарим асуудлын хувьд гүн хуваагдалтай явж ирэв. Гэхдээ ихэнх тохиолдолд эдгээр асуудал улс төрийн институцээр дамжин шийдвэрлэгдсэн. Улс төрийн намын тогтолцоо бүрэлдэн тогтож, гол намууд шинэчлэгдсэн. 1990-ээд оны сүүл, 2000-аад оны эхээр Улсын Их Хурал, Ерөнхийлөгч, Үндсэн хуулийн цэцийн хооронд институцийн эрх мэдлийн төлөө өрсөлдөөн үүсч, энэ зөрчилд улс төрийн намууд талцан оролцсон. 2008 оны сонгуулийн дараах эмх замбараагүй байдлыг эс тооцвол, олон нийтийн эсэргүүцэл тайван замаар өрнөж байв. 2008 оны үйл явдал Монгол Улсын нэн шинэ түүхэнд хамгийн том хар толбо үлдээсэн боловч Үндсэн хуулийн өнцгөөс харахад тогтолцоо нь энэ сорилыг даван туулж чадсан. Онц байдлын дэглэм үйлчилж, Үндсэн хуулийн журам мөрдөгдөж, хүч хэтрүүлэн хэрэглэсэн хууль сахиулах байгууллагын ажилтнууд зохих шийтгэл хүлээсэн...
- 4. Төр засаг дур зоргоороо авирлахыг хязгаарлах:** Сонгуулийн үр дүнгээр төр засаг солигдоход тогтолцоо үүргээ гүйцэтгэсэн. Хоёр Ерөнхийлөгч улиран сонгогдож чадаагүй, Улсын Их Хурлын дарга албан тушаалаасаа огцорч, Улсын Их Хурал болон орон нутгийн Хурлын төлөөлөгчид, удирдлагын бүрэлдэхүүн зохих хэмжээгээр шинэчлэгдэж байсан. Тоглоомын дүрэм бүхэлдээ зохистой мөрдөгдөж, улс төрийн албан тушаалыг хуульд заасан бүрэн эрхийн хугацаанаас хэтрүүлэн эзлэх тохиолдол гараагүй.

4 Монгол Улсын 1992 оны үндсэн хуулийн хэрэгжилтийн байдалд хийсэн дүн шинжилгээ. 2016 он. 4 дэх тал

Гэхдээ авлига, хээл хахуультай холбоотой асуудлууд гарсаар байна. Олон улсын хэмжээнд Монгол Улс авлигын түвшингээрээ 2011 онд 120-т жагсаж байсан бол 2012 онд 94-т жагсаж, 2015 онд дахин 72 хүртэл урагшилсан үзүүлэлттэй байна. Гэхдээ судалгааны энэхүү дүнг Монгол Улсад авлигын асуудал бүрэн шийдэгдлээ хэмээн хүлээн авч болохгүй. Дотооддоо явуулсан судалгаагаар 2012 оны 11 дүгээр сард оролцогчдын 60 хувь нь сүүлийн 3 жилд авлига өссөн, 67 хувь нь авлига хэвийн үзэгдэл болсон гэж хариулсан байна. Газар олголт, уул уурхай хамгийн их авлигад өртсөн салбар гэсэн дүн 3 жил давтагдлаа. УИХ-ын гишүүд тойрогтоо хөрөнгө хуваарилдаг тогтолцоо хэдэн жил үргэлжилж байгаад одоо зогссон ч энэ нь төр засгийн хязгааргүй эрх мэдлийг даамжруулсан хэрэг болсон. Иймд төр засгийг хязгаарлах хүрээнд үндсэн хуулийн дэглэм бүрэн амжилттай хэрэгжиж чадаагүй хэмээн дүгнэжээ.

- 5. Төр засгийг эрх мэдэлжүүлэх:** Аливаа үндсэн хууль, мэдээжийн хэрэг, өөрөө үйлчилгээ үзүүлж, татвар хураадаггүй, иймд бодлогын сонголт бүрийн үр дагаврыг үндсэн хуультай нь холбон үзэх боломжгүй. Гэхдээ л үндсэн хууль бол олон нийтийн хэрэгцээ шаардлагад нийцсэн бодлого явуулах хөшүүргийг улс төрчдөд бий болгодог, төсвийн үйл явцыг тодорхойлдог гэдэг нь нэгэнт хүлээн зөвшөөрөгдсөн ойлголт билээ. Өнгөрсөн хугацаанд Монгол Улсад төсөв боловсруулж батлах, үйлчилгээг хүргэх төрөл бүрийн механизмыг туршсан. Товчоор хэлбэл, Монгол Улсын хүн ам таруу байршилтай онцлог нөхцөл нь нийгмийн үйлчилгээг хүн бүрт хүртээхэд ихээхэн хүндрэл учруулдаг ч Монгол Улсын Үндсэн хуулийн тогтолцоо тодорхой хэмжээнд үүргээ биелүүлж чадсан гэж дүгнэжээ.

Түүнчлэн Үндсэн хууль хэрэгжилтийнхээ эхэн үед амжилт олсон нь Үндсэн хуулийг өөрчлөхгүйгээр хадгалах шаардлагатай гэсэн үг биш гэж дүгнээд Монгол Улсын засаглалын чанарыг сайжруулахад чиглэсэн, Үндсэн хуулийн оршилоор тодорхойлсон зорилтод хүрэхэд хувь нэмэр оруулах, Үндсэн хуулийн үндсэн бүтцийг эвдэхгүй, харин улам бэхжүүлэх шаардлагын хүрээнд тодорхой санал, зөвлөмжийг тусгасан байдаг.

Улмаар олон судалгааны үр дүнд үндэслэн Улсын Их Хурал 2019 оны 11 дүгээр сарын 14-ний өдөр Монгол Улсын Үндсэн хуульд дөрвөн тодорхой салбар чиглэлээр нэмэлт, өөрчлөлт оруулаад 2 жил өнгөрч байна. Уг Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг амилуулах чиглэлийн хуулиудыг нэн даруй шинэчлэх зорилтыг хууль тогтоох байгууллага дэвшүүлэн тавьсан юм.

Тодруулбал, уг нэмэлт, өөрчлөлтийн үзэл санаанд хууль тогтоомжийг нийцүүлэхтэй холбоотойгоор 2020 оны 01 дүгээр сарын 09-ний өдөр “Монгол Улсын Үндсэн хуульд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтөд хууль тогтоомжийг нийцүүлэх, түүнтэй холбогдуулан авах арга хэмжээний тухай” 02 дугаар тогтоол баталж, уг тогтоолд парламентын ардчиллыг төлөвшүүлж, ард түмний засаглах эрхийг хангах, гүйцэтгэх эрх мэдлийг бэхжүүлэх, шүүхийн хараат бус байдлыг хангаж, шүүгчийн хариуцлагыг дээшлүүлэх, эрх мэдлийн төвлөрөлийг сааруулж, засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгжийг бэхжүүлж, тэгш хөгжилд хүрэх зорилгоор дараах 3 анхдагч хууль, 13 хуулийг шинэчлэн батлахаар, бусад нэр дурдсан хуульд холбогдох нэмэлт, өөрчлөлт оруулахаар тусгасан юм. Тодруулбал, Үндэсний баялгийн сангийн тухай; Монгол Улсын Их Хурлын хяналт шалгалтын тухай; Улс төрийн намын санхүүжилтийн тухай анхдагч хуулиуд; Монгол Улсын Их Хурлын тухай; Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай; Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн тухай; Монгол Улсын Засгийн газрын тухай; Шүүхийн тухай; Улс төрийн намын тухай; Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн тухай; Монгол Улсын Засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж, түүний удирдлагын тухай; Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн сонгуулийн тухай; Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай; Аймаг, нийслэл, сум,

дүүргийн иргэдийн Төлөөлөгчдийн хурлын сонгуулийн тухай; Төрийн аудитын тухай; Хот, тосгоны эрх зүйн байдлын тухай; Нийслэлийн эрх зүйн байдлын тухай хуулиудыг шинэчлэн батлахаар; болон холбогдох бусад хуулиудад нэмэлт, өөрчлөлт оруулахаар тус тус тусгасан юм.

Үндсэн хууль үндэсний эрх зүйн тогтолцооны эх сурвалж болох нь: “хууль-үндсэн хууль”-ийн нэг гол шинж нь төр улсын аливаа салбарын үндсэн зарчмыг тогтоож, улмаар тухайн харилцааг үндсэн хуульчилсан хууль буюу органик хуулиар үндсэн хуулийн үндсэн үзэл баримтлалын хүрээнд нарийвчлан зохицуулсан байдаг. Нарийвчлан авч үзвэл, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн хувьд “хуулиар зохицуулна”, “хуулиар баталгаажуулна”, “хуулиар тогтооно”, “хуулиар хамгаална”, “хуульд заасны дагуу хязгаарлана” гэж заасан нийт 48 тохиолдол байна. Үндсэн хуульд байгаа “хуулиар зохицуулна” гэсэн заалтууд нь органик буюу үндсэн хуульчлагдсан хуулийг бий болгодог.

Үндсэн хуулийн 70 зүйл бүр цаанаа нийгмийн суурь харилцаануудыг зохицуулж өгч чадсан. Өөрөөр хэлбэл, хууль, эрх зүйн үндсэн зохицуулалт болж чадсан бөгөөд Үндсэн хуулийн зохицуулалтыг хууль, эрх зүйн хувьд авч үзвэл, гепотез нь ч, диспозиц нь ч, санкц нь ч бий. Үндсэн хуулийн энэ 70 зүйл задарч материаллаг болон процессын хэм хэмжээнээс бүрдэх үндэсний эрх зүйн тогтолцоог бүрдүүлж, үндсэн хуулийн үзэл баримтлалын хүрээнд ердийн хууль тогтоомжийг шинэчлэх ажил ч Улсын Их Хурал дээр ид өрнөж байна.

Өөрөөр хэлбэл, төмөр замын хөгжлийн бодлогоо өөрчлөхийн тулд, эсхүл татварын хувь, хэмжээгээ өөрчлөхийн тулд, эсхүл цалингийн хэмжээгээ шинэчлэн тогтоохын тулд Үндсэн хуулиа өөрчлөх шаардлага үгүй юм. Энэ нь Монгол Улсын Үндсэн хууль “хууль-үндсэн хууль” болохыг илтгэнэ.

Үндэсний хуулийн тогтолцоо нь бүгд Үндсэн хуулиас эх үүсвэртэй ч цаг хугацаа, нөхцөл байдлаас шалтгаалан маневр хийх шаардлагатай бол салбар хуулиа Үндсэн хуулийн үндсэн үзэл баримтлалд нийцүүлэн өөрчлөх боломжтой нь Үндсэн хууль нь эрх зүйн эх сурвалжийн хувьд үндсэн эх сурвалж болохын харуулж байна.

Тухайлбал, төрийн байгуулалтын хүрээнд авч үзвэл Үндсэн хуулийн Хорин тавдугаар зүйлийн 4 дэх хэсэгт “Улсын Их Хурлын бусад бүрэн эрх, зохион байгуулалт, үйл ажиллагааны журмыг хуулиар тогтооно” гэсэн нь Монгол Улсын Их Хурлын тухай, Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай, Монгол Улсын Их Хурлын хяналт шалгалтын тухай хууль болон задарч, цаашлаад гишүүний ёс зүйн дүрэм гэх мэтээр нарийвчлан зохицуулагдана. Гэтэл зарим судлаачид, тухайлбал хууль зүйн доктор Л.Өлзийсайхан парламентын дэг нь өөрийн үйл ажиллагааг боомилсон байж болохгүй бөгөөд уян хатан зохицуулах боломж болон олон улсын жишгийг харгалзан үзвэл тогтоолоор зохицуулах боломжтой гэж үздэг.

Үндсэн хуулийн зөвхөн энэ хэсгийн хүрээнд парламентат ёсыг бэхжүүлэхтэй холбоотой маш олон хуулиуд багтах бөгөөд Улсын Их Хурлын стратеги төлөвлөгөө ч батлагдаад байна.

Үндсэн хууль иргэний эрх, эрх чөлөөг хангах баталгаа болох нь: Хүн ба иргэний эрх, эрх чөлөөг дээдэлж хангах, төрөөс эдийн засгийг нийгмийн чиг баримжаатайгаар зохицуулах үндсэн дээр ард түмнийхээ аж байдлыг дээшлүүлж, монгол хүний хөгжлийг баталгаатай хангах явдал нь манай Үндсэн хуулийн нэг тулгуур үзэл санаа юм.

Хувь хүн амьдралаа чөлөөтэй сонгох, авъяас билгээ хөгжүүлэх бололцооны хэр хэмжээгээр эрх чөлөөний гол агуулга тодорхойлогдоно. Бүхнийг хатуу дэгэнд барих, эсвэл эмх замбараагүй байдлыг дэврээх хоёр туйлшралаас зайлсхийсэн нөхцөлд л эрх

чөлөө хүмүүний язгуур мөн чанарт бүрнээ тохирно. Энэ ч учраас төрөөс тогтоож буй хуулиуд бүх л тогтолцоогоороо хүний эрх, эрх чөлөөг хангах зорилгод л эцсийн дүндээ үйлчилж байгаа юм.

Ардчилал, шинэчлэлийн жилүүдэд Монгол Улсад хууль ёсоор оршин суугаа хүн бүр хууль, шүүхийн өмнө эрх тэгш байх, эрх зүйн субъект байх эрхээс эхлээд иргэдийн хувийн эрх, эрх чөлөө, нийгэм эдийн засгийн эрх, улс төрийн эрх, эрх чөлөөг амьдралд баталгаатай хэрэгжүүлэхэд чиглэсэн олон арван хуулийг батлан гаргаж хэрэгжүүлж байна. Тухайлбал, иргэдийн эрх, эрх чөлөөтэй шууд холбоотой эрүү, иргэний болон тэдгээрийн процессын хуулиуд, иргэд гадаадад зорчих цагаачлах, гадаадын иргэдийн эрх зүйн байдлын тухай, зохиогчийн эрх, патентын, соёл, боловсрол, эрүүл мэнд, нийгмийн хамгааллын зэрэг олон арван хуулийг нэрлэж болно.

Төрөөс иргэдийн эрх чөлөөг хангах чиг үүргийн гол зүйлийн нэг нь хүний аюулгүй байдлыг хангах явдал юм. 2010 онд батлагдсан Монгол Улсын үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлалд “Монгол хүний эрүүл, аюулгүй амьдрах таатай орчин, нөхцөлийг бүрдүүлэх, хүнсний аюулгүй байдлыг хангах, амьдрах орчин, орон байрны аюулгүй нөхцөлийг баталгаажуулах, гэмт хэрэг, халдлагын золиос болохоос хамгаалах нь хүний аюулгүй байдлыг хангах үндэс мөн” гэж заагаад тэдгээрийг хэрэгжүүлэх чиглэлүүдийг нэг бүрчлэн зааж өгчээ.

Түүнчлэн 2000 онд Хүний эрхийн үндэсний комиссын тухай хууль батлагдсанаар хүний эрхийн үндэсний комиссын ажиллах эрх зүйн орчин бүрдэж 2020 оны 01 дүгээр сарын 03-ны өдөр шинэчлэгдэн батлагдсан юм. Эл комисс Монгол Улс дахь хүний эрх, эрх чөлөөний байдлын талаар жил бүрийн эхний улиралд багтаан Улсын Их Хуралд илтгэдэг.

Үндсэн хууль эдийн засгийн тогтолцооны суурь болох нь: Бид хөгжлийн түүхэн үе шат бүрд төрөөс дэвшүүлсэн бодлогыг хэрэгжүүлэхэд оршдог өрөнхий зүй тогтлын хүрээнд байж ирэв. Үндсэн хуулийн Тавдугаар зүйлд:

- Монгол улс дэлхийн эдийн засгийн хөгжлийн түгээмэл хандлага, өөрийн орны өвөрмөц онцлогт нийцсэн олон хэвшил бүхий эдийн засагтай байна.
- Төр нь нийтийн болон хувийн өмчийн аливаа хэлбэрийг хүлээн зөвшөөрч, өмчлөгчийн эрхийг хуулиар хамгаална.
- Өмчлөгчийн эрхийг гагцхүү хуульд заасан үндэслэлээр хязгаарлаж болно.
- Төр нь үндэсний эдийн засгийн аюулгүй байдал, аж ахуйн бүх хэвшлийн болон хүн амын нийгмийн хөгжлийг хангах зорилгод нийцүүлэн эдийн засгийг зохицуулна гэж заасан билээ.

Үндсэн хуулийн энэхүү заалт тус орны эдийн засгийн шинэтгэлийн агуулга, чиглэлийг тодорхойлж түүнийг эрчимтэй, тууштай хэрэгжүүлэх эрх зүйн үндсийг тавьсан.

1991 оны 5 дугаар сард Улсын Бага Хурал БНМАУ-ын өмч хувьчлах хуулийг баталсанаар төрийн өмчийг хувьчлах ажил эхэлжээ. Төрийн өмчид байсан нийт хөрөнгийн 44 хувь буюу 1990 оны үнэлгээгээр 22 тэрбум төгрөгийн эд хөрөнгийг манай улсын харьяат хүн бүрт олгосон хөрөнгө оруулалтын эрхийн бичгээр хувьчлах ажил эхэлжээ. 1992 онд байгуулагдсан Монголын хөрөнгийн биржээр дамжуулан үнэт цаасны анхдагч зах зээл үйлчилж 241 үйлдвэрийн газрыг бүрэн хувьчилсан ба 234 улсын үйлдвэрийн газрын хувьцааны зарим хэсгийг хувьчлан арилжаалжээ. 1995 оны II хагасаас нээгдсэн үнэт цаасны хоёр дахь зах зээлд иргэд хувьцаагаа бэлэн мөнгөөр арилжаалж эхэлсэн юм. Хөдөө аж ахуйн нэгдлийн өмч байсан 6 тэрбум төгрөгийн хөрөнгө, дотор мал сүргийг нэгдлийн гишүүд, малчдад хувьчилжээ.

1989 онд нийт хүн амын 27,7 хувь нь иргэд, малчдын амины өмчид байсан бол 2009 онд 98,8 хувь нь хувийн өмчид шилжсэн байв. 1996 онд Төрийн болон орон нутгийн өмчийн тухай хууль батлагдаж, төрийн өмчийг 1997-2000 онд хувьчлах хөтөлбөрийн хүрээнд 600 орчим улсын жижиг үйлдвэрийн газар, аж ахуйн нэгжийг дуудлага худалдаагаар, 250 гаруй томоохон аж ахуй нэгжийг битүүмжилсэн дуудлага худалдаагаар хувьчилж байсан байдаг.

Гэвч өмч хувьчлах ажлыг компанчлан хавтгайруулах, тухайн аж ахуйн нэгжийг хувьчилсны дараах эдийн засгийн үр ашиг, нийгмийн хариуцлагыг тооцохгүй орхих, үйлдвэрлэл, үйлчилгээний чиглэлийг баталгаажуулж өгөөгүй зэргээс болж ихээхэн алдаа дутагдал гарсныг ч бид хүлээн зөвшөөрөх ёстой.

1996 онд Орон сууц хувьчлах тухай хууль батлагдаж, улмаар төрийн өмчид байсан нийт орон сууцыг үндсэнд нь хувьчилж дуусгажээ. 2002 онд Монгол Улсын иргэнд газар өмчлүүлэх тухай хууль батлагдаж Монгол Улсын иргэд түүхэнд анх удаа өөрийн өмчлөлийн газартай болж эхэлсэн байна.

Түүнчлэн, үнэ, валютын ханшийг чөлөөлөх нь зэх зээлийн харилцаанд шилжих нэг гол нөхцөл байв. 1991 оны 1 дүгээр сард эдийн засгийг зах зээлийн зохицуулалтад шилжүүлэх зарим арга хэмжээний тухай Засгийн газрын 20 дугаар тогтоол гарч мөнгөний масштабыг өөрчилжээ. 1993 оны намраас Монгол Улсын Засгийн газар хүнсний барааны картын системийг халж, жижиглэн худалдааны хүрээнд чөлөөт үнийн зарчмыг нэвтрүүлжээ. Мөн оны 5 дугаар сард валютын ханшийг чөлөөлөх тухай Засгийн газрын шийдвэр гарч валютын зах зээл дээрх эрэлт, нийлүүлэлтийн харьцаа валютын бодит ханшийг тодорхойлох болов. Цахилгаан, дулааны эрчим хүч, нефть бүтээгдэхүүний үнэ буюу суурь үнийг төрийн хяналтад барьж иржээ.

Хууль, эрх зүйн болон эдийн засаг, санхүүгийн орчин бүрэлдэхийн хэрээр арилжааны банкууд дараалан байгуулагдаж, 1992 оны эцэс гэхэд 11, 1996 он гэхэд 13 банк ажиллаж байсан байна. Өнгөрсөн хугацаанд зарим банк татан буугдаж, мөн шинээр банк байгуулагдсанаар арилжааны банкны тоо 2020 оны байдлаар дүнгээрээ өөрчлөгдөөгүй байна.

2011 онд эдийн засаг, нийгмийн ач холбогдолтой том төслүүдийг санхүүжүүлэх Хөгжлийн банк байгуулагдсан байна. Монгол Улсын санхүүгийн тогтолцоонд улсын төсөв гол байр эзэлдэг бөгөөд шинэчлэлийн жилүүдэд түүний орлого, зарлагын бүтэц ихээхэн өөрчлөгдөж иржээ. Улмаар Засгийн газраас өргөн мэдүүлсэн төсвийг хэлэлцэн батлах үедээ Улсын Их Хурал зарлагын хэмжээг нэмэгдүүлж, алдагдлыг ихэсгэдэг байсныг 2019 оны Үндсэн хуулийн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтөөр халж, "...Улсын төсвийг хэлэлцэн батлах төсвийн орлого, зарлагын бүтцийг өөрчилж болно. Ингэхдээ Засгийн газрын өргөн мэдүүлсэн төсвийн зарлагын болон алдагдлын хэмжээг нэмэгдүүлж үл болно" гэсэн өөрчлөлтийг оруулсан юм.

1992-1993 онд Улсын Их Хурал татварын багц хуулийг баталсан нь татварын шинэчлэлийн эхлэл болсон байсан бол хамгийн сүүлд 2019 онд Татварын ерөнхий хуулийг шинэчлэн баталсан юм.

Түүнчлэн, бодит эдийн засгаа өсгөх нь төрийн эдийн засгийн чиг үүргийн гол цөм нь юм. Шилжилтийн 30 жилийн хугацаанд аж үйлдвэрийн салбарын бодит үйлдвэрлэлийн хэмжээ өссөн боловч уг өсөлтийн дийлэнх хувийг уул уурхайн олборлох үйлдвэрлэлийн салбарын өсөлт хангасан байна.

Монгол Улс зах зээлийн харилцаанд шилжих шилжилтийн үеийг дуусгаж, Оюутолгой, Тавантолгой зэрэг уул уурхайн томоохон ордуудыг эзэмших, тэдгээрийг дагасан дэд

бүтцийн сүлжээг өргөтгөх, боловсруулах, барилга, бүтээн байгуулалтыг эхлүүлж, хурдтай хөгжлийн шинэ үе шатанд тулж ирээд байна. Шинэчлэлийн жилүүдэд дэд бүтцийг хөгжүүлэх талаар их зүйл хийгджээ. Бодит эдийн засгийн салбарын өсөлтийг иргэдэд тэгш хүртээх зорилгоор 2019 оны Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтөөр Үндсэн хуулийн Зургаадугаар зүйлийн 2 дахь хэсгийг доор дурдсанаар өөрчилсөн юм. Үүнд:

“Монгол Улсын иргэдэд өмчлүүлснээс бусад газар, түүнчлэн газрын хэвлий, түүний баялаг, ой, усны нөөц, ан амьтан төрийн нийтийн өмч мөн.

Байгалийн баялгийг ашиглах төрийн бодлого нь урт хугацааны хөгжлийн бодлогод тулгуурлаж, одоо ба ирээдүй үеийн иргэн бүрд эрүүл, аюулгүй орчинд амьдрах эрхийг нь баталгаажуулах, газрын хэвлийн баялгийн үр өгөөжийг Үндэсний баялгийн санд төвлөрүүлж тэгш, шударга хүртээхэд чиглэнэ.

Иргэн эрүүл, аюулгүй орчинд амьдрах эрхийнхээ хүрээнд газрын хэвлийн баялгийг ашигласнаар байгаль орчинд үзүүлэх нөлөөллийн талаар мэдэх эрхтэй.

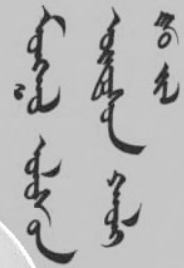
Стратегийн ач холбогдол бүхий ашигт малтмалын ордыг ашиглахдаа байгалийн баялаг ард түмний мэдэлд байх зарчимд нийцүүлэн түүний үр өгөөжийн дийлэнх нь ард түмэнд ногдож байх эрх зүйн үндсийг хуулиар тогтооно.”

Улмаар энэ хүрээнд Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт, түүний удирдлагын тухай хуулийг шинэчлэн баталж, Үндэсний баялгийн сангийн тухай, Байгаль орчны үнэлгээний тухай, Мэдээллийн ил тод байдлын зэрэг хууль тогтоомжийг боловсронгуй болгохоор ажиллаж байгаа юм.

Төрийн эдийн засгийн чиг үүргийн цаашдын хөгжлийн хандлага нь эдийн засгийн аюулгүй байдлыг хангах арга замыг тодорхойлсон Монгол Улсын Үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлал (1994, 2010 он) улс орныхоо тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлыг бататган бэхжүүлэх, хүний чөлөөт хөгжил, нийгмийн дэвшлийг хангах талаар ойрын ирээдүйд төрөөс баримтлах үйл ажиллагааны үндсэн чиглэлийг тодорхойлсон урт хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичиг болох “Алсын хараа-2050”-ыг баталсан юм.

Монгол Улс бүтээн байгуулалтын маш тодорхой бодлого, хөтөлбөрүүдтэй боллоо. Их бүтээн байгуулалтыг өрнүүлж, эдийн засгийг тэлэх замаар монгол хүн бүр ажлын байртай болсноор манай улс байгалийн баялагт дулдуйдсан хэрэглэгч “баян улс” байхаасаа илүү хөдөлмөрөөрөө баялаг бүтээдэг бүтээлч ард түмэнтэй жинхэнэ хөгжилтэй улс орон болно. Монгол төрийн эдийн засгийн чиг үүргийн чухал зорилго нь эдийн засгийн өсөлтийн үр өгөөжийг нийгмийн цөөнх эдлэх, орлогын тэгш бус байдал нэмэгдэх, нийгмийн тогтворгүй байдал үүсэхээс урьдчилан сэргийлж, нийгмийн орлого хуваарилалтыг оновчтой болгох, дундаж давхаргыг бэхжүүлэх, ядуурлыг бууруулах, бүс нутаг, салбарын орлогын ялгааг багасгахад чиглэгдэх ёстой юм.

1990 оноос хойших жилүүдэд зах зээлийн эдийн засгийн харилцааны эрх зүйн үндсийг бүрдүүлэх, төсөв санхүү, мөнгө зээлийн харилцан уялдаатай бодлого явуулах, жолоодлогогүй инфляцийн аюулаас сэргийлэх, үнэ тарифыг чөлөөлж үйлдвэрлэл, үйлчилгээг дэмжих, төгрөгийн гадаад валюттай харьцах ханшийг чөлөөлөх, үндэсний валютын худалдан авах чадварыг тогтворжуулах, өмч хувьчлалыг гүнзгийрүүлэх зэрэг бодлогын гол чухал арга хэмжээнүүдийг авч хэрэгжүүлсэн зэрэг төрийн олон талт үйл ажиллагаанд эдийн засгийн чиг үүргийн үйлчлэл илэрч байна.



Г.ЧУЛУУНБААТАР

ШУА-ийн ТЭРГҮҮН ДЭД
ЕРӨНХИЙЛӨГЧ, АКАДЕМИЧ,
ДОКТОР, ПРОФЕССОР, ШИНЖЛЭХ
УХААНЫ ГАВЬЯАТ ЗҮТГЭЛТЭН



СЭДЭВ: ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ БА ХҮНИЙ ХӨГЖИЛ

ТАНИЛЦУУЛГА

Боловсрол

- 1981 он МУИС-ийн Философийн салбар
1993 он Философийн ухааны доктор (Ph.D)
2000 он Философийн шинжлэх ухааны доктор (Sc.D)

Ажлын туршлага

- 1981-1990 он МАХН-ын ТХ-ны дэргэдэх НУИ-д эрдэм шинжилгээний ажилтан
1990-1993 он ОХУ-ын Ерөнхийлөгчийн дэргэдэх Удирдлагын академид аспирант
1993-1996 он УИХ-ын дэргэдэх Судалгааны төвд Эрдэмтэн нарийн бичгийн дарга
1996-2008 он ШУА-ийн ФСЭХ-ийн захирал
2001-2008 он УИХ-ын даргын ахлах зөвлөх, ажлын албаны ахлагчаар хавсран
2002-2012 он Удирдлагын академийн захирал
2013-2016 он ШУА-ийн Философийн хүрээлэнгийн захирал
2016-2017 он ШУА-ийн Тэргүүн дэд ерөнхийлөгч
2017 он Засгийн газрын гишүүн, БСШУС-ын сайд
2018 оноос ШУА-ийн дэд ерөнхийлөгч
Бүтээл 20 гаруй бие даасан ном, товхимол, 50 орчим хамтын бүтээл, 100 гаруй эрдэм шинжилгээний өгүүлэл хэвлүүлсэн.

ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ БА ХҮНИЙ ХӨГЖИЛ

Өмнөтгөл санаа

Үндсэн хууль бол ерөнхий утгаараа хүний хөгжлийн бүх талын боломжийг хангахад чиглэсэн үндэсний хэмжээний зөвшилцлийн гэрээ, урт хугацаанд тогтвортой үйлчлэх төрийн бодлого, үйл ажиллагааны стратегийн удирдамж юм. Хүний хөгжил бол маш олон талтай үйл явц. Тэгэхлээр Үндсэн хуулийн зохицуулалтыг хүний хөгжлийн үүднээс шинжлэх нь хэрэг дээрээ Монгол хүний хөгжлийн бүх асуудлыг хамарна гэсэн үг болно. Ийм том асуудлыг нэг илтгэлийн хүрээнд ярих боломжгүй ойлгомжтой зүйл ээ. Энд маш тодорхой зорилго тавьж, түүндээ нийцсэн арга зүй, зарчим баримтлах шаардлагатай болно.

Миний бие энэ удаагийн товч илтгэлд арга зүйн том асуудлыг түр хойш тавьж:

1. Үндсэн хуулийн “Оршил”-ыг хүний хөгжлийн өнцгөөс ойлгох зарим философи үндэслэл;
2. Хүний эрх, хүний хөгжлийн талаарх Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалыг “Алсын хараа 2050”-д тусгасан тухай;
3. Үндсэн хуулийн зохицуулалт ба НҮБ-ын хүний хөгжлийн индекс;
4. Хүний хөгжлийн оюуны сэтгэхүйн орон зай дахь Үндсэн хуулийн суурь зохицуулалт гэсэн дөрвөн үндсэн асуудлаар зарим нэг санаа дэвшүүлэх оролдлого хийлээ.

Нэг. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Оршлыг хүний хөгжлийн өнцгөөс ойлгох зарим философи тайлал

Үндсэн хуулийг бүхэлд нь **монгол үндэстнийг нэгтгэгч философи** хэмээн ойлгож болно. Ийм үндэслэл Үндсэн хуулийн “Оршил” хэмээх хураангуй томъёололд бий. Түүнд “Монголын ард түмэн бид: улсынхаа тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлыг бататган бэхжүүлж, хүний эрх, эрх чөлөө, шударга ёс, үндэснийхээ эв нэгдлийг эрхэмлэн дээдэлж...” гэсэн үзэл санаа, зарчмыг тунхаглажээ.

“Монголын ард түмэн бид:” гэсэн томъёоллыг **нэгдэл нягтрал, нэг бүхлийн философи** үзэл санаа гэж ойлгож болно. Энд монгол хүн бүрийг “бид” хэмээх нэг бүхэл зүйлд нэгтгэн хураасан байна. Чингэхдээ “Монголын” гэх түгээмлээр, “ард түмэн” гэсэн нийтлэгийн тодотголоор иргэн бүр өөр хоорондоо амин холбоотой нэг нэгдмэл бүхэл болгожээ. Эндээс “монголын” гэдгийг нь авчихвал хорвоогийн бүх улс үндэстний алийг нь ч хэлэх утга орчихно. Харин “ард түмэн” гэсэн нь аливаа алагчлал, ялгаварлалгүйгээр иргэн бүрийг хамарсан утгыг, “бид” гэх нь бас давхар “монголын ард түмэн” гэсэн бүхлийг хүн бүр өөрөө өөртөө хамааруулж байгаа утгатай гэж ойлгож болно. Дүгнэж хэлбэл, эл томъёолол монгол хэлний үгийн утгын философиор дамжуулан нэгдмэл бүхлийн үзэл санааг, тэгэхдээ иргэн бүрийнхээ “би”-г харгалзан шингээсэн үзэл санааны илэрхийлэл мөн.

Оршилд буй дараагийн нэг чухал санаа бол “...улсынхаа тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлыг бататган бэхжүүлж” гэсэн томъёолол мөн. Үүнийг бүхэлд нь **эх оронч үзлийн нэгтгэгч философи** санаа хэмээн ойлгож болно. Манайхан эх оронч үзэл иргэн хүнээс эхэлнэ гэж ярьдаг. Тэр ч үнэн. Эх оронч үзлийн цөм нь бие даасан, тусгаар тогтносон улсаа эрхэмлэх, түүнийхээ халдашгүй дархан, бүрэн бүтэн байдлыг хамгаалж бэхжүүлэхэд хүн бүр сэтгэл зүрх, үйл бүтээлээрээ оролцох явдал юм. “Улсынхаа” гэдэг

үг иргэн хүн өөрөө улсыг бүрдүүлэгч, түүний салшгүй хэсэг гэсэн утгыг хүн бүрт өгч байна. Чингэлээр улсынхаа тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлыг бэхжүүлэх нь бас хүн өөрөө өөрийгөө хамгаалан хөгжүүлнэ гэх үзэл, итгэлийг түүнд төрүүлж байгаа зүйл.

Оршлын гурав дахь чухал санаа бол “-төрт ёс, түүх, соёлынхоо уламжлалыг нандигнан өвлөж, -хүн төрөлхтний соёл иргэншлийн ололтыг хүндэтгэн үзэж...” гэсэн **дорнын философийн арга билэг, шүтэн барилдахуйн уламжлалт үзэл санааг баримтлан тусгасан зарчмын** илэрхийлэл мөн. Үүнийг чухамдаа Үндсэн хуулийн зүйл, заалт бүхэнд нэвт шингээж тууштай баримталсан үзэл баримтлалын шинжтэй зарчим, Үндсэн хуулийг дагаж хэрэгжүүлэх бүх үйл явцын **гол ноён нуруу болох суурь үзэл санаа** гэж үзүүштэй.

“Төрт ёс” гэдэг ухагдахууныг энд онцолж үзэх ёстой. Монголчуудын төрт ёсны уламжлал олон зүйлээр хүн төрөлхтөнд жишиг тогтоосон гэдгийг эрдэмтэд онцолдог. Манайхны үлгэр жишээ болгон ярих дуртай өрнөдийн соёлжсон гэгдэх хөгжилтэй орнуудын Үндсэн хууль, мөн өрнийн нийгмээс улбаатай төрийн эрх мэдлийг хуваарилах онол, эрх зүйт төр, хууль дээдлэх ёс гэх мэтийн онол үзэл баримтлалуудад “төрт ёс” гэдэг нэр томьёо нэг их элбэг тохиолдоод байдаггүйг бид мэднэ. Энэ бол санамсаргүй зүйл биш. Ер нь хууль ба ёс суртахууны холбоо хамаарлыг хоёр талтай эргэх холбоотой гэж үзэж болно. Ёс суртахууны хэм хэмжээнээс хууль төрж болно. Хууль тогтвортой, үр нөлөөтэй үйлчлээд ёс суртахууны хэм хэмжээ болон тогтож болно. Ийм харилцан хамаарал эргэлэг шинжтэй.

Мэргэжлийн хуульчид ч энэ талаар бас чухал санаанууд хэлсэн бий. Тухайлбал, манай туршлагатай хуульчдын нэг Ц.Нямдорж “...Тогтвортой сайн хууль мөрдөж чадвал эхлээд “хууль” болж хэрэгжсэнээ дараа нь “ёс суртахуун”, дараа нь зан заншил болж хувирдаг ийм л эд юм”⁵ гэсэн бол төрийн соёрхолт, академич С.Нарангэрэл “Хуулийн амин сүнс буюу Чингис хааны гэрээс” хэмээх сонирхолтой бүтээлээ “Чингис хааны гэрээс бидэнд хууль бол ёс суртахуун болохыг ухааруулж байна.”⁶ гэж төгсгөсөн байх юм. Энэ мэт эшлэл олныг жагсааж болно.

Миний төсөөлж байгаагаар бол манай Үндсэн хуульд байгаа, бид дотооддоо багагүй ярьдаг “төрт ёс” гэдэг ойлголт нь юуны өмнө “**төрийн хэргийг ёс суртахуунаар**” засах, явуулах тухай үзэл санаа. Эндээс хууль цааз ба ёс суртахууны харьцаа төрт ёсонд ямар байх учиртай вэ? гэдэг асуудал гарна. Мэдээжээр хуулийг төрийн зүгээс албадлагын шинжтэй механизмуудаар хэрэгжүүлнэ. Ёс суртахуун бол ард түмний оюун сэтгэхүй, сэтгэл санаа, зан үйлийн хэм хэмжээ, хүмүүжил боловсрол гээд албадлагын биш хүн ёсны арга механизмаар өөрөө хэрэгжинэ. Эндээс наад зах нь хоёр чухал санаа гарч байна.

Эхнийх нь, “төрт ёс”, “төрөө дээдлэх үзэл санаа” бол дэлхийд өөр хаана ч монголчуудынх шиг өвөрмөц нарийн утга учиртай яригддаггүй зүйл. Тийм учраас эдгээр үзэл, зарчмуудыг өрнөдийнхний хууль дээдлэх ёс, эрх зүйт төр гэх мэтийн үзэл номлолтой наад зах нь нэг зиндаанд, ер нь илүү ач холбогдол өгч судлууштай асуудал. Дашрамд хэлэхэд Монгол Улсын Үндсэн хууль бол дэлхийд байдаг зүйлийн дуураймал цуглуулга ч биш, дэлхийгээс сондгойрсон содон өвөрмөцийн нийлбэр ч бас биш. Харин дэлхийд байдаг түгээмлийг зөвхөн Монголд байдаг содон өвөрмөцтэй шүтэн барилдуулж цогцлоосон жинхэнэ Монгол Улсын хууль байх учиртай. Өнөөгийн Үндсэн хуулийг чухамдаа тийм хэмжээнд боловсорсон гэж үзэж болно.

5 “Хөөрөх цаг”, нислэгийн сэтгүүл. 2009 он. №1. 20 дахь тал

6 С.Нарангэрэл. “Хуулийн амин сүнс буюу Чингис хааны гэрээс” нэмж засварласан хоёр дахь хэвлэл. УБ. 2017 он. 128 дахь тал

Дараагийн нэг чухал санаа нь, монгол иргэншлийн төрт ёс, хууль цаазын амин сүнс нь юу вэ? гэдэг асуудалд өгч болох хариулт мөн. Өрнөдөд бол Ш.Л.Монтескьегоос эхлээд олон янзын үзэл баримтлал байдгийг хэн хүнгүй мэднэ. Тэдгээрийн хувьд ерөнхийдөө нийтлэг байдлаар хуулийн амин сүнс нь “хувь хүний эрх чөлөө, хувийн өмчийн халдашгүй байдал” гэсэн санаа нэвт явдаг. Тэгвэл дорнын ард түмний хувьд, тэр тусмаа монголчуудын хувьд төрт ёс, хууль цаазын амин сүнс нь “ёс суртахуун, шударга ёс, нийтийн эрх ашиг”-ийн тухай асуудал л нэн түрүүнд тавигдана. Энд хувь хүний эрх чөлөө, хувийн өмч, хувийн эрх орхигдоогүй. Гагцхүү асуудлыг ойлгох философи хандлагын ялгаа байгаа мэт. Нухацтайхан бодвол **ёс суртахуун бол хувь хүн бүрийн сэтгэл оюуны түгээмэл хэм хэмжээ, шударга ёс бол хувийн эрх чөлөөний нийтлэг үнэт зүйл, нийтийн эрх ашиг бол хувь хүн бүрийн эрх ашгийн түгээмэл үнэлэмжийн хэмжүүр** гэх мэтээр ойлговол энд харшлах, зөрчилдөх тухай асуудал гарахгүй.

Үндсэн хуулийн “Оршил” дахь “-эх орондоо хүмүүнлэг, иргэний ардчилсан нийгэм цогцлуулан хөгжүүлэхийг эрхэм зорилго болгоно” гэсэн томъёолол бол бүхэлдээ **нийгмийн өөрчлөлтөөр хүнээ хөгжүүлэх чиг хандлагыг тусгасан үзэл санаа** мөн.

Зорилгын тухайд бол цаг үеийн түүхэн нөхцөл байдлыг харгалзан аль нэг **формац, нийгмийн байгууллыг тухайлан заахаас зайлсхийсний илрэл, өөрчлөлт, хөгжлийн үйл явц мөнхийн гэсэн санааны тусгал** гэж ойлгож болно. Энд хэрэглэсэн гол ойлголтуудын тухайд бол “хүмүүнлэг” гэх нь хүнийг дээдлэх, энэрэнгүй ёсыг эрхэмлэх хэмээсэн хүн төрөлхтний нийтлэг үнэт зүйл, эрүүл саруул мөрөөдлийн мөнхийн зарчмыг илэрхийлжээ.

Харин “иргэний ардчилсан” гэдэг ойлголтын тухайд бол **иргэний нийгмийн тухай үзэл баримтлал, ардчиллын тухай суурь онолуудын гол үнэт зүйлсийг үндэснийхээ уламжлалтай хослуулж авсан хэрэг**. Уламжлалтай хослуулсан гэхийн тухайд олон баримт дурдаж болно. Жишээ болгож, Монголын нууц товчоонд “Иргэн” гэдэг үг 6-7 утгаар 100 гаруй удаа орсон байдгийг тэмдэглэе. Төр улсын буюу улс төрийн утгаараа бол **бүгд найрамдах ёсны нийтлэг ололт, консерватив, либерал, социал-демократ зэрэг үзэл онолуудын нийтлэг хүлээн зөвшөөрдөг түгээмэл үнэт зүйл** болж Үндсэн хуульд тусгалаа олжээ.

Миний бие Үндсэн хуулийн Оршилд буй дээрх гол томъёолуудад философи тайлал хийхийг оролдохдоо 1992 оны Монгол Улсын Үндсэн хуулийн төслийг боловсруулах явцад хийгдсэн судалгаа шинжилгээний ажил, төслийг ард нийтээр хэлэлцүүлж, саналыг авч тусган сайжруулсан байдал, Монгол орны өнцөг булан бүрээс ард иргэдээ төлөөлөн сонгогдсон элдэв нөлөөнд автаагүй 470 депутатын 70 гаруй хоног хэлэлцэж баталсан хуралдааны тэмдэглэл зэргийг нягтлан шинжилсэн судалгааны бүтээлүүдийг⁷ үндэс болголоо. Илтгэлийн энд дурдсан санаануудыг би өмнө нь зарим нэг ном, өгүүлэлд⁸ хөндөж байсан болно.

Хоёр. Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал дахь хүний эрх, хүний хөгжлийн асуудлыг “Алсын хараа 2050”-д тусгасан тухайд

Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал бол иргэн бүрийнхээ ашиг сонирхол, хувь заяаг нийт үндэстнийхээ язгуур эрх ашигтай шүтэн барилдуулж тэнцвэржүүлэхэд чиглэсэн улс орон зохистой хөгжихүйн ноён нурууг тодорхойлсон **бодлого, хөтөлбөр, зохицуулалтын ерөнхий чиг шугам** болдог зүйл юм.

7 Монголын нийгмийн өөрчлөлт. УБ. 2012 он. Б.Чимид. Төр, нам, эрх зүйн шинэтгэлийн эгзэгтэй асуудал. 1, 2-р дэвтэр. УБ. 2008 он, Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн эргэн тойронд. УБ. 2017 он. 2-р дэвтэр Сарлагтан Отгонбаярын Машбат. Үндсэн хууль: Улс төр-эрхзүй, хяналт-тэнцэл. УБ. 2015 он

8 Д.Гонгор. Халх товчоон. УБ. 1970 он
Тогтвортой хөгжлийн бодлого ба Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалын хэрэгжилт, үр дүн. УБ. 2020 он

Үндсэн хуулийн хэмжээний зохицуулалтын тухайд төрийн байгууламж, хүний эрх, эрх чөлөө, эдийн засгийн тогтолцоо, нийгмийн социал харилцаа, соёл, оюун сэтгэхүйн хамгийн ерөнхий бөгөөд суурь шинжтэй зохицуулалтуудыг хамрах нь тодорхой. Эдгээр нь бүгд л хүний хөгжилд шууд ба дам утгаар холбогддог асуудлууд. Өнөөдрийн хуралд хэлэлцүүлж буй илтгэлүүдэд бусад хүрээний асуудлыг хөндөн ярьж байгаа учраас би зөвхөн хүний эрх, эрх чөлөөний тухай суурь зохицуулалтуудыг улсын хөгжлийн урт хугацааны бодлого, төлөвлөлтөд хэрхэн тусгаж байгааг товч хөндөж байна.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 14 дүгээр зүйлийн 1-д “...хүн бүр хууль, шүүхийн өмнө эрх тэгш байх, хүн бүр эрх зүйн этгээд байх тухай Монгол хүний эрх зүйн байдлыг ерөнхийлөн тодорхойлж, 16 дугаар зүйлд хүний суурь, үндсэн эрхийг 18 тодорхой заалтаар хуульчлан баталгаажуулсан байдаг. Түүнчлэн Үндсэн хуулийн 17 дугаар зүйлд “1/Үндсэн хууль, бусад хуулийг дээдлэн хүндэтгэж, сахин биелүүлэх; 2/хүний нэр төр, алдар хүнд, эрх, хууль ёсны ашиг сонирхлыг хүндэтгэх; 3/хуулиар ногдуулсан албан татвар төлөх; 4/эх орноо хамгаалах, хуулийн дагуу цэргийн алба хаах, мөн зүйлийн 2-д Хөдөлмөрлөх, эрүүл мэндээ хамгаалах, үр хүүхдээ өсгөн хүмүүжүүлэх, байгаль орчноо хамгаалах нь иргэн бүрийн журамт үүрэг мөн” хэмээн Монгол Улсын иргэн хүний журамт үүргийг тодорхойлжээ.

Үндсэн хууль бол улс орны хөгжлийн хамгийн урт хугацаанд харьцангуй тогтвортой үйлчлэх төрийн бодлогын баримт бичиг учраас хүний эрх, эрх чөлөө, хүний хөгжлийн талаарх түүний үзэл баримтлал, суурь зохицуулалтууд улс орны хөгжлийн дунд болон урт хугацааны бодлого, төлөвлөлтийн баримт бичгүүдэд тодорхой тусгалаа олж бодит амьдралд хэрэгжиж ирсэн гэж үзэж болно.

Монгол Улс шинэ Үндсэн хуулиа баталснаас хойш “Монгол Улсын Үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлал” (1994, 2010) “Үндэсний хөгжлийн үзэл баримтлал” (1996), “Монгол Улсын XXI зууны тогтвортой хөгжлийн хөтөлбөр”, “Мянганы хөгжлийн зорилтод суурилсан Үндэсний хөгжлийн цогц бодлого” (2008), “Монгол Улсын тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлал 2030” (2016), “Монгол Улсын Урт хугацааны хөгжлийн бодлого “Алсын хараа 2050” (2020) гэсэн бодлогын баримт бичгүүдийг боловсруулан хэрэгжүүлж байна. Эдгээрийн аль алинд нь “Монгол хүн”-ийг хөгжлийн бодлогын төвд тавьж, хөгжлийн зорилтуудыг хүний хөгжилд зангидан Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалыг хэрэгжүүлэх төрийн бодлогын залгамж шинжийг хадгалж ирсэн гэж үзэж болно.

Хэрэгжиж эхлээд 3 дахь жилийнхээ босгыг алхаж буй “Монгол Улсын Урт хугацааны хөгжлийн бодлого “Алсын хараа 2050” хүний хөгжлийн талаарх Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалыг нэлээд олон тодорхой зорилго, зорилт үйл ажиллагаагаар баяжуулж тодруулсан баримт бичиг юм. Түүнд “Монгол Улс 2050 онд нийгмийн хөгжил, эдийн засгийн өсөлт, иргэдийн амьдралын чанараар Азид тэргүүлэх орнуудын нэг болно”⁹ хэмээн улсынхаа хөгжлийн алсын харааг тодорхойлсон бол хөгжлийн эрхэм зорилгодоо “...Эрүүл чийрэг, эрдэм боловсролтой, эх оронч, хөрвөх чадвартай, оюунлаг, бүтээлч иргэнтэй улс болж хөгжинө” гэж хүнийхээ хөгжлийн хүрэх үр дүнг зааж өгсөн байгаа. Энэ үзэл баримтлал “Алсын хараа 2050”-ын “Үндэсний нэгдмэл үнэт зүйл”, “Хүний хөгжил”, “Амьдралын чанар ба дундаж давхарга”, “Эдийн засаг”, “Засаглал”, “Ногоон хөгжил”, “Амар тайван, аюулгүй нийгэм”, “Бүс орон нутгийн хөгжил”, Улаанбаатар ба дагуул хот” гэсэн үндсэн 9 багц зорилгод туушид нь нэвт шингэж, тодорхой зорилго, үйл ажиллагаа, хүрэх түвшин, шалгуур үзүүлэлтэд тусгагдаж, нарийвчлагдсан гэж үзэж болно.

Энд ялангуяа, “Үндэсний нэгдмэл үнэт зүйл”, “Хүний хөгжил”, Амьдралын чанар ба дундаж давхарга” гэсэн эхний 3 зорилгод хүний хөгжлийн талаарх Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал тодорхой зорилт, үйл ажиллагаанууд болж өөр хоорондоо илүү нягт

9 Алсын хараа 2050. Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлого. УБ. 2021 он. 27 дахь тал

уялдаатай торойлогдсоныг онцлон тэмдэглэж байна. Хүний хөгжлийн талаарх Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал ба дээр дурдсан бодлогын баримт бичгүүдэд тодорхойлсон зорилгуудын холбоо хамаарлыг эхлээд зорилгын агуулгаар, дараа нь зорилтуудын томъёоллоор, цааш нь үйл ажиллагаа, хүрэх үр дүн, шалгуур үзүүлэлт гэх мэтээр харьцуулан шинжлэх боломжтой төдийгүй ингэж анализ хийх зайлшгүй шаардлагатай юм.

Үндэсний нэгдмэл үнэт зүйл	Хүний хөгжил	Амьдралын чанар ба дундаж давхарга
Зорилго 1. Орчин үеийн шинжлэх ухааны арга зүйгээр судалж, хөдөлшгүй бодит баримтад үндэслэсэн “эх хэл, эх түүх, өв соёлыг” нийт хүн амд төлөвшүүлж, үндэсний ижилсэл-ондоошлын гүн ухамсар, дархлаатай үндэстэн- улс байгуулахад тулгуур болохуйц нэгдмэл үнэт зүйлсийг цогцлооно.	Зорилго 2. Чанартай амьдралын баталгаа бүхий нийгмийн хамгаалалтай, аз жаргалтай амьдралын ээлтэй орчинд, гэр бүлийн амьдралын баталгаа, улс орны хөгжлийн суурь болсон чанартай боловсролыг хүн бүр эзэмших боломжийг бүрдүүлэн нийгмийн идэвхтэй, эрүүл Монгол хүнийг хөгжүүлнэ.	Зорилго 3. Хүн амын хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжин өрхийн орлогыг тогтвортой нэмэгдүүлж, идэвхтэй, бүтээлч гэр бүлийг төлөвшүүлэн, хэрэгцээндээ нийцсэн байр сууц бүхий, хөрөнгө оруулалтын таатай орчин, нөхцөлд өрсөлдөхүйц бичил, жижиг бизнес эрхлэн өрх, гэр бүл, өөрийгөө тэтгэн амьдрах боломжтой, сэтгэл хангалуун амьдрах нөхцөлөөр тэтгэгдсэн дундаж давхаргыг бүрдүүлнэ.
Зорилт 1.1. Үндэсний бахархал, эв нэгдэл Зорилт 1.2. Нүүдлийн соёл иргэншилт Монгол Зорилт 1.3. Монгол хэл бичиг Зорилт 1.4. Эрдэм судлал-Нийгмийн соён гэгээрэл Зорилт 1.5. Дэлхийн Монгол	Зорилт 2.1. Боловсрол Зорилт 2.2. Эрүүл мэнд Зорилт 2.3. Гэр бүл Зорилт 2.4. Шинжлэх ухаан, инновац Зорилт 2.5. Хүнд ээлтэй амьдрах орчин Зорилт 2.6. Хөдөлмөрийн зах зээл Зорилт 2.7. Монгол хүний удмын сан	Зорилт 3.1. Нийгмийн хамгаалал ба даатгалын тогтолцооны шинэчлэл Зорилт 3.2. Орлогод нийцсэн орон байр Зорилт 3.3. Хөдөлмөр эрхлэлт ба гарааны бизнес Зорилт 3.4. Дундаж давхаргыг дэмжсэн санхүүжилт Зорилт 3.5. Эрүүл, идэвхтэй амьдралын хэв маяг Зорилт 3.6. Газрын харилцаа

Энд жишээлэн харуулсан ерөнхий харьцуулалт бол Үндсэн хуулийн хүний эрх, эрх чөлөөний тухай болон иргэний журамт үүргийн тухай заалт, зохицуулалт бүрээр урт хугацааны хөгжлийн бодлогын зорилго, зорилтууд хийгээд бусад органик хуулиудын зохицуулалт зэрэгтэй харьцуулан судалж, шинжлэн судлах шаардлагатай гэдэг санааг тодруулсан зүйл юм. Өөрөөр хэлбэл, Үндсэн хуулиар тодорхойлсон хүний эрх, эрх чөлөөний заалт зохицуулалт бүхэн хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн баримт бичиг, бусад хууль эрх зүйн актуудаар дамжин бодит биеллээ олж байдаг гэсэн үг. Харин ийм нарийвчилсан судалгаа одоогоор манайд гүйцэд сайн хийгдээгүй учраас хэрэгжилтийн тухай асуудлаар бол зөвхөн Хүний хөгжлийн индексээр дамжуулан зарим зүйлийг тодруулах боломжтой байна.

Гурав. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн зохицуулалт ба хүний хөгжлийн индекс

Хүний хөгжлийн индекс (ХХИ) нь эрүүл саруул байж, урт удаан наслах; эрдэм мэдлэг эзэмших; амьжиргааны зохистой нөхцөлд аж төрөх гэсэн 3 багц үзүүлэлтээр олон улсын хэмжээнд судлан тооцож гаргадаг үзүүлэлтийн тогтолцоо гэдгийг Та бүхэн сайн мэднэ. Улс орнуудын хөгжлийг дан ганц эдийн засгийн үзүүлэлтээр бус тухайн улсын иргэдийн амьдралын чанар, эдэлж буй боломж, чанартай амьдралд хүрэх эрх чөлөөг нь харгалзан хэмждэгээрээ ХХИ онцлогтой. Одоогоос гучаад жилийн өмнөөс Амарत्या Сэн тэргүүтэй эрдэмтдийн зохиосон энэхүү индекс үзүүлэлтийг НҮБ-ын Хөгжлийн хөтөлбөрөөс жил бүр шинэчлэн дэлхийн хүний хөгжлийн илтгэлийг гаргадаг болсон билээ.

Монгол Улс анхны Хүний хөгжлийн илтгэлээ 1997 онд гаргасан бөгөөд 2016 он хүртэл 6 удаа Монголын хүний хөгжлийн илтгэлийг бичиж, суурь үзүүлэлтүүдийг гаргасны зэрэгцээ тухайн үеийн хүний хөгжлийн хамгийн чухал асуудлаар нарийвчилсан судалгаа хийсэн байдаг. Харин 2016 оноос хойш Үндэсний статистикийн хороо олон улсын аргачлалаар Хүний хөгжлийн индексийг тооцон гаргадаг болжээ.



Манай улсын хүний хөгжлийн индекс сүүлийн жилүүдэд үндэсний болон бүс нутгийн хэмжээнд жил дараалан тасралтгүй өссөөр, 2018 оны байдлаар дэлхийн ХХИ-ийн эрэмбэд 0.741 оноотойгоор 189 орноос 92-т буюу хүний хөгжлийн өндөр түвшний орнуудын ангилалд багтах болов. Энэ үзүүлэлт 1990 онд 0.579 байсан бөгөөд 1994 оноос хойш тасралтгүй өсөж иржээ. “Алсын хараа 2050” урт хугацааны бодлогын баримт бичигт тодорхойлсноор Монгол Улсын хүний хөгжлийн индексийг 2025 он гэхэд 0.770, 2030 онд 0.850, 2050 онд 0.900 болгож өсгөхөөр тусгасан байгаа. Хэрвээ сүүлийн жилүүдэд гарч буй зэрэг хандлага цаашдаа тогтвортой үргэлжилбэл хүний хөгжлийн талаарх Үндсэн хуулийн зохицуулалт үр дүнтэй хэрэгжиж, урт хугацааны хөгжлийн бодлогын зорилтууд хэрэгжин биелэх болно.

Дөрөв. Хүний хөгжлийн оюуны сэтгэхүйн орон зай дахь Үндсэн хуулийн суурь зохицуулалтад холбогдох зарим санаа

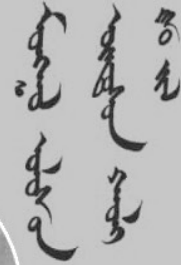
Хүний хөгжлийн оюун сэтгэхүйн орон зай бол бас л их өргөн хүрээтэй асуудал. Гэхдээ үүнийг манай Үндсэн хуульд үндэсний язгуур эрх ашгийг илэрхийлсэн үнэт зүйл болгон тодорхойлж өгсөн гэж ойлгож болно.

Үндсэн хуулийн “Монголын ард түмний түүх, соёлын дурсгалт зүйл, шинжлэх ухаан, оюуны өв төрийн хамгаалалтад байна” (7.1), “Иргэний туурвисан оюуны үнэт зүйл бол зохиогчийнх нь өмч, Монгол Улсын үндэсний баялаг мөн” (7.2), “Монгол хэл бол төрийн албан ёсны хэл мөн” (8.1), “Монгол Улсад төр нь шашнаа хүндэтгэж, шашин нь төрөө дээдэлнэ” (9.1) гэсэн заалтуудаар монголчуудын оюун сэтгэхүйн үндэсний үнэт зүйлсийн гол хүрээ, үндсэн агуулгыг илэрхийлжээ.

Үндсэн хуулийн 12 дугаар зүйлд “Монгол Улсын тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлын бэлгэ тэмдэг нь Төрийн сүлд, туг, далбаа, тамга, дуулал мөн”, “Төрийн сүлд, туг, далбаа, дуулал нь Монголын ард түмний түүхэн уламжлал, хүсэл тэмүүлэл, эв нэгдэл, шударга ёс,

цог хийморийг илэрхийлнэ” гэж заасан нь монголын ард түмний үндэсний үнэт зүйлсийн бэлгэдэл зүй, сэтгэл оюуны гол цөмийн тогтолцоог цогц байдлаар тодорхойлсон гэж ойлгогдож байна.

Үндсэн хуулийн эдгээр суурь зохицуулалтад хүний хөгжлийн оюун сэтгэхүйн орон зайн өнцгөөс анализ хийж үзвэл: **нэгдүгээрт**, монголчуудын үндэсний үнэт зүйлсийн тогтолцоог нийт хүн төрөлхтний үнэт зүйлстэй хослуулан хөгжүүлэх зарчим үндэслэлийг, **хоёрдугаарт**, үндэсний үнэт зүйлийн тогтолцоонд гол систем үүсгэгч цөм нь монгол хүний оюун сэтгэхүйн орон зайд байдаг болохыг, **гуравдугаарт**, монголчуудын үнэт зүйлс нь уламжлал, шинэчлэлийн зохистой хослол дээр суурилж, үндэстний хувьд оршин хөгжихүйн оюуны дархлаа байх учиртайг тодорхойлж өгсөн байна.



Ж.АМАРСАНАА

ХУУЛЬ ЗҮЙН ШИНЖЛЭХ
УХААНЫ ДОКТОР, ПРОФЕССОР,
ШУА-ИЙН ГИШҮҮН, АКАДЕМИЧ



СЭДЭВ: ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ХЭРЭГЖИЛТ БА ЦАГ ХУГАЦААНЫ ХАМААРАЛ

ТАНИЛЦУУЛГА

Боловсрол

- 1988 он Хууль зүйн ухааны доктор (Ph.D)
2000 он Хууль зүйн шинжлэх ухааны доктор (Sc.D)

Ажлын туршлага

- 1975-1981 он МУИС-ийн багш, тэнхимийн орлогч эрхлэгч, орлогч декан
1981-1990 он Хууль зүйн яамны хэлтэс, газрын дарга
1990-1990 он АИХ-ын дэргэдэх Улс төрийн дээд сургуулийн эрх зүйн тэнхимийн эрхлэгч
1990-1992 он Монгол Улсын Засгийн газрын гишүүн, Хууль зүйн сайд
1992-1994 он УИХ-ын дэргэдэх Төр, нийгэм судлалын Академийн эрдэм шинжилгээ эрхэлсэн дэд захирал
1994-1996 он Засгийн газрын дэргэдэх Төрийн захиргаа, удирдлагын хөгжлийн институтын эрх зүйн тэнхимийн эрхлэгч
1996-1998 он Монгол Улсын Засгийн газрын гишүүн, Хууль зүйн сайд
1996-1998 он Шүүхийн ерөнхий зөвлөлийн дарга
1998 он Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүн
1999-2005 он МУИС-ын ХЗС-ийн Олон улсын эрх зүйн тэнхимийн эрхлэгч
2000-2010 он Өмгөөлөгчдийн мэргэшлийн хорооны дарга
2003-2009 он Хууль зүйн үндэсний төвийн захирал
2009 он ШУА-ийн тэргүүлэгч гишүүн
2009 он ШУА-ийн Философи, социологи, эрх зүйн хүрээлэнгийн захирал
2012-2016 он Үндсэн хуулийн цэцийн дарга

Бүтээл

Судалгааны чиглэлээр 61 эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, 62 ном, сурах бичиг (дангаар болон бусадтай хамтран), 110 дотоод, гадаадын олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэл, 13 эмхэтгэл хэвлүүлсэн.

ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ХЭРЭГЖИЛТ БА ЦАГ ХУГАЦААНЫ ХАМААРАЛ

Аливаа Үндсэн хууль тодорхой орон зай, цаг хугацаанд үйлчилдэг. Үндсэн хуульд ёсны утга, агуулгаар авч үзвэл 1911-1924, 1924, 1940, 1949, 1960, 1990 (Үндсэн хуулийн нэмэлтийн тухай хууль), 1992, тэдгээрт оруулсан нэмэлт, өөрчлөлт хамаарагдаж байна. Тухайлбал 1911-1924 онд тусгаар тогтнол, нутаг дэвсгэр, аж ахуй, эдийн засагт хамаарах 120 орчим акт батлагдсанаас Үндсэн хуульд байгуулалд холбогдох Улсын дээд, доод хурал байгуулах тухай, Монгол Улсын хөрөнгийг захирах газрын тухай, зарлигаар тогтоосон Монгол Улсын хууль зүйлийн бичиг, Монгол Улсын нутгийн захиргааны дүрэм, аймгийн захиргааны дүрэм зэрэг 50 гаруй эрх зүйн баримт бичиг баталжээ. 1992 оны Үндсэн хууль нь 1992.1.13-нд батлагдаж, 1992.2.13-наас хүчин төгөлдөр үйлчилж эхэлжээ. Тэгвэл хэдийг хүртэл үйлчлэх вэ? гэсэн асуулт гарна.

Энэ талаар Үндсэн хуулийн удиртгалд тов тодорхой заасан байна. ... эх орондоо хүмүүнлэг, иргэний, ардчилсан нийгэм цогцлуулан хөгжүүлэхийг эрхэм зорилго болгоно гэжээ. Иргэний нийгэм гэдэг ойлголтод: а) чөлөөт буюу өрсөлдөөнт зах зээл; б) хувийн өмч; в) хувь хүний эрх чөлөө; г) олон нийтийн санаа бодол хамаардаг байна. Энэ бол Үндсэн хуульд заасан ард түмний туйлын хүслэн, Монгол төрийн философи юм. Иргэний нийгэм ёс суртахуунд, эрх зүйт төр эрх мэдэлд суурилдаг. Эрх зүйт төр гэдэг ойлголтод: а) хүний эрх; б) эрх зүйг дээдлэх; в) улс төрийн олон эшт үзэл; г) ард түмний эрх мэдэл; д) төр, иргэний харилцан хүлээх хариуцлага; е) эрх мэдэл хуваарилах асуудал хамаардаг. Иргэний нийгэм нь Ром-Германы эрх зүйн үзэл баримтлал, бүүр тодруулбал В.Хегелийн эрх зүйн философийн үзэл санаа юм. Үндсэн хуульд ёсыг хөгжүүлж, бэхжүүлэхэд Үндсэн хуулийн онолыг баримтлах нь чухал хамааралтай. Ялангуяа Үндсэн хуулийн үндсэн бүтэц, суурь үзэл баримтлалыг тууштай баримтлах шаардлагатай. Үндсэн хуулийн онолыг хөгжүүлэх чухал хүчин зүйл нь улс төрийг болон шашныг биш, эрх зүйг баримталсан Үндсэн хуульд ёс, Үндсэн хуулийн онолыг хөгжүүлэх хэрэгтэй байна.

Үндсэн хуулийн онолоор тэрхүү Үндсэн хууль нь тасралтгүй, хэлбэрэлтгүй хэрэгжих, нийгмийн хөгжлийн шаардлагаар өөрчлөлт оруулж байх учиртай. Үүнд цаг хугацаа их чухал хүчин зүйл болно.

1992 оны Үндсэн хуулийн хавсралт хуульд “хуулиар” зохицуулахаар нэр заасан (44 хууль бий) хуулийг 1993 онд баталсан байхаар заасан. 20 жилийн дараа Шүүхийн ерөнхий зөвлөлийн хуулийг баталсан (2012.IV) боловч 2021.01.05-нд багц хууль нэрээр 4 хуулийг 1 хууль болгож, шүүхийн ерөнхий зөвлөлийн хуулийг нэгтгэсэн. Үндсэн хуулийн дагуу хууль тогтоомжийг 1996 онд дуусгана гэж заасан боловч биелэгдээгүй. 2019.11.04-ний өдрийн Үндсэн хуульд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтийг дагаж мөрдөхөд шилжих журмын тухай хууль, мөн 2020 оны 02 дугаар тогтоолоор баталсан Үндсэн хуульд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтөд хууль тогтоомжийг нийцүүлэх хуваарь цаг хугацааны хувьд хэрэгжиж, биелэхгүй байна. Үүнийг хүснэгтээр нэг бүрчлэн гаргаж харуулав.

Хуулийг тодруулбал, Үндсэн хуулийг цаг хугацаанд нь зөв ойлгож, ягштал мөрдөхгүй бол энэ нь зүгээр л “цаас” төдий зүйл болох юм.

Суурьшмал ард түмэн цаг баримталдаг, нүүдэлчин ард түмэн цаг хугацааг баримжаалдаг.

Хагас нүүдэлчин монголчууд энэ хоёр хугацааг оновчтой тооцож, ончийг олж амьдарвал урагшлан хөгжих, дэвжин дээшлэх нигууртай.

Монгол Улсын Их Хурлын
2020 оны 02 дугаар тогтоолын хавсралт

**МОНГОЛ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛЬД ОРУУЛСАН НЭМЭЛТ, ӨӨРЧЛӨЛТӨД
ХУУЛЬ ТОГТООМЖИЙГ НИЙЦҮҮЛЭХ ХУВААРЬ**

**НЭГ.ПАРЛАМЕНТЫН АРДЧИЛЛЫГ ТӨЛӨВШҮҮЛЖ, АРД ТҮМНИЙ ЗАСАГЛАХ
ЭРХИЙГ ХАНГАХ**

1.1.Байгалийн баялгийн зохицуулалтын талаарх нэмэлт, өөрчлөлттэй холбогдуулан боловсруулах хуулийн төсөлд дараах чиглэл баримтална:

Д/д	Хуулийн нэр	Хуулийн төслийн зохицуулах харилцааны товч утга	Биелэлтийн тайлбар
1.	- Ашигт малтмалын тухай болон холбогдох бусад хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай	- Нөөц ашигласны төлбөр, бусад төрлийн татварын зохицуулалтыг боловсронгуй болгох; - Стратегийн ач холбогдол бүхий ашигт малтмалын ордын талаарх зохицуулалтыг боловсронгуй болгох; - Засгийн газар байгалийн баялгийг ашиглах шийдвэр гаргах зарчим, журмыг боловсронгуй болгох; - Онцгой ач холбогдол бүхий зарим асуудлаар иргэдтэй зөвлөлдөх, тэдгээрийн саналыг авч тусгах механизмыг тодорхой болгож, уялдаа холбоог нь хангах; - Ашигт малтмал хайх, олборлох, ашиглах явцад байгалийн тэнцлийг хангах, нөхөн сэргээх, эдгээр үйл ажиллагаанд оролцогчийн үүрэг хариуцлагыг тодорхой болгох.	Ашигт малтмалын тухай хуульд 2020 онд биш 2021 оны 7 дугаар сарын 02-ны өдөр нэмэлт орсон хэдий ч зохицуулах харилцааны товч утгад заасан нэмэлт, өөрчлөлт ороогүй тул тогтоолын заалт биелэгдээгүй гэж үзэж байна. 2021 оны 7 сарын 02 өдөр АШИГТ МАЛТМАЛЫН ТУХАЙ ХУУЛЬД НЭМЭЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ 1 дүгээр зүйл. Ашигт малтмалын тухай хуулийн 43 дугаар зүйлийн 43.3 дахь хэсгийн "болгох," гэсний дараа "соёл," гэж нэмсүгэй.
2.	- Төрийн болон орон нутгийн өмчийн тухай болон холбогдох бусад хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай	- Төрийн нийтийн өмчийн зохицуулалтыг тодорхой болгох.	Төрийн болон орон нутгийн өмчийн тухай хуульд 2020 оны 5 дугаар сарын 01-ний өдөр өөрчлөлт орсон боловч төрийн нийтийн өмчийн зохицуулалтыг тодорхой болгоогүй тул тогтоолын заалт биелэгдээгүй гэж үзэж байна. 2020 оны 5 сарын 01 өдөр ТӨРИЙН БОЛОН ОРОН НУТГИЙН ӨМЧИЙН ТУХАЙ ХУУЛЬД ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ 1 дүгээр зүйл. Төрийн болон орон нутгийн өмчийн тухай хуулийн 21 ¹ дүгээр зүйлийн 9 дэх хэсгийг доор дурдсанаар өөрчлөн найруулсугай: "9. Төрийн болон орон нутгийн өмчит, төрийн болон орон нутгийн өмчийн оролцоотой хуулийн этгээд жилийн эцсийн санхүүгийн тайлангаа дараа жилийн 02 дугаар сарын 15-ны дотор

			<p>төрийн аудитын байгууллагад хүргүүлж, аудит хийлгэнэ."</p> <p>2 дугаар зүйл. Энэ хуулийг Төрийн аудитын тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/ хүчин төгөлдөр болсон өдрөөс эхлэн дагаж мөрдөнө.</p>
3.	- Байгаль орчны тухай, Байгаль орчинд нөлөөлөх байдлын үнэлгээний тухай болон холбогдох бусад хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай	- Иргэн эрүүл, аюулгүй орчинд амьдрах эрхийнхээ хүрээнд газрын хэвлийн баялгийг ашигласнаар байгаль орчинд үзүүлэх нөлөөллийн талаар иргэний мэдэх эрхтэй холбогдсон зохицуулалтыг нэмэх.	<p>1.“Байгаль орчны тухай” гэх хууль байхгүй байна. Харин “Байгаль орчныг хамгаалах тухай хууль”-д хамгийн сүүлд 2019 оны 11 сарын 13-ны өдөр иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллага нь байгаль орчин болон байгалийн нөөцөд хохирол учруулсан бол нөхөн төлбөр төлж, Байгаль орчин, уур амьсгалын санд оруулах агуулга бүхий зохицуулалт оруулсан бөгөөд энэ нь Монгол Улсын Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахаас өмнөх хугацааг хамарч байгаа тул тогтоолын заалт биелэгдээгүй байна.</p> <p>2.“Байгаль орчинд нөлөөлөх байдлын үнэлгээний тухай хууль”-д хамгийн сүүлд 2012 оны 5 сарын 17-ны өдөр өөрчлөлт оруулсан байх тул тогтоолын заалт биелээгүй байна.</p>
4.	- Цөмийн энергийн тухай болон холбогдох бусад хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай	- Хуулийн зохицуулалтыг Монгол Улсын иргэдэд өмчлүүлснээс бусад газар, түүнчлэн газрын хэвлий, түүний баялаг, ой, усны нөөц, ан амьтан төрийн нийтийн өмч байх зарчимд нийцүүлэх; - Гадаад улсын цацраг идэвхт хаягдлыг Монгол Улсын хилээр нэвтрүүлэх, дамжин өнгөрүүлэх, Монгол Улсын нутаг дэвсгэрт булшлахыг хориглох зохицуулалтыг тусгах.	<p>Цөмийн энергийн тухай хуульд 2020 онд биш, 2021 онд нэмэлт, өөрчлөлт орсон хэдий ч зохицуулах харилцааны товч утгад заагдсан нэмэлт, өөрчлөлт ороогүй байх тул тогтоолын заалт биелэгдээгүй байна.</p> <p>2021 оны 7 сарын 02 өдөр</p> <p>Цөмийн энергийн тухай хуульд өөрчлөлт оруулах тухай</p> <p>1 дүгээр зүйл. Цөмийн энергийн тухай хуулийн 43 дугаар зүйлийн 43.6 дахь хэсгийн "Хөдөлмөрийн тухай хуулийн 107 дугаар зүйлд заасны дагуу" гэснийг "хөдөлмөрийн нөхцөлийг нь өөрчлөхөөр эмнэлгийн магадалгаа гарсан бол" гэж өөрчилсүгэй. 2021 оны 11 сарын 12 өдөр</p> <p>Цөмийн энергийн тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай</p> <p>1 дүгээр зүйл. Цөмийн энергийн тухай хуулийн 14 дүгээр зүйлд доор дурдсан агуулгатай 14.2 дахь хэсэг нэмсүгэй:</p> <p>"14.2. Гаалийн байгууллага улсын хилээр нэвтрүүлэх цөмийн материал, цацрагийн үүсгүүр бүхий багаж, тоног төхөөрөмж, тээврийн хэрэгсэлд холбогдох байгууллагатай хамтран хяналт тавьж, хамгаалалт, аюулгүй байдлыг хангуулах арга хэмжээг авна. 2021 оны 11 сарын 12 өдөр</p> <p>ЦӨМИЙН ЭНЕРГИЙН ТУХАЙ ХУУЛЬД ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ</p> <p>1 дүгээр зүйл. Цөмийн энергийн тухай хуулийн 10 дугаар зүйлийн 10.2 дахь хэсгийн "Ерөнхий сайд" гэснийг "шинжлэх ухааны асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн" гэж өөрчилсүгэй.</p>
5.	-Үндэсний баялгийн сангийн тухай /Анхдагч хууль/ -Засгийн газрын тусгай сангийн	-Газрын хэвлийн баялаг ашигласны орлогоос Үндэсний баялгийн санд төвлөрүүлж, түүнийг санхүүгийн үр ашиг бүхий төсөл, хөтөлбөр	<p>1.Үндэсний баялгийн сангийн тухай /Анхдагч хууль/ батлагдаагүй байна.</p> <p>2.Засгийн газрын тусгай сангийн тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт 2020 онд биш 2021 онд 3 удаа орсон боловч тогтоолын заалт биелээгүй байна. Учир нь Засгийн газрын тусгай сангийн тухай</p>

<p>тухай болон холбогдох бусад хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай</p>	<p>санхүүжүүлэх, үнэт цаас гаргах зэргээр арвижуулах; ·Эдийн засгийн хүртээмжтэй өсөлтийг хангах, шударгаар хуваарилах зарчмыг баримтлах; ·Засгийн газрын тусгай сангийн тухай хуулийн зохицуулалтыг Үндэсний баялгийн сангийн тухай хуульд нийцүүлэх.</p>	<p>хуулийн зохицуулалтыг Үндэсний баялгийн сангийн тухай хуульд нийцүүлэхээр заасан, харин Үндэсний баялгийн сангийн тухай хууль батлагдаагүй тул биелэлт хангагдах боломжгүй болжээ. 2021 оны 01 сарын 29 өдөр</p> <p>ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТУСГАЙ САНГИЙН ТУХАЙ ХУУЛЬД НЭМЭЛТ, ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ</p> <p>1 дүгээр зүйл. Засгийн газрын тусгай сангийн тухай хуулийн 3 дугаар зүйлийн 3.2 дахь хэсгийн "Ирээдүйн өв сан," гэсний дараа "Зэвсэгт хүчний хөгжлийн сан," гэж нэмсүгэй. 2021 оны 4 сарын 08 өдөр</p> <p>ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТУСГАЙ САНГИЙН ТУХАЙ ХУУЛЬД НЭМЭЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ</p> <p>1 дүгээр зүйл. Засгийн газрын тусгай сангийн тухай хуульд доор дурдсан агуулгатай дараах зүйл, заалт нэмсүгэй:</p> <p>1/5 дугаар зүйлийн 5.3.24 дэх заалт: "5.3.24. Хүүхдийн төлөө сан. "2/21² дугаар зүйл." 21² дугаар зүйл. Хүүхдийн төлөө сан 21².1. Хүүхдийн төлөө сан нь хүүхдэд зориулсан бүтээн байгуулалт, хүүхдийн хөгжил, хамгаалал, оролцоог дэмжих зориулалттай байна. 21².2. Хүүхдийн төлөө сангийн хөрөнгийн эх үүсвэр нь энэ хуулийн 6.1.1, 6.1.2-т зааснаас гадна дараах эх үүсвэрээс бүрдэнэ: 21².2.1. автотээврийн хэрэгслийн сонирхол татахуйц улсын бүртгэлийн дугаар борлуулсны орлого; 21².2.2. хүүхдэд зориулсан бүтээн байгуулалтыг дэмжсэн соёл, урлаг, спортын тоглолтын орлого; 21².2.3. бусад. 21².3. Хүүхдийн төлөө сангийн хөрөнгийг дараах арга хэмжээг санхүүжүүлэхэд зарцуулна: 21².3.1. хүүхдэд зориулсан бүтээн байгуулалтыг санхүүжилтээр дэмжих; 21².3.2. олон улс, тив, дэлхийн соёл, урлаг, спортын уралдаан тэмцээн, наадамд амжилт гаргасан хүүхдийг шагнаж урамшуулах; 21².3.3. олон улс, тив, дэлхийн соёл, урлаг, спортын уралдаан тэмцээн, наадамд оролцох бэлтгэл хангаж байгаа болон оролцох болзол хангасан хөгжлийн бэрхшээлтэй хүүхдэд дэмжлэг үзүүлэх. 21².4. Хүүхдийн төлөө сангийн хөрөнгийг зарцуулах, түүнд хяналт тавих журмыг Засгийн газар батална." 2021 оны 7 сарын 02 өдөр</p> <p>ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТУСГАЙ САНГИЙН ТУХАЙ ХУУЛЬД НЭМЭЛТ, ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ</p> <p>1 дүгээр зүйл. Засгийн газрын тусгай сангийн тухай хуулийн 3 дугаар зүйлийн 3.2 дахь хэсгийн "Мэргэжлийн" гэсний өмнө "Кино урлагийг дэмжих сан," гэж нэмсүгэй. 2 дугаар зүйл. Засгийн газрын тусгай сангийн тухай хуулийн 20 дугаар зүйлийг хүчингүй болсонд тооцсугай.</p>
--	--	--

<p>6.</p>	<p>- Мэдээллийн ил тод байдал ба мэдээлэл авах эрхийн тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай</p>	<p>·Газрын хэвлийн баялгийг ашигласнаар байгаль орчинд үзүүлэх нөлөөллийн талаар иргэний мэдэх эрхийг баталгаажуулах; ·Иргэний эрүүл, аюулгүй орчинд амьдрах үндсэн эрхийг зөрчиж байгаа эсэхэд иргэд хөндлөнгийн хяналт тавих эрх зүйн үндсийг тогтоох.</p>	<p>Мэдээллийн ил тод байдал ба мэдээлэл авах эрхийн тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт 2020 оны 5 дугаар сарын 14, 7 дугаар сарын 02-нд тус тус орж иргэний мэдэх эрхийг баталгаажуулах өөрчлөлт оржээ. Харин тогтоолын заалтын 2 дахь хэсэг буюу иргэний эрүүл, аюулгүй орчинд амьдрах үндсэн эрхийг зөрчиж байгаа эсэхэд иргэд хөндлөнгийн хяналт тавих эрх зүйн үндсийг тогтоох гэсэн агуулга тусгагдаагүй байна.</p> <p>МЭДЭЭЛЛИЙН ИЛ ТОД БАЙДАЛ БА МЭДЭЭЛЭЛ АВАХ ЭРХИЙН ТУХАЙ ХУУЛЬД НЭМЭЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ</p> <p>1 дүгээр зүйл. Мэдээллийн ил тод байдал ба мэдээлэл авах эрхийн тухай хуулийн 3 дугаар зүйлийн 3.2 дахь хэсгийн "тагнуулын" гэсний дараа "болон төрийн тусгай хамгаалалтын" гэж нэмсүгэй. 2021 оны 7 сарын 02 өдөр</p> <p>МЭДЭЭЛЛИЙН ИЛ ТОД БАЙДАЛ БА МЭДЭЭЛЭЛ АВАХ ЭРХИЙН ТУХАЙ ХУУЛЬД ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ</p> <p>1 дүгээр зүйл. Мэдээллийн ил тод байдал ба мэдээлэл авах эрхийн тухай хуулийн 11 дүгээр зүйлийн 11.1.1 дэх заалтын "контракттай" гэснийг "онцгой нөхцөл бүхий хөдөлмөрийн гэрээтэй" гэж өөрчилсүгэй.</p> <p>11 дүгээр зүйл. Мэдээлэл авах</p> <p>11.1.Иргэн, хуулийн этгээд нь хүний эрх, эрх чөлөө, үндэсний аюулгүй байдал, байгууллагын хууль ёсны ашиг сонирхлыг хамгаалах зорилгоор хууль тогтоомжид нийтэд мэдээлэхийг хориглосноос бусад дараах мэдээллийг энэ хуулийн 3.1-д заасан байгууллагаас авах эрхтэй: 11.1.1.тухайн байгууллагын эзэмшилд байгаа бүх төрлийн мэдээ, баримт бичиг, гэрээ, контракттай холбоотой мэдээлэл;</p>
<p>7.</p>	<p>- Төрийн хяналт шалгалтын тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай</p>	<p>- Иргэний эрүүл, аюулгүй орчинд амьдрах, орчны бохирдол, байгалийн тэнцэл алдагдахаас хамгаалуулах эрхийн хэрэгжилтэд тавих хяналтыг боловсронгуй болгох.</p>	<p>Төрийн хяналт шалгалтын тухай хуульд 2020 онд биш 2021 оны 11 сарын 12-ны өдөр зохих өөрчлөлт орсон байна. Гэхдээ хяналтыг боловсронгуй болгосон гэж үзэхэд хангалтгүй байна.</p> <p>ТӨРИЙН ХЯНАЛТ ШАЛГАЛТЫН ТУХАЙ ХУУЛЬД ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ</p> <p>1 дүгээр зүйл. Төрийн хяналт шалгалтын тухай хуулийн 11 дүгээр зүйлийн 11.1.4 дэх заалтын "байгаль орчин, хилийн" гэснийг "байгаль орчны" гэж өөрчилсүгэй.</p> <p>2 дугаар зүйл. Төрийн хяналт шалгалтын тухай хуулийн 9 дүгээр зүйлийн 9.2 дахь хэсгийн "хилийн мэргэжлийн хяналтын алба," гэснийг хассугай.</p> <p>3 дугаар зүйл.Төрийн хяналт шалгалтын тухай хуулийн 55 дугаар зүйлийн 55.8 дахь хэсгийг хүчингүй болсонд тооцсугай.</p>

1.2. Улсын эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн бодлого, төсөв, санхүүтэй холбоотой нэмэлт, өөрчлөлттэй холбогдуулан боловсруулах хуулийн төсөлд дараах чиглэл баримтална:

Д/д	Хуулийн нэр	Хуулийн төслийн зохицуулах харилцааны товч утга	Биелэлтийн тайлбар
1.	<ul style="list-style-type: none"> - Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/ - Холбогдох бусад хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай 	<ul style="list-style-type: none"> - Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт тогтвортой байх, хөгжлийн бодлогын баримт бичгүүдийн уялдаа холбоог хангах, төлөвлөлтийн байнгын, мэргэшсэн тогтолцоог бүрдүүлэх, бодлого, төлөвлөлт нь дээрээсээ доош, доороосоо дээш чиглэх зарчмыг тодорхойлж, цаг хугацааны болон нутаг дэвсгэрийн онцлогоос шалтгаалсан орон зайн төлөвлөлт хийх механизмыг бүрдүүлэх; - Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт нь судалгаанд үндэслэсэн байх бөгөөд түүнд хяналт-шинжилгээ, үнэлгээ хийх байнгын тогтвортой тогтолцоог бүрдүүлэх; - Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт хариуцсан Засгийн газрын үндсэн бүтцийн нэгж байгуулах бөгөөд нэгж нь улс төрийн сонгуулийн мөчлөгөөс үл хамааран тогтвортой ажиллах зохицуулалтыг бий болгох; - Бодлого боловсруулах, төлөвлөлт хийх хүний нөөцийн чадавхад суурилсан онцлог тогтолцоог бүрдүүлэх. 	<p>Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулга батлагдаагүй тул тогтоолын заалт биелэгдээгүй байна. Харин тус хуульд 2020 онд биш 2021 онд 2 удаагийн нэмэлт, өөрчлөлт орсон байна. Тэдгээр нь захиргааны бүтэцтэй холбоотой нэмэлт, өөрчлөлт байна. 2020 оны 7 сарын 07 өдөр</p> <p>ХӨГЖЛИЙН БОДЛОГО, ТӨЛӨВЛӨЛТ, ТҮҮНИЙ УДИРДЛАГЫН ТУХАЙ ХУУЛЬД НЭМЭЛТ, ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ</p> <p>1 дүгээр зүйл. Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт, түүний удирдлагын тухай хуулийн 9 дүгээр зүйлийн 9.7.1 дэх заалтын "эрхэлсэн" гэсний дараа "төрийн захиргааны байгууллага" гэж нэмсүгэй.</p> <p>2 дугаар зүйл. Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт, түүний удирдлагын тухай хуулийн 6 дугаар зүйлийн 6.6 дахь хэсэг, 7 дугаар зүйлийн 7.2, 7.3 дахь хэсэг, 8 дугаар зүйлийн 8.1.4 дэх заалт, 9 дүгээр зүйлийн 9.3.9 дэх заалт, 9.4 дэх хэсэг, 9.6.2, 9.6.3, 9.6.4, 9.7.2, 9.8.2, 9.10.1, 9.10.2, 9.10.3, 9.11.1, 9.12.2, 9.12.5, 9.12.7, 9.12.8 дахь заалт, 13 дугаар зүйлийн 13.2 дахь хэсэг, 15 дугаар зүйлийн 15.2 дахь хэсэг, 17 дугаар зүйлийн 17.2 дахь хэсэг, 21 дүгээр зүйлийн 21.7 дахь хэсэг, 22 дугаар зүйлийн 22.1, 22.4, 22.5 дахь хэсэг, 23 дугаар зүйлийн 23.1 дэх хэсгийн "төв" гэснийг, 7 дугаар зүйлийн 7.1 дэх хэсэг, 14 дүгээр зүйлийн 14.3 дахь хэсэг, 18 дугаар зүйлийн 18.2 дахь хэсэг, 23 дугаар зүйлийн 23.3 дахь хэсгийн "хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв" гэсний "төв" гэснийг, 7 дугаар зүйлийн 7.2 дахь хэсгийн "Монгол Улсын Шадар сайдын тэргүүлсэн" гэснийг тус тус хассугай.</p> <p>3 дугаар зүйл. Энэ хуулийг 2020 оны 7 дугаар сарын 07-ны өдөр баталсан Монгол Улсын Засгийн газрын бүрэлдэхүүний тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай хууль хүчин төгөлдөр болсон өдрөөс эхлэн дагаж мөрдөнө. 2021 оны 11 сарын 12 өдөр</p> <p>ХӨГЖЛИЙН БОДЛОГО, ТӨЛӨВЛӨЛТ, ТҮҮНИЙ УДИРДЛАГЫН ТУХАЙ ХУУЛЬД НЭМЭЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ</p> <p>1 дүгээр зүйл. Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт, түүний удирдлагын тухай хуулийн 6 дугаар зүйлийн 6.6 дахь хэсэг, 7 дугаар зүйлийн 7.1, 7.2, 7.3 дахь хэсэг, 8</p>

			<p>дугаар зүйлийн 8.1.4 дэх заалт, 9 дүгээр зүйлийн 9.3.9 дэх заалт, 9.4 дэх хэсэг, 9.6.2, 9.6.3, 9.6.4, 9.7.1, 9.7.2, 9.8.2, 9.10.1, 9.10.2, 9.10.3, 9.11.1, 9.12.2, 9.12.5, 9.12.7, 9.12.8 дахь заалт, 13 дугаар зүйлийн 13.2 дахь хэсэг, 14 дүгээр зүйлийн 14.3 дахь хэсэг, 15 дугаар зүйлийн 15.2 дахь хэсэг, 17 дугаар зүйлийн 17.2 дахь хэсэг, 18 дугаар зүйлийн 18.2 дахь хэсэг, 21 дүгээр зүйлийн 21.7 дахь хэсэг, 22 дугаар зүйлийн 22.1, 22.4, 22.5 дахь хэсэг, 23 дугаар зүйлийн 23.1, 23.3 дахь хэсгийн "хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны" гэсний дараа "төв" гэж тус тус нэмсүгэй.</p>
<p>2.</p>	<p>- Төсвийн тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай</p>	<p>- Улсын Их Хурал Засгийн газрын өргөн мэдүүлсэн төсвийг хэлэлцэн батлахдаа төсвийн зарлагын болон алдагдлын хэмжээг нэмэгдүүлэхгүйгээр хөгжлийн болон үндэсний аюулгүй байдлын бодлогод нийцүүлэн улсын төсвийн орлого, зарлагын бүтцийг өөрчилж болох зохицуулалтыг тусгах;</p> <p>- Жил бүрийн улсын төсөв нь урт болон дунд хугацааны хөгжлийн бодлого, эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн үндсэн чиглэлд суурилсан байх шаардлагыг хуульчлах;</p> <p>- Улсын Их Хурлаас төсвийн хэрэгжилтэд хяналт тавих тогтолцоог боловсронгуй болгох.</p>	<p>Төсвийн тухай хуульд орсон нэмэлт, өөрчлөлт нь Ирээдүйн өв сангийн тухай хуультай холбоотой байх ба тогтоолын заалтад тусгасан нэмэлт, өөрчлөлт ороогүй. 2021 оны 11 сарын 12 өдөр</p> <p>ТӨСВИЙН ТУХАЙ ХУУЛЬД НЭМЭЛТ, ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ</p> <p>1 дүгээр зүйл. Төсвийн тухай хуульд доор дурдсан агуулгатай дараах хэсэг, заалт нэмсүгэй:</p> <p>1/4 дүгээр зүйлийн 4.1.55 дахь заалт: "4.1.55."Ирээдүйн өв сангийн төсөв" гэж Ирээдүйн өв сангийн тухай хуулийн дагуу бүрдүүлж, хуримтлал үүсгэх зорилгоор тухайн жилд Улсын Их Хурлаас баталсан төсвийг."2/59 дүгээр зүйлийн 59.7 дахь хэсэг:"59.7.Энэ хуулийн 59.1.2-т заасан эх үүсвэрээс бүрдсэн орлогын 5 хувийг тухайн эх үүсвэрийн 20 ба түүнээс дээш хувийг бүрдүүлэх аймагт тэнцүү хэмжээгээр, 15 хувийг тухайн эх үүсвэрийн 1 ба түүнээс дээш 20 хүртэлх хувийг бүрдүүлэх аймагт бүрдүүлсэн хэмжээгээр нь хувь тэнцүүлж, мөн хуулийн 59.1.5-д заасан эх үүсвэрээс бүрдсэн орлогын 30 хувийг тухайн эх үүсвэрийн 1 ба түүнээс дээш хувийг бүрдүүлэх аймагт тэнцүү хэмжээгээр тус тус хуваарилна.</p> <p>"2 дугаар зүйл. Төсвийн тухай хуулийн 8 дугаар зүйлийн 8.4, 8.6 дахь хэсэг, 8.6.3 дахь заалт, 8.8, 8.9 дэх хэсэг, 9 дүгээр зүйлийн 9.1.2 дахь заалт, 12 дугаар зүйлийн 12.1.2 дахь заалт, 19 дүгээр зүйлийн 19.6.1 дэх заалт, 21 дүгээр зүйлийн 21.1 дэх хэсэг, 32 дугаар зүйлийн 32.1 дэх хэсэг, 33 дугаар зүйлийн 33.1 дэх хэсэг, 42 дугаар зүйлийн 42.3.3 дахь заалтын ", Нийгмийн даатгалын сангийн төсөв" гэсний өмнө ", Ирээдүйн өв сангийн төсөв" гэж тус тус нэмсүгэй.</p> <p>3 дугаар зүйл. Төсвийн тухай хуулийн 59 дүгээр зүйлийн 59.2.2 дахь заалтын "30" гэснийг "50" гэж, 60 дугаар зүйлийн 60.10 дахь хэсгийн ", 60.5" гэснийг "60.6" гэж тус өөрчилсүгэй.</p>

			<p>4 дүгээр зүйл. Төсвийн тухай хуулийн 59 дүгээр зүйлийн 59.2.3 дахь заалтын "60.2.6," , " 60.7" гэснийг, 60 дугаар зүйлийн 60.9 дэх хэсгийн " , 60.7" гэснийг тус тус хассугай.</p> <p>5 дугаар зүйл.Төсвийн тухай хуулийн 59 дүгээр зүйлийн 59.1.1, 59.3.4 дэх заалт, 59.4, 59.6 дахь хэсэг, 60 дугаар зүйлийн 60.2.2, 60.2.6 дахь заалт, 60.5, 60.7, 60.8 дахь хэсгийг тус тус хүчингүй болсонд тооцугай.</p>
3.	<ul style="list-style-type: none"> - Улс төрийн намын тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай - Холбогдох бусад хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай 	<ul style="list-style-type: none"> - Сонгуульд өрсөлдөх улс төрийн намын мөрийн хөтөлбөрийн зорилт нь хөгжлийн урт хугацааны бодлого, төлөвлөлтөд нийцсэн байх шаардлагыг тусгах; - Дээрх шаардлага хангагдаагүйгээс үүсэх хууль зүйн үр дагаврыг хуульчлах. 	<p>Улс төрийн намын тухай хуульд 2020 оны 5 дугаар сарын 07-ны өдөр өөрчлөлт орсон ба тус өөрчлөлтөд сонгуульд өрсөлдөх улс төрийн намын мөрийн хөтөлбөрийн зорилт нь хөгжлийн урт хугацааны бодлого, төлөвлөлтөд нийцсэн байх шаардлагыг тусгасан байна. Харин шаардлага хангагдаагүйгээс үүсэх хууль зүйн үр дагаврыг хуульчлаагүй. 2020 оны 5 сарын 07 өдөр</p> <p>УЛС ТӨРИЙН НАМЫН ТУХАЙ ХУУЛЬД ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ</p> <p>1 дүгээр зүйл. Улс төрийн намын тухай хуулийн 12 дугаар зүйлийн 12.1 дэх хэсгийн "хөгжлийн үзэл баримтлал" гэснийг "урт хугацааны хөгжлийн бодлого," гэж өөрчилсүгэй.</p>
4.	<ul style="list-style-type: none"> - Төрийн аудитын тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/ 	<ul style="list-style-type: none"> - Төрийн аудитын байгууллагын бие даасан, үйл ажиллагааны хараат бус байдлыг сайжруулах, эрх хэмжээг нэмэгдүүлэх; - Зохион байгуулалт, үйл ажиллагааны журмыг Монгол Улсын Үндсэн хуульд нийцүүлэн шинэчлэх. 	<p>Төрийн аудитын тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/ 2020 оны 5 дугаар сарын 01-ний өдөр батлагдсан ба 2020 оны 6 дугаар сарын 01-ний өдрөөс эхлэн дагаж мөрдсөн байна.</p>

1.3.Улсын Их Хурлын үйл ажиллагааг боловсронгуй болгож, хариуцлагыг сайжруулах нэмэлт, өөрчлөлттэй холбогдуулан боловсруулах хуулийн төсөлд дараах чиглэл баримтална:

Д/д	Хуулийн нэр	Хуулийн төслийн зохицуулах харилцааны товч утга	Биелэлтийн тайлбар
1.	<ul style="list-style-type: none"> - Монгол Улсын Их Хурлын тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/ 	<ul style="list-style-type: none"> - Ээлжит чуулганы үргэлжлэх хугацааг 75-аас доошгүй ажлын өдөр болгон нэмэгдүүлсэнтэй холбогдуулан ээлжит чуулганы нээх, хаах хугацааг зохицуулах; - Улсын Их Хурлын Байнгын хороо, нэгдсэн хуралдаанаар асуудлыг шийдвэрлэх санал хураалтын зарчмыг тодорхойлох; - Улсын Их Хурлын бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болохтой холбогдсон зохицуулалтыг тодотгох; 	<p>Монгол Улсын Их Хурлын тухай хууль /шинэчилсэн найруулга/ нь 2020 оны 5 дугаар сарын 07-ны өдөр батлагджээ. Батлагдан гарснаас хойш 5 удаагийн нэмэлт өөрчлөлт оржээ. Үүнд Улсын Их Хурлын Байнгын хороодын нэрс, эрхлэх асуудлын хүрээ хязгаарыг нарийвчлан зааж өгчээ. 2020 оны 7 сарын 09 өдөр</p> <p>МОНГОЛ УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН ТУХАЙ ХУУЛЬД НЭМЭЛТ, ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ</p> <p>1 дүгээр зүйл. Монгол Улсын Их Хурлын тухай хуулийн 42 дугаар зүйлд доор</p>

		<p>- Улсын Их Хурлын Хянан шалгах түр хороо байгуулахтай холбогдсон зохицуулалтыг хуульчлах.</p>	<p>дурдсан агуулгатай 42.1.4 дэх заалт нэмсүгэй: "42.1.4.төрийн бус байгууллагын сонгуульт албан тушаал."2 дугаар зүйл. Монгол Улсын Их Хурлын тухай хуулийн дараах зүйл, хэсгийг доор дурдсанаар өөрчлөн найруулсугай: 1/23 дугаар зүйлийн 23.3 дахь хэсэг: "23.3.Улсын Их Хурал дараах Байнгын хороотой байна: 23.3.1.Аюулгүй байдал, гадаад бодлогын; 23.3.2.Байгаль орчин, хүнс, хөдөө аж ахуйн; 23.3.3.Боловсрол, соёл, шинжлэх ухаан, спортын; 23.3.4.Ёс зүй, сахилга хариуцлагын; 23.3.5.Инновац, цахим бодлогын; 23.3.6.Нийгмийн бодлогын; 23.3.7.Төрийн байгуулалтын; 23.3.8.Төсвийн; 23.3.9.Үйлдвэржилтийн бодлогын; 23.3.10.Хууль зүйн; 23.3.11.Эдийн засгийн. "2/24 дүгээр зүйл: 24 дүгээр зүйл.Байнгын хороодын эрхлэх асуудлын хүрээ 24.1.Аюулгүй байдал, гадаад бодлогын байнгын хороо: 24.1.1.Монгол Улсын үндэсний аюулгүй байдал; 24.1.2.Монгол Улсын батлан хамгаалах, зэвсэгт хүчин; 24.1.3.төрийн нууцын хадгалалт, хамгаалалт; 24.1.4.гадаад бодлого; 24.1.5.гадаад улс, олон улсын байгууллагад суух бүрэн эрхт төлөөлөгчийн газрын тэргүүнийг томилох, эгүүлэн татах асуудал; 24.1.6.Монгол Улсын олон улсын гэрээ, Монгол Улс олон улсын байгууллагад элсэх тухай асуудал; 24.1.7.цөмийн энерги ашиглах, цацрагийн хамгаалалт, аюулгүй байдлыг хангах бодлого. 24.2.Байгаль орчин, хүнс, хөдөө аж ахуйн байнгын хороо: 24.2.1.газар тариалан, үрийн аж ахуй, хүнсний үйлдвэрлэлийн бодлого; 24.2.2.хүнс, хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний хяналт, тэдгээрийн аюулгүй байдал; 24.2.3.хөдөөгийн хөгжлийн бодлого; 24.2.4.мал аж ахуйн бодлого; 24.2.5.малын даатгал болон малын удмын сан, эрүүл мэндийг хамгаалах; 24.2.6.газар, түүний хэвлий, ой, ус, амьтан, ургамал, агаар мандал болон байгалийн бусад баялаг; 24.2.7.улсын тусгай хамгаалалттай газар, бэлчээр, тариалангийн газар; 24.2.8.геологи, уул уурхайн холбогдолтой эрэл, хайгуул, ашиглалтын ажилд тавих байгаль орчны хяналт;</p>
--	--	--	--

		<p>24.2.9.агаарын бохирдол, хорт бодис, байгаль орчны асуудал; 24.2.10.цаг уур, орчны хяналтын асуудал; 24.2.11.усны бодлого, нөөц, усны бохирдол; 24.2.12.хөг хаягдал, дахин боловсруулалт; 24.2.13.байгаль орчныг хамгаалах, байгалийн тэнцлийг хангах асуудал; 24.2.14.байгаль орчны судалгаа, хөгжил; 24.2.15.ан агнуур; 24.2.16.газрын сангийн нэгдсэн бодлого, зохицуулалт; 24.2.17.газрын кадастр, зураглал. 24.3.Боловсрол, соёл, шинжлэх ухаан, спортын байнгын хороо: 24.3.1.боловсрол; 24.3.2.соёл, урлаг; 24.3.3.ард түмний түүх, соёл, оюуны өвийг хамгаалах, сэргээх бодлого; 24.3.4.монгол хэл, бичиг, үндэсний цөөнхийн хэл, бичиг, ёс заншил; 24.3.5.шинжлэх ухаан; 24.3.6.нийтийн биеийн тамир, спорт. 24.4.Ёс зүй, сахилга хариуцлагын байнгын хороо: 24.4.1.төрийн албан хаагчийн ёс зүй, сахилга хариуцлагын бодлого; 24.4.2.төрийн албаны бүх шатны ёс зүйн хорооны асуудал; 24.4.3.гишүүний ёс зүй, сахилгын асуудал; 24.4.4.чуулганы хуралдааны дэг сахиулах; 24.4.5.гишүүний хөрөнгө, орлогын мэдүүлэг; 24.4.6.Улсын Их Хурлын болон гишүүний төсвийн төлөвлөлт, гүйцэтгэлийн хяналт; 24.4.7.Засгийн газрын гишүүний албан үүргийг хавсран гүйцэтгэх гишүүний чуулганы ажиллагаанд оролцох журмын асуудал; 24.4.8.нэгдсэн хуралдааны ирцийн асуудал; 24.4.9.гишүүний ёс зүйн асуудлаар ирүүлсэн иргэдийн өргөдөл, гомдлыг хянан шийдвэрлэх; 24.4.10.Улсын Их Хурлыг үл хүндэтгэсэн үйлдэлд хяналт тавих. 24.5.Инновац, цахим бодлогын байнгын хороо: 24.5.1.цахим засаглалын бодлого, үйл ажиллагаа; 24.5.2.мэдээллийн технологийн хөгжил; 24.5.3.харилцаа холбооны бодлого, үйл ажиллагаа; 24.5.4.өндөр технологи, үндэсний инновацын бодлого; 24.5.5.дижитал шилжилт, техник, технологийн шинэчлэл; 24.5.6.инновацыг үйлдвэрлэл, үйлчилгээнд нэвтрүүлж эдийн засгийн үр ашгийг нэмэгдүүлэх бодлого; 24.5.7.инновацын бүтээгдэхүүн, үйлчилгээг олон улсын зах зээлд нэвтрүүлэх хувийн хэвшлийн оролцоог дэмжих бодлого;</p>
--	--	--

			<p>24.5.8.инновацын дэд бүтэц, үйл ажиллагааны чиглэлийг хөгжүүлэх бодлого;</p> <p>24.5.9.инновацын үйл ажиллагааг санхүүжүүлэх бодлого.</p> <p>24.6.Нийгмийн бодлогын байнгын хороо:</p> <p>24.6.1.хүн амын хөгжлийн бодлого;</p> <p>24.6.2.нийгмийн хамгаалал, нийгмийн даатгал, халамжийн бодлого;</p> <p>24.6.3.хөдөлмөр эрхлэлтийн бодлого, хөдөлмөрийн харилцаа;</p> <p>24.6.4.мэргэжлийн боловсрол, сургалт;</p> <p>24.6.5.жендэрийн тэгш байдлыг хангах бодлого;</p> <p>24.6.6.эрүүл мэндийн бодлого.</p> <p>24.7.Төрийн байгуулалтын байнгын хороо:</p> <p>24.7.1.Үндсэн хуулийн шинэтгэлийн асуудал;</p> <p>24.7.2.төрийн эрх барих дээд болон гүйцэтгэх дээд байгууллага, Ерөнхийлөгчийн асуудал;</p> <p>24.7.3.засаг захиргааны шинэтгэл, төвлөрлийг сааруулах бодлого;</p> <p>24.7.4.Улсын Их Хурал, Ерөнхийлөгч, аймаг, нийслэл, сум, дүүргийн иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын сонгууль, хот, тосгоны Зөвлөл, Захирагчийн сонгууль;</p> <p>24.7.5.Монгол Улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж, түүний удирдлага, зохион байгуулалт, үйл ажиллагаа, хилийн цэс, хот, тосгоны эрх зүйн үндэс;</p> <p>24.7.6.төрийн алба;</p> <p>24.7.7.төрийн бэлгэ тэмдэг, төрийн дуулал;</p> <p>24.7.8.ард нийтийн санал асуулга;</p> <p>24.7.9.төр, сүм хийдийн харилцаа;</p> <p>24.7.10.хэвлэл мэдээллийн хараат бус байдал;</p> <p>24.7.11.төрийн ба төрийн бус байгууллага, улс төрийн намтай харилцах;</p> <p>24.7.12.гишүүний бүрэн эрхийн асуудал;</p> <p>24.7.13.гишүүний бүрэн эрхийн баталгаа;</p> <p>24.7.14.чуулганы хуралдааны дэгийн асуудал;</p> <p>24.7.15.бүсчилсэн хөгжлийн бодлого.</p> <p>24.8.Төсвийн байнгын хороо:</p> <p>24.8.1.улсын нэгдсэн төсөв, түүний гүйцэтгэл, хяналт;</p> <p>24.8.2.төрийн санхүү, зээлийн болон татварын бодлого;</p> <p>24.8.3.аудитын асуудал;</p> <p>24.8.4.гадаад улс, олон улсын санхүүгийн байгууллагатай байгуулсан зээлийн гэрээ, хэлцэл;</p> <p>24.8.5.Засгийн газрын тусгай сангийн нэгдсэн бодлого;</p> <p>24.8.6.Улсын Их Хурлын төсөв;</p> <p>24.8.7.төсвийн алдагдлыг нөхөх зорилгоор Засгийн газраас гаргах үнэт цаасны тухай асуудал.</p> <p>24.9.Үйлдвэржилтийн бодлогын байнгын хороо:</p>
--	--	--	---

		<p>24.9.1.үйлдвэрлэлийн бүтээмжийн өсөлт; 24.9.2.жижиг, дунд үйлдвэрлэлийг дэмжих, хөгжүүлэх бодлого; 24.9.3.хөнгөн үйлдвэрлэлийг дэмжих, хөгжүүлэх бодлого; 24.9.4.хүнд үйлдвэрлэлийг дэмжих, хөгжүүлэх бодлого. 24.10.Хууль зүйн байнгын хороо: 24.10.1.эрх зүйн бодлого; 24.10.2.хүний эрх, эрх чөлөө, түүний баталгаа; 24.10.3.гэмт хэрэгтэй тэмцэх, урьдчилан сэргийлэх бодлого; 24.10.4.улсын хил хамгаалалтын бодлого; 24.10.5.хууль зүйн хариуцлага хүлээлгэх эрх зүйн үндэс, ялын бодлого; 24.10.6.шүүх эрх мэдэл; 24.10.7.прокурор, хэрэг бүртгэлт, мөрдөн байцаалт, шүүхийн шийдвэр гүйцэтгэл; 24.10.8.нийтийн болон хувийн өмчийн эрх зүйн үндэс; 24.10.9.эрүү, иргэн, захиргааны хэрэг, маргаан, зөрчил хянан шийдвэрлэх ажиллагаа; 24.10.10.өршөөл үзүүлэх асуудал; 24.10.11.патент, зохиогчийн эрх, барааны тэмдэг; 24.10.12.цагаачлал, иргэний харьяалал; 24.10.13.архив; 24.10.14.эрх зүйн туслалцаа; 24.10.15.өмгөөлөл; 24.10.16.иргэн, хуулийн этгээд, эд хөрөнгийн эрхийн улсын бүртгэл. 24.11.Эдийн засгийн байнгын хороо: 24.11.1.эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн үндсэн чиглэл; 24.11.2.эдийн засгийн дотоод, гадаад бодлого; 24.11.3.хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн асуудал; 24.11.4.төрийн мөнгөний бодлого, банк, Монголбанкны үйл ажиллагаа; 24.11.5.даатгалын бодлого, энэ хуулийн 24.8.7-д зааснаас бусад үнэт цаасны тухай асуудал; 24.11.6.төрийн өмчийн удирдлага, зохицуулалт, хувьчлалын бодлого; 24.11.7.гадаадын хөрөнгө оруулалт, зээл, тусламжийн нэгдсэн бодлого; 24.11.8.ашигт малтмалын суурь судалгаа, эрэл хайгуул, ашиглалтын бодлого; 24.11.9.газрын тос, байгалийн хийн асуудал; 24.11.10.үйлчилгээ, хөрөнгө оруулалтыг дэмжих бодлого; 24.11.11.шударга бус өрсөлдөөнийг хязгаарлах бодлого; 24.11.12.төрөөс аж ахуй эрхлэлтийг дэмжих бодлого; 24.11.13.стандартчилал, хэмжил зүй, чанарын баталгаажуулалт; 24.11.14.албан ёсны статистикийн үйл ажиллагааны зохицуулалт;</p>
--	--	---

		<p>24.11.15.барилга, хот байгуулалт; 24.11.16.түлш, эрчим хүч; 24.11.17.зам тээвэр, шуудан; 24.11.18.орон сууц, нийтийн аж ахуй; 24.11.19.аялал жуулчлалын хөгжлийн стратеги; 24.11.20.аялал жуулчлалын дэд бүтцийн хөгжил; 24.11.21.газрын эдийн засгийн үр ашгийн бодлого."3/28 дугаар зүйлийн 28.1, 28.2 дахь хэсэг: "28.1.Байнгын хорооны бүрэлдэхүүнд дараах дэд хороог байгуулж болно: 28.1.1.Аюулгүй байдал, гадаад бодлогын байнгын хороонд Тусгай хяналтын; 28.1.2.Байгаль орчин, хүнс, хөдөө аж ахуйн байнгын хороонд Агаарын бохирдлыг бууруулах асуудлын; 28.1.3.Төрийн байгуулалтын байнгын хороонд Нутгийн удирдлагын, Улсын Их Хурлын гишүүний халдашгүй байдлын, Сонгогчийн нэрсийн жагсаалт, бүртгэлийн хяналтын; 28.1.4.Төсвийн байнгын хороонд Төсвийн зарлагын хяналтын; 28.1.5.Үйлдвэржилтийн бодлогын байнгын хороонд Жижиг, дунд үйлдвэрлэлийн, Хөнгөн үйлдвэрлэлийн хөгжлийн, Хүнд үйлдвэрлэлийн хөгжлийн; 28.1.6.Хууль зүйн байнгын хороонд Хүний эрхийн; 28.1.7.Эдийн засгийн байнгын хороонд Тогтвортой хөгжлийн зорилгын. 28.2.Дэд хороо харьяалагдах Байнгын хорооны эрхлэх асуудлын тодорхой хэсгийг дагнан хариуцан санал, дүгнэлт гаргаж, түүнийгээ харьяалагдах Байнгын хороонд, шаардлагатай бол Байнгын хороогоор уламжлан нэгдсэн хуралдаанаар хэлэлцүүлэх, хариуцсан асуудлын хүрээнд хянан шалгах чиг үүргийг хэрэгжүүлэх эрхтэй бөгөөд дараах асуудлыг эрхэлнэ: 28.2.1.Агаарын бохирдлыг бууруулах асуудлын дэд хороо нь улсын нийт нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд агаар, хөрс, усны бохирдлыг бууруулах асуудлаарх хууль тогтоомжийн биелэлтийн асуудлыг; 28.2.2.Жижиг, дунд үйлдвэрлэлийн дэд хороо нь жижиг, дунд үйлдвэрлэлийн хөгжил, хөрөнгө оруулалт, зээл, тусламжийн бодлого, зохицуулалтын асуудлыг; 28.2.3.Нутгийн удирдлагын дэд хороо нь нутгийн өөрөө удирдах ёс, нутгийн удирдлагын байгууллагын төлөвшил, хөгжил, удирдлага, зохион байгуулалт, эрх зүйн зохицуулалтыг боловсронгуй болгох асуудлыг; 28.2.4.Сонгогчдын нэрийн жагсаалт, бүртгэлийн хяналтын дэд хороо нь сонгогчдын нэрийн жагсаалт, бүртгэлийн</p>
--	--	---

		<p>талаарх хууль тогтоомжийн биелэлтийн асуудлыг; 28.2.5.Тусгай хяналтын дэд хороо төрийн нууцын хадгалалт, хамгаалалт, тагнуул болон гүйцэтгэх ажлын талаарх хууль тогтоомжийн биелэлт, улсын хил хамгаалалт, төрийн тусгай хамгаалалтын асуудлыг; 28.2.6.Төсвийн зарлагын хяналтын дэд хороо нь улсын болон орон нутгийн төсвийн орлого, зарлага, төсвийн хяналтын асуудлыг; 28.2.7.Тогтвортой хөгжлийн зорилгын дэд хороо нь Монгол Улсын тогтвортой хөгжлийн зорилгуудыг хууль тогтоомж болон хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн баримт бичигт тусган хэрэгжүүлэх асуудлыг; 28.2.8.Улсын Их Хурлын гишүүний халдашгүй байдлын дэд хороо нь Улсын Их Хурал, түүний гишүүний бүрэн эрхтэй холбогдсон асуудлыг; 28.2.9.Хөнгөн үйлдвэрлэлийн хөгжлийн дэд хороо нь хөнгөн үйлдвэрлэлийн хөгжлийн бодлого, зохицуулалтын асуудлыг; 28.2.10.Хүнд үйлдвэрлэлийн хөгжлийн дэд хороо нь хүнд үйлдвэрлэлийн хөгжлийн бодлого, зохицуулалтын асуудлыг; 28.2.11.Хүний эрхийн дэд хороо нь хүний эрх, эрх чөлөөний баталгаа, өршөөл, цагаачлал, иргэний харьяаллын асуудлыг. "3 дугаар зүйл. Монгол Улсын Их Хурлын тухай хуулийн 26 дугаар зүйлийн 26.1 дэх хэсгийн "15-19" гэснийг "19 хүртэл" гэж, мөн хэсгийн "хоёроос" гэснийг "гурваас" гэж, 42 дугаар зүйлийн 42.3 дахь хэсгийн "Улсын Их Хурлын дарга захирамжаар" гэснийг "Ёс зүй, сахилга хариуцлагын байнгын хорооны тогтоолоор" гэж тус тус өөрчилсүгэй. 4 дүгээр зүйл.Монгол Улсын Их Хурлын тухай хуулийн 28 дугаар зүйлийн 28.5 дахь хэсгийн "Ёс зүйн болон" гэснийг хассугай. 5 дугаар зүйл.Монгол Улсын Их Хурлын тухай хуулийн 43 дугаар зүйлийн 43.1.13 дахь заалтыг хүчингүй болсонд тооцсугай. 2020 оны 11 сарын 06 өдөр</p> <p>МОНГОЛ УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН ТУХАЙ ХУУЛЬД ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ 1 дүгээр зүйл.Монгол Улсын Их Хурлын тухай хуулийн 38 дугаар зүйлийн 38.2 дахь хэсгийн "Ерөнхийлөгч Үндсэн хуулийн Гучин гуравдугаар зүйлд заасан үндсэн бүрэн эрхийнхээ хүрээнд хууль санаачилна." гэснийг "Ерөнхийлөгч энэ хуулийн 38 дугаар зүйлийн 38.1, 38.3-т зааснаас бусад асуудлаар хууль санаачилна. Ерөнхийлөгч хууль санаачлахдаа Үндсэн хуулийн Гучин гуравдугаар зүйлийн 4 дэх хэсгийг баримтална." гэж, мөн хуулийн 38 дугаар</p>
--	--	--

			<p>зүйлийн 38.3 дахь хэсгийн "эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн үндсэн чиглэл" гэснийг "хөгжлийн бодлогын болон төлөвлөлтийн баримт бичиг" гэж тус тус өөрчилсүгэй. 2021 оны 01 сарын 29 өдөр</p> <p>МОНГОЛ УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН ТУХАЙ ХУУльд ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ 1 дүгээр зүйл.Монгол Улсын Их Хурлын тухай хуулийн 33 дугаар зүйлийн 33.2 дахь хэсгийн "тоо нь сондгой байгаа тохиолдолд дараагийн тэгш тооноос тооцно." гэснийг "тоо 23 ба түүнээс доош бол тухайн бүлгийн ажлын албаны ажилтны тоо 12 хүртэл байна." гэж өөрчилсүгэй. 2 дугаар зүйл.Энэ хуулийг 2021 оны 02 дугаар сарын 05-ны өдрөөс эхлэн дагаж мөрдөнө. 2021 оны 11 сарын 12 өдөр</p> <p>МОНГОЛ УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН ТУХАЙ ХУУльд НЭМЭЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ 1 дүгээр зүйл.Монгол Улсын Их Хурлын тухай хуулийн 42 дугаар зүйлд доор дурдсан агуулгатай 42.1.5 дахь заалт нэмсүгэй: "42.1.5. Монгол Улс гишүүнээр элссэн олон улсын байгууллага, түүний төрөлжсөн байгууллагын гүйцэтгэх удирдлагаас бусад үндсэн чиг үүрэгтэй нь холбоотой сонгуульт албан тушаал."</p>
2.	-Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай Хууль /Шинэчилсэн найруулга/	<ul style="list-style-type: none"> - Хууль хэлэлцэх, эцэслэн батлах журмыг тогтоох; - Улсын Их Хурлын хуралдааны санал хураалтын зарчим, журмыг тогтоох; - Хянан шалгах түр хорооны хуралдааны дэгийг нарийвчлан зохицуулах; - Улсын Их Хурлаар улсын төсвийг хэлэлцэн батлах дэгийг боловсронгуй болгох; - Улсын Их Хурлын гишүүнийг эгүүлэн татах асуудлыг хэлэлцэх журмыг тогтоох; - Ерөнхий сайдад нэр дэвшүүлж, томилох, огцруулах, чөлөөлөх, түүнд итгэл хүлээлгэх эсэхийг хэлэлцэх дэгийг боловсронгуй болгох; - Ерөнхий сайд Засгийн газрын гишүүнийг Улсын Их Хуралд танилцуулах журмыг тогтоох; - Засгийн газрын гишүүн Улсын Их Хуралд тангараг өргөх журмыг тогтоох. 	<p>Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/ нь 2020 оны 5 дугаар сарын 13-ны өдөр батлагджээ. Хууль хэлэлцэх, эцэслэн батлах журмыг тогтоох;</p> <p>88 дугаар зүйлийн 88.5 дахь хэсгийн "танилцуулна." гэснийг "танилцуулах бөгөөд хоригийг шийдвэрлэсэн талаарх Улсын Их Хурлын тогтоол баталсанд тооцно."</p> <ul style="list-style-type: none"> - Улсын Их Хурлын хуралдааны санал хураалтын зарчим, журмыг тогтоох хүрээнд 2020 оны 11 сарын 06-ны өдөр нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан. - Хянан шалгах түр хорооны хуралдааны дэгийг 2020 оны 11 сарын 06-ны өдөр оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтөөр боловсронгуй болгосон. - Улсын Их Хурлын гишүүнийг эгүүлэн татах асуудлыг хэлэлцэх журмыг тогтоогоогүй. - Ерөнхий сайдад нэр дэвшүүлж, томилох, огцруулах, чөлөөлөх, түүнд итгэл хүлээлгэх эсэхийг хэлэлцэх дэгийг боловсронгуй болгоогүй. - Ерөнхий сайд Засгийн газрын гишүүнийг Улсын Их Хуралд танилцуулах журмыг тогтоож өгөөгүй.
3.	- Хууль тогтоомжийн тухай хуульд	- Хууль санаачлах эрхийн хүрээ, хязгаартай холбогдуулан нэмэлт, өөрчлөлт оруулах.	Хууль санаачлах эрхийн хүрээ, хязгаартай холбогдуулан нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан байна. 2020 оны 4 сарын 09 өдөр

	<p>нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай</p>	<p>ХУУЛЬ ТОГТООМЖИЙН ТУХАЙ ХУУЛЬД НЭМЭЛТ, ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ</p> <p>1 дүгээр зүйл. Хууль тогтоомжийн тухай хуулийн 12 дугаар зүйлийн 12.2.7 дахь заалтын "заасан" гэсний дараа "болон онц байдал, дайн бүхий болон дайны байдал, Гамшгаас хамгаалах тухай хуульд заасан бэлэн байдлын зэрэгт шилжүүлсэн, олон улсын хөл хориот өвчин гарсан онцгой нөхцөлийн хугацаанд хууль санаачлагчаас тухайн нөхцөлийг арилгах, түүнийг даван туулахтай холбоотой санаачилсан хууль," гэж, 21 дүгээр зүйлийн 21.11 дэх хэсэгт "Онц байдал, дайн бүхий болон дайны байдал, Гамшгаас хамгаалах тухай хуульд заасан бэлэн байдлын зэрэгт шилжүүлсэн, олон улсын хөл хориот өвчин гарсан онцгой нөхцөлийн хугацаанд хууль санаачлагчаас тухайн нөхцөлийг арилгах, түүнийг даван туулахтай холбоотой санаачилсан хууль, Улсын Их Хурлын бусад шийдвэрийн төсөлд 72 цагийн дотор саналаа хүргүүлнэ." гэсэн 2 дахь өгүүлбэр тус тус нэмсүгэй.</p> <p>2 дугаар зүйл. Хууль тогтоомжийн тухай хуулийн 12 дугаар зүйлийн 12.2.22 дахь заалтыг доор дурдсанаар өөрчлөн найруулсугай: "12.2.22. Монгол Улсын Их Хурлын тухай болон Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай; "3 дугаар зүйл.Энэ хуулийг Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуульд нэмэлт оруулах тухай хууль хүчин төгөлдөр болсон өдрөөс эхлэн дагаж мөрдөнө. 2020 оны 5 сарын 07 өдөр</p> <p>ХУУЛЬ ТОГТООМЖИЙН ТУХАЙ ХУУЛЬД ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ</p> <p>1 дүгээр зүйл. Хууль тогтоомжийн тухай хуулийн дараах хэсэг, заалтыг доор дурдсанаар өөрчлөн найруулсугай: 1/2 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсгийн 2 дахь заалт: "2.1.2."хууль санаачлах эрх" гэж Монгол Улсын Их Хурлын тухай хуулийн 38 дугаар зүйл болон холбогдох бусад хууль тогтоомжид заасан хүрээ, хязгаарт нийцүүлэн энэ хуулийн 2.1.1-д заасан этгээдээс мэргэжлийн түвшинд боловсруулж, Улсын Их Хуралд өргөн мэдүүлэхийг; "2/5 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэг: "5.1.Хууль санаачлагч тодорхой хууль санаачлах бол Монгол Улсын Их Хурлын тухай хуулийн 38 дугаар зүйл болон холбогдох бусад хууль тогтоомжид заасан хүрээ, хязгаарт нийцүүлэн, хуулийн төслийг боловсруулж, Улсын Их Хуралд өргөн мэдүүлнэ." 2020 оны 5 сарын 13 өдөр</p>
--	---	---

			<p>ХУУЛЬ ТОГТООМЖИЙН ТУХАЙ ХУУЛЬД ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ</p> <p>1 дүгээр зүйл. Хууль тогтоомжийн тухай хуулийн 12 дугаар зүйлийн 12.2.9 дэх заалтыг доор дурдсанаар өөрчлөн найруулсугай: "12.2.9.Монгол Улсын Ерөнхий сайдыг томилох, чөлөөлөх;</p>
4.	- Ард нийтийн санал асуулгын тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай	- Тусгаар тогтнол, нутаг дэвсгэрийн бүрэн бүтэн байдлыг үгүйсгэх зорилго бүхий ард нийтийн санал асуулга явуулахыг хориглосон зохицуулалт оруулах.	Тусгаар тогтнол, нутаг дэвсгэрийн бүрэн бүтэн байдлыг үгүйсгэх зорилго бүхий ард нийтийн санал асуулга явуулахыг хориглосон зохицуулалт оруулаагүй. 2017-6-02 өдөр хамгийн сүүлд нэмэлт, өөрчлөлт орсон байна.

1.4.Улс төрийн намтай холбоотой нэмэлт, өөрчлөлттэй холбогдуулан боловсруулах хуулийн төсөлд дараах чиглэл баримтална:

Д/д	Хуулийн нэр	Хуулийн төслийн зохицуулах харилцааны товч утга	Биелэлтийн тайлбар
1.	- Улс төрийн намын тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/ - Улс төрийн намын санхүүжилтийн тухай хууль /Анхдагч хууль/	- Намын чиг үүрэг, санхүүжилт, үйл ажиллагаа хууль дээдлэх зарчимд суурилсан байх; - Улс төрийн намын хариуцлагын тогтолцоог тодорхой болгох; - Улс төрийн намын хөрөнгө, орлогын эх үүсвэр, зарцуулалт нийтэд ил тод байх; - Төрөөс санхүүгийн дэмжлэг үзүүлэх нөхцөлийг тогтоох; - Сонгуулийн эрх бүхий иргэдийн нэг хувиас доошгүй тооны иргэний дэмжлэг авсны үндсэн дээр улс төрийн нам байгуулах журмыг тогтоох.	1.Улс төрийн намын тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/-ыг батлаагүй. 2.2020 оны 5 сарын 07-ны өдөр оруулсан өөрчлөлт нь хуулийн төслийн зохицуулах харилцааны талаар тогтоолд заасан агуулгад хамаарахгүй байна. 3.Улс төрийн намын санхүүжилтийн тухай хууль /Анхдагч хууль/ батлагдаагүй. 2020 оны 5 сарын 07 өдөр УЛС ТӨРИЙН НАМЫН ТУХАЙ ХУУЛЬД ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ 1 дүгээр зүйл.Улс төрийн намын тухай хуулийн 12 дугаар зүйлийн 12.1 дэх хэсгийн "хөгжлийн үзэл баримтлал" гэснийг "урт хугацааны хөгжлийн бодлого," гэж өөрчилсүгэй.

ХОЁР. ГҮЙЦЭТГЭХ ЭРХ МЭДЭЛТЭЙ ХОЛБООТОЙ НЭМЭЛТ, ӨӨРЧЛӨЛТ

2.1.Засгийн газрыг эмхлэн байгуулах нэмэлт, өөрчлөлттэй холбогдуулан боловсруулах хуулийн төсөлд дараах чиглэл баримтална:

2.2.Засгийн газар танхимын зарчмаар, тогтвортой ажиллахтай холбоотой нэмэлт, өөрчлөлттэй холбогдуулан боловсруулах хуулийн төсөлд дараах чиглэл баримтална:

Д/д	Хуулийн нэр	Хуулийн төслийн зохицуулах харилцааны товч утга	Биелэлтийн тайлбар
1.	- Монгол Улсын Засгийн газрын тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/	- Засгийн газрын тогтвортой ажиллах эрх зүйн үндсийг боловсронгуй болгох; - Засгийн газар танхимаар ажиллах зарчимд нийцүүлэн Ерөнхий сайд бие даан танхимаа	1. Монгол Улсын Засгийн газрын тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/ батлагдаагүй. 2. Засгийн газрын тухай хуульд 2020 оноос хойш 6 удаа нэмэлт, өөрчлөлт орсон. Улсын Их Хурлын гишүүн Засгийн газрын гишүүнээр хавсран ажиллах хязгаарыг

		<p>бүрдүүлэх зохицуулалтыг хуульчлах;</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ерөнхий сайд өөрт нь итгэл үзүүлэх эсэх асуудлыг Улсын Их Хуралд оруулах зохицуулалтыг хуульчлах; - Улсын Их Хурлын гишүүн Засгийн газрын гишүүнээр хавсран ажиллах хязгаарыг хуульчлах. 	<p>хуульчилсан. Тухайлбал, 2 дугаар зүйл. Монгол Улсын Засгийн газрын тухай хуулийн 20 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсгийн "Үндсэн хуулийн Гучин есдүгээр зүйлд заасан ёсоор Засгийн газар Ерөнхий сайд, гишүүдээс бүрдэнэ." гэсний дараа "Ерөнхий сайд болон Засгийн газрын дөрвөөс илүүгүй гишүүн Улсын Их Хурлын гишүүний албан тушаалыг хавсарч болно." гэсэн 2 дахь өгүүлбэр, 24 дүгээр зүйлийн 3 дахь хэсэгт "Засгийн газрын гишүүн Улсын Их Хуралд тангараг өргөх бөгөөд тангараг өргөх журмыг Улсын Их Хурал тогтооно. Засгийн газрын гишүүн "Монгол Улсын Засгийн газрын гишүүн би улсынхаа ашиг сонирхлыг эрхэмлэн, төрт ёс, түүх, соёлынхоо уламжлалыг хүндэтгэж, Монгол Улсын Үндсэн хуулийг дээдлэн сахиж, авлига, ашиг сонирхлын зөрчлөөс ангид байж, төрийн хууль биелүүлэх ажлыг төр, ард түмэн, Монгол Улсын Ерөнхий сайдын өмнө биечлэн хариуцаж, Засгийн газрын гишүүний үүргээ чин шударгаар биелүүлэхээ тангараглая. Миний бие энэ тангаргаасаа няцвал хуулийн хариуцлага хүлээнэ." хэмээн Улсын Их Хуралд тангараг өргөнө." гэсэн 2, 3 дахь өгүүлбэр, 36 дугаар зүйлийн гарчгийн "тэмдэг" гэсний дараа ", бэлгэдэл" гэж тус тус нэмсүгэй гэж нэмжээ.</p>
--	--	---	---

2.3.Ерөнхийлөгчид нэр дэвших насны босго, бүрэн эрхийн хугацааг нэмэх талаарх нэмэлт, өөрчлөлттэй холбогдуулан боловсруулах хуулийн төсөлд дараах чиглэл баримтална:

Д/д	Хуулийн нэр	Хуулийн төслийн зохицуулах харилцааны товч утга	Биелэлтийн тайлбар
	<ul style="list-style-type: none"> - Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/ - Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн сонгуулийн тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/ - Холбогдох бусад хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай 	<ul style="list-style-type: none"> - Ерөнхийлөгчид нэр дэвшигчид тавих шаардлага, бүрэн эрхийн хугацаатай холбоотой зохицуулалтыг Монгол Улсын Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтөд нийцүүлэх; - Ерөнхийлөгчид хуулиар олгосон бүрэн эрх Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Гучин гуравдугаар зүйлд заасан хүрээнд байх нэмэлт, өөрчлөлтийг холбогдох хууль тогтоомжид оруулах; - Ерөнхийлөгчид тодорхой бүрэн эрх олгох асуудлыг Монгол Улсын Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтөд нийцүүлэх. 	<p>1.Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/ батлагдаагүй.</p> <p>2.Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн тухай хуульд 2020 онд нийт 3 удаа нэмэлт, өөрчлөлт орсон байна. 2020 оны 5 сарын 13 өдөр</p> <p>МОНГОЛ УЛСЫН ЕРӨНХИЙЛӨГЧИЙН ТУХАЙ ХУУЛЬД НЭМЭЛТ, ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ</p> <p>1 дүгээр зүйл.Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн тухай хуулийн 12 дугаар зүйлийн 4 дэх хэсэгт "Засгийн газрын гишүүнийг томилох, чөлөөлөх, огцруулах талаар Ерөнхий сайдаас ирүүлсэн саналтай танилцана." гэсэн 2 дахь өгүүлбэр нэмсүгэй.</p> <p>2 дугаар зүйл.Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн тухай хуулийн 12 дугаар</p>

			<p>зүйлийн 2 дахь хэсгийг доор дурдсанаар өөрчлөн найруулсугай: 2.Улсын Их Хуралд олонх суудал авсан нам, эвслээс нэр дэвшүүлсэн хүнийг; аль ч нам, эвсэл олонхын суудал аваагүй бол хамгийн олон суудал авсан нам, эвсэл бусад нам, эвсэлтэй зөвшилцөн олонхыг бүрдүүлж нэр дэвшүүлсэн хүнийг; бусад тохиолдолд Улсын Их Хуралд суудал авсан нам, эвсэл зөвшилцөн олонхыг бүрдүүлж нэр дэвшүүлсэн хүнийг Ерөнхий сайдаар томилох саналыг Ерөнхийлөгч 5 хоногийн дотор Улсын Их Хуралд оруулна. 3 дугаар зүйл.Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн тухай хуулийн 12 дугаар зүйлийн 15 дахь хэсгийг хүчингүй болсонд тооцсугай.</p> <p>3. Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн сонгуулийн тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/ 2020 оны 12 дугаар сарын 24-ний өдөр батлагджээ. Улмаар энэ хуульд 2021 оны 4 сарын 29-ний өдөр 1 удаа нэмэлт, өөрчлөлт оржээ.</p> <p>МОНГОЛ УЛСЫН ЕРӨНХИЙЛӨГЧИЙН СОНГУУЛИЙН ТУХАЙ ХУУЛЬД ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ</p> <p>1 дүгээр зүйл.Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн сонгуулийн тухай хуулийн дараах хэсэг, заалтыг доор дурдсанаар өөрчлөн найруулсугай: 1/3 дугаар зүйлийн 3.1.2 дахь заалт: “3.1.2.“нэр дэвшигч” гэж Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Гучдугаар зүйлийн 2 дахь хэсэг, энэ хуульд заасан шаардлагыг хангаж Монгол Улсын Ерөнхийлөгчид нэр дэвшин бүртгүүлж, нэр дэвшигчийн үнэмлэх авсан Монгол Улсын иргэнийг;” 2/5 дугаар зүйлийн 5.4 дэх хэсэг: “5.4.Энэ хуулийн 3.1.2-т заасан шаардлага хангасан, Ерөнхийлөгчөөр сонгогдон ажиллаагүй Монгол Улсын уугуул иргэн зөвхөн нэг удаа Ерөнхийлөгчөөр сонгогдох эрхтэй.”</p>
--	--	--	---

ГУРАВ. ШҮҮХИЙН ХАРААТ БУС БАЙДЛЫГ ХАНГАЖ, ШҮҮГЧИЙН ХАРИУЦЛАГЫГ ДЭЭШЛҮҮЛЭХТЭЙ ХОЛБООТОЙ НЭМЭЛТ, ӨӨРЧЛӨЛТ

3.1.Шүүхийн бие даасан, шүүгчийн хараат бус байдлыг хангах талаарх нэмэлт, өөрчлөлттэй холбогдуулан боловсруулах хуулийн төсөлд дараах чиглэл баримтална:

Д/д	Хуулийн нэр	Хуулийн төслийн зохицуулах харилцааны товч утга	Биелэлтийн тайлбар
1.	- Шүүхийн захиргааны тухай хууль	- Шүүхийн ерөнхий зөвлөлийн бүрэлдэхүүн, гишүүнд тавих болзол, шалгуур, тэдгээрийг	1. Шүүхийн захиргааны тухай хууль. /Шинэчилсэн найруулга/ батлаагүй.

	/Шинэчилсэн найруулга/ - Холбогдох бусад хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай	сонгох, томилох, Зөвлөлийн даргыг сонгох журам; - Шүүхийн бие даасан, шүүгчийн хараат бус байдлыг хангах чиг үүргийг тодорхойлох; - Шүүгчийн хараат бус байдлыг хангахтай холбоотой Шүүхийн ерөнхий зөвлөлийн үйл ажиллагааны тайланг Улсын дээд шүүхэд танилцуулах журам.	2. Энэ харилцааг 2021 оны 01 дүгээр сарын 15-ны өдрийн Шүүхийн тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/-д багтаасан байна.
--	---	--	--

3.2. Шүүгчийн хариуцлагыг сайжруулах талаарх нэмэлт, өөрчлөлттэй холбогдуулан боловсруулах хуулийн төсөлд дараах чиглэл баримтална:

Д/д	Хуулийн нэр	Хуулийн төслийн зохицуулах харилцааны товч утга	Биелэлтийн тайлбар
1.	- Шүүхийн сахилгын хорооны тухай хууль /Анхдагч хууль/ - Шүүгчийн эрх зүйн байдлын тухай болон Хуульчийн эрх зүйн байдлын тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай	- Шүүхийн сахилгын хорооны бүрэлдэхүүн, гишүүнд тавих болзол, шалгуур, бүрдүүлж байгуулах журмыг тогтоох; - Шүүгчид хариуцлага хүлээлгэх журмыг хариуцлага зайлшгүй байх, зөрчлийн шинж байдалдаа тохирсон байх, давхардахгүй байх зарчмыг үндэслэн тодорхойлох; - Хорооны бүрэн эрх, үйл ажиллагааны болон сахилгын зөрчил хянан шийдвэрлэх журмыг хуульчлах; - Хорооны шийдвэрийн хууль зүйн үндэслэлийг гомдлын дагуу Улсын дээд шүүх эцэслэн хянах журмыг тогтоох.	1. Шүүхийн сахилгын хорооны тухай хууль /Анхдагч хууль/ батлаагүй. Харин 2021 оны 01 дүгээр сарын 15-ны өдрийн Шүүхийн тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/-д багтаасан байна. 2. Шүүгчийн эрх зүйн байдлын тухай хуулийг хүчингүй болгож агуулгыг 2021 оны 01 дүгээр сарын 15-ны өдрийн Шүүхийн тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/-д багтаасан. 3.3. Хуульчийн эрх зүйн байдлын тухай хууль 1 удаа нэмэлт өөрчлөлт орсон ч тогтоолд тусгасан агуулгад хамаарахгүй байна.

3.3. Шүүхийг тойргийн зарчмаар байгуулах талаарх нэмэлт, өөрчлөлттэй холбогдуулан боловсруулах хуулийн төсөлд дараах чиглэл баримтална:

Д/д	Хуулийн нэр	Хуулийн төслийн зохицуулах харилцааны товч утга	Биелэлтийн тайлбар
1.	- Шүүх байгуулах тухай болон Шүүхийн тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай	- Хүн ам, газар нутаг, шүүгчийн ажлын ачааллыг харгалзан тойргийн шүүх байгуулж болох үндэслэл, журмыг нарийвчлан тогтоох; - Шүүхийн бүтэц, зохион байгуулалт өөрчлөгдөх, тойргийн зарчмаар шүүх байгуулах нь шүүгчийг өөрийнх нь зөвшөөрөлгүйгээр чөлөөлөх, шилжүүлэх үндэслэл болохгүй байх зохицуулалтыг хуульчлах.	1. Тойргийн шүүх байгуулах талаар хууль батлаагүй байна. 2. Шүүхийн тухай хууль 2021 оны 01 сарын 15-ны өдөр батлагдсан ба шүүгчийг өөрийнх нь зөвшөөрөлгүйгээр чөлөөлөх, шилжүүлэх үндэслэл болохгүй байх зохицуулалтыг хуульчилсан.

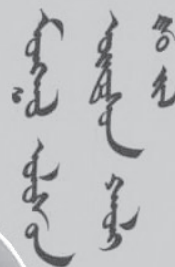
ДӨРӨВ. НУТГИЙН УДИРДЛАГАТАЙ ХОЛБООТОЙ НЭМЭЛТ, ӨӨРЧЛӨЛТ

- 4.1. Хот, тосгоны эрх зүйн байдлыг тодорхой болгох нэмэлт, өөрчлөлттэй холбогдуулан боловсруулах хуулийн төсөлд дараах чиглэл баримтална:
- 4.2. Засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгжийг өөрчлөх нэмэлт, өөрчлөлттэй холбогдуулан боловсруулах хуулийн төсөлд дараах чиглэл баримтална:
- 4.3. Нутгийн өөрөө удирдах ёсны эрх зүйн үндсийг тогтоох нэмэлт, өөрчлөлттэй холбогдуулан боловсруулах хуулийн төсөлд дараах чиглэл баримтална:

Д/д	Хуулийн нэр	Хуулийн төслийн зохицуулах харилцааны товч утга	Биелэлтийн тайлбар
1.	<ul style="list-style-type: none"> - Засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж, түүний удирдлагын тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/ - Хот, тосгоны эрх зүйн байдлын тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/ - Нийслэлийн эрх зүйн байдлын тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/ - Төрийн болон орон нутгийн өмчийн тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай - Төсвийн тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай - Татварын ерөнхий хууль болон холбогдох бусад хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай 	<ul style="list-style-type: none"> - Аймаг, нийслэл, сум, дүүргийн Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал хуулиар тогтоосон хязгаарын хүрээнд өмчийн удирдлагыг хэрэгжүүлэхтэй холбогдсон зохицуулалтыг хуульчлах; - Татварын хувь хэмжээг тогтооходой холбогдсон зохицуулалтыг хуульчлах; - Төсвийн харилцааны үндсийг тухайн нутаг дэвсгэрийн эдийн засаг, нийгмийн амьдралын тодорхой онцлогт нийцүүлэн тогтооходой холбогдсон зохицуулалтыг хуульчлах; - Хот, тосгоны эрх зүйн үндсийг тодорхой болгож, тэдгээрийн өөрийн удирдлага, өмчийн болон төсвийн зохицуулалтыг нарийвчлан тусгах; - Хот, тосгонд засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж, түүний удирдлагын зарим чиг үүргийг шилжүүлэх асуудлыг зохицуулах. 	<ul style="list-style-type: none"> 1. 2020 оны 12 дугаар сарын 24-ний өдөр Засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж, түүний удирдлагын тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/-ийг баталсан бөгөөд 2022 оны 01 сарын 01-ний өдрөөс дагаж мөрдөнө. 2. Хот, тосгоны эрх зүйн байдлын тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/ батлаагүй ба 1993 оны 12 дугаар сарын 20-ны өдөр батлагдан гарсан хууль нь хамгийн сүүлд 2003-01-02 нд нэмэлт, өөрчлөлт орсон байна. 3. Нийслэлийн эрх зүйн байдлын тухай хууль нь батлаагүй. Харин Монгол Улсын Нийслэл Улаанбаатар хотын эрх зүйн байдлын тухай хуулийг 2021 оны 7 сарын 07 өдөр баталсан ба 2022 оны 01 сарын 01-ний өдрөөс дагаж мөрдөнө. 4. Төрийн болон орон нутгийн өмчийн тухай хуульд 2020 оны 5 сарын 01-ний өдөр өөрчлөлт оруулсан. 1 дүгээр зүйл. Төрийн болон орон нутгийн өмчийн тухай хуулийн 21 дүгээр зүйлийн 9 дэх хэсгийг доор дурдсанаар өөрчлөн найруулсугай: "9.Төрийн болон орон нутгийн өмчит, төрийн болон орон нутгийн өмчийн оролцоотой хуулийн этгээд жилийн эцсийн санхүүгийн тайлангаа дараа жилийн 02 дугаар сарын 15-ны дотор төрийн аудитын байгууллагад хүргүүлж, аудит хийлгэнэ." 5. Төсвийн тухай хуулийн олон заалтад 2020 оны 12 сарын 24-ний өдөр "орон нутгийн чиг үүрэг" гэсэн нэмэлт, өөрчлөлт орсон. 6. Татварын ерөнхий хуулийн олон заалтад 2020 оны 12 сарын 24-ний өдөр "орон нутгийн агуулгатай" нэмэлт, өөрчлөлт орсон.



**Хоёр.
ҮНДСЭН ХУУЛИЙН
ХЭРЭГЖИЛТИЙН ЗАРИМ
АСУУДАЛ**



Н.ЛҮНДЭНДОРЖ

ФИЛОСОФИЙН УХААНЫ ДОКТОР,
ХУУЛЬ ЗҮЙН ШИНЖЛЭХ УХААНЫ
ДОКТОР, ПРОФЕССОР, ШИНЖЛЭХ
УХААНЫ ГАВЬЯАТ ЗҮТГЭЛТЭН



СЭДЭВ: ШУДАРГА ЁСНЫ ХҮСЭМЖЛЭЛ БА ШҮҮХ

ТАНИЛЦУУЛГА

Боловсрол

- 1993 он ОХУ-ын Москва хотод Удирдлагын Академийн аспирантурт суралцаж Философийн ухааны доктор (Ph.D)
2003 он Хууль зүйн шинжлэх ухааны доктор (Sc.D)

Ажлын туршлага

- 1994-1999 он МУИС-ийн Хууль зүйн сургуульд багш
1999 он МУИС-ийн Хууль зүйн сургуульд багш, дэд захирал, тэнхимийн эрхлэгч, профессор
2012-2013 он Хууль зүйн үндэсний хүрээлэнгийн захирал
2013-2019 он Шүүхийн ерөнхий зөвлөлийн дарга

Бүтээл

Судалгааны чиглэлээр нэг сэдэвт зохиол 6, их, дээд сургуулийн сурах бичиг гарын авлага 4, судалгааны өгүүлэл, илтгэл 60 гаруйг хэвлүүлсэн.

ШУДАРГА ЁСНЫ ХҮСЭМЖЛЭЛ БА ШҮҮХ

1. Шударга ёсны хүсэмжлэл, түүний уг сурвалж

Илтгэлийн эхэнд “шударга ёс”-ны талаарх орчин үеийн улс төрийн философийн зарим ололтоос танилцуулмаар байна. Юуны талаар ярилцаж буйгаа дахин нэг бодоцгооё. Шударга ёсны талаарх маргаан мэтгэлцээн бараг л мөнхийн асуудал юм шиг байна. Яагаад гэвэл шударга ёс нь хүний мэдлэг, ухаан, нийгмийн гэрээ, зүй ёсонд тулгуурласан мэдрэмж, үнэлэмжээс эхтэй. Энэхүү мэдрэмж, үнэлэмж ямагт хувьсан өөрчлөгдөж, хувьсах хүчин зүйлээс хамаарч байдаг.

Харвардын их сургуулийн профессор Майкл Санделийн судалснаар¹⁰ өдгөө шударга ёсны талаар үй олон онол, маргаан мэтгэлцээн байдаг хэдий ч гурван том багц онол зэрэгцэн оршиж байна. Түүний *нэг нь* шударга ёсыг хүнийг хамгийн их аз жаргалтай, үр ашигтай байлгах явдал гэж үздэг утилитар онол, *хоёрдахь нь* шударга ёсыг эрх чөлөө, хүний эрх чөлөөт байдлыг хүндэтгэх ёс гэдэг либертари онолууд, *гуравдахь нь* Аристотелийн зөв зүйл, сайн үйлийн тухай сургаал дээр суурилсан шударга ёсыг зөв байх, зөв амьдрал гэж үздэг онолууд аж. Майкл Сандел эдгээр онолыг “*Шударга ёс. Зөв зүйл гэж юу вэ?*” зохиолдоо харьцуулан судалсны эцэст өөрөө коммунитарист хүний хувь уу эсвэл шинжлэх ухааны академик сонголтын үр дүн үү гэдгийг хэлэхэд хэцүү ч ямартай ч тэрээр Аристотелийн шударга ёсны талаарх сургаалын талд зогсож үлджээ.

Аристотель “Евдемийн ёс зүй” зохиолдоо “Хүмүүсийг шударгаар авирлах чадвартай болгож байгаа чанарыг, өөрөөр хэлбэл, үр дүн нь хүмүүс шударгаар үйлддэг юм уу, шударгаар үйлдэхийг хичээдэг болгодог тэрхүү чанарыг шударга ёс хэмээн нэрлэж заншжээ”¹¹ гэж бичсэн байна. Аристотелийн энэ тодорхойлолт дахь хүмүүсийг шударга үйлдэлд хөтөлдөг тэрхүү “шударгаар авирлах чанар” гэж чухам юу вэ?

Шударга ёсыг хүн бүр тодорхойлон хэлдэггүй атлаа юу шударга байна, юу шударга бус байна гэдгийг оюун ухаан, амьдралын туршлагаараа мэдэрдэг, бараг л хүнд байгалиас өгөгдсөн мэт хүнд оршдог нэг мэдрэмж, үнэлэмж хүн бүрд байдаг. Түүнийг Аристотель “*шударгаар авирлах чанар*” гэсэн ойлголтоор илэрхийлсэн мэт.

Хүнийг шударга үйлдэлд хөтөлдөг тэрхүү авир чанарыг Аристотель хуулиар тогтоодог гэж үзсэн. Тэрээр “Хууль бол эр зоригтой (жишээ нь, жагсаал дахь байраа орхихгүй, тулалдааны талбараас зугтахгүй, зэвсгээ хаяж гүйхгүй) байх, тохитой ухаантай (садарлаж самуурахгүй, тэнэг мангар аашлахгүй) байх, тайван тогтуун (зодолдохгүй, хэрэлдэхгүй) байх зэргийг тушаадаг, хууль бол ийм маягаар бусад сайн үйл гэм согогийг ч хөнддөг, сайн үйл хийхийг дэмжиж, гэм согог гаргахыг хориглодог байна. Зөв зохиогдсон хууль үүнийг зөв хийдэг, хазгай муруй зохиогдсон нь буруу хийдэг. Ингээд үзэхээр шударга ёс гэдэг бол хэдийгээр туйлын биш ч гэсэн төгөлдөр агаад бүрэн бүтэн сайн үйл юм. Ийм учраас шударга ёсыг сайн үйлүүдийн дотроос хамгийн гойд сайхан нь хэмээн үзэцгээдэг...”¹² гэжээ.

10 Майкл Сандел Шударга ёс. Зөв зүйл гэ юу вэ? (Орч. Т.Ариунсанаа) УБ., 2018, 4-8, 18-21, 288-289 дахь тал

11 Аристотель. Евдемийн ёс зүй (Орч. Б.Даш-Ёндон) УБ., 2008, 91 дэх тал

12 Аристотель. Евдемийн ёс зүй (Орч. Б.Даш-Ёндон) УБ., 2008, 93-94 дэх тал

Үүнээс эргэцүүлэхэд шударга ёс бол хүнд нийгмийн туршлагаар, нийтлэг эрх ашгаар, нийгмийн гэрээгээр буюу зүй ёсоор, зөв, буруугийн талаар хэвшиж тогтсон, баталгаа нотолгоо шаардахаа больсон анхдагч санаа бодол (дарангуйлал бол муу зүйл, боолчлол бол шударга бус гэх мэт)-оос эх үүсвэртэй, Аристотелийн хэлснээр хуулиар тогтоон хамгаалдаг хүнд аяндаа өгөгдсөн мэдрэмж, үнэлэмж бололтой. Жишээ нь, хүн өөрийнхөө өндөр намыг тухайн үндэстнийхээ дундаж ростод тулгуурлан би чинь өндөр эсвэл намхан юм байна гэдгээ мэддэг шиг тийм л мэдрэмж, үнэлэмжээрээ шударга ёсыг бие биеэсээ, ажил олгогчоосоо, оюунтан сурагч багшаасаа, иргэн төр засгаас, шүүхээс хүсэж, шаардаж байдаг.

Тийм учраас шударга ёсны хүсэмжлэл тухайн үндэстний хөгжил, хэрсүүжилт, өмч хөрөнгөтэй болох зэрэг олон хүчин зүйлээс хамаарч харилцан адилгүй илэрдэг зүйл. Жишээ нь, өнөөдөр багш, эмч, цагдаа нар энэ өгч байгаа цалин чинь миний зарцуулж байгаа хүч хөдөлмөртэй харьцуулахад ямар ч эквалент чанар алга, улсын төсвийн хуваарилалт чинь тэгш, шударга ёсыг хангаагүй байна гэж ард түмэн жагсахгүй, шүүхийг шүүмжилдэг шиг нийтийн анхааралд өртөхгүй байгаа нь энд хуваарилалтын шударга ёс хэвийн байгааг харуулж байгаа хэрэг биш юм. Харин төрийн хэрэг иргэн хүний хэрэг биш байсан үеийн сэтгэлгээний инерцээр, өмчгүй нийгмийн ядуу дорой сэтгэлгээ тэр хүмүүст Аристотелийн хэлснээр “шударгаар авирлах чанар”-ыг өдөөсөн мэдрэмж, үнэлэмж нь дор бүрнээ байгаа хэдий ч нийгмийн давалгаа болон илрэхгүй байгаатай холбоотой. Үүнийг монголын нийгмийн амьдралд хуваарилалтын шударга ёс бас хэвийн байгаа юм байна гэж андуур ч болохгүй. Үнэнийг хэлбэл хамгийн шударга бус явдал энд байгаа билээ. Гэвч ард түмний анхааралд өртөх болоогүй байна.

Гэвч ард түмний шударга ёсны мэдрэмж, хүсэмжлэл дандаа ийм байхгүй. Дээр өгүүлснээр өөрийгөө намхан гэж бодоод байсан чинь үндэстнийхээ дундаж ростыг нэг өдөр тэр хүн мэдээд өөрийгөө өндөр гэдгийг мэдсэн шиг хуваарилалтын шударга ёс алдагдсаныг бас нэг өдөр мэднэ гэсэн үг.

Соёл иргэншлийн ихэнх онолчид (Н.Я.Данилевский, А.Тойнби, О.Шпенглер) соёл иргэншлийг хүний настай зүйрлэн өөр өөрийн настай гэдгийг баталдаг. Түүн шиг аливаа улс үндэстний хөгжил бас хүний нас шиг мөчлөг, хөгжлийн үе шатуудтай. Жишээ нь, иргэншсэн нийгэмд баялгийн эрх мэдэл асар их хүчтэй байдаг¹³ бол бидний туулсан тоталитар нийгэмд яг эсрэгээрээ байх жишээтэй. Энэ нийгэм хувийн өмчгүй, зөвхөн нийгмийн өмчтэй, нэг намтай, нэг үзэл сурталтай нийгмийн нэг төрөл байдлыг зорьж байсан болохоор зарга хэргийн эх үүсвэр сул, нэг ёсондоо шүүхийн мөн чанар, хэрэгцээ шаардлагыг мэдрээгүй шахам байв. Тэр үед шүүхээс шударга ёсыг шаардах, шударгаар шүүлгэх эрхийн тухай ойлголт хэрэг дээрээ байгаагүй юм. Тийм учраас шүүхээр заргалдах, шүүхээр эрхээ хамгаалуулах нь нэр алдар хугарсан мэт муухай зүйл байлаа. Шүүхийн хаалга татахыг муу зүйл гэж үзнэ. Ийм сэтгэлгээ, мэдрэмжтэй байхад шүүхээс шударга ёсыг хүсэх нь бүү хэл хол байя гэж айдаг, ичдэг цаг байв. Иймээс тэр үед шударга ёсыг өөр зүйлээс хүснэ.

Энэ мэтээс болоод нийгмийн хөгжлийн үе шат, насны мөчлөг бүр өөр өөрийн шударга ёсны хүсэмжлэлтэй төдийгүй хүсэх субъект нь ч харилцан адилгүй байх жишээтэй. Гэвч тэр бүхний суурийг өмч гэж Адам Смит хэлжээ. Жишээ нь, хүүхэд насандаа бид аав ээжээсээ, багш нараасаа шударга ёсны ямар хүсэмжлэлтэй байсныг эргэн бодоход илүүдэхгүй. Хүүхэд цагаан цайлган сэтгэлтэй эргэн тойрондоо итгэсэн, найдсан эсвэл тийм л байх ёстой гэж итгэсэн байх жишээтэй. XIII зууны үеийн европын жуулчдаас эхлэн өнөөгийн гадаадын хүн бүр биднийг “цагаан цайлган сэтгэлтэй” гэж дуу нэгтэй

13 Адам Смит. Үндэсний баялаг (Орч. Ц.Ганбат) УБ., 2018, 743 дэх тал

тодорхойлдог. Энэ нь нэгийг өгүүлж буй хэрэг. Бүхий л зүйлийг байгаагаар нь хүлээж авна. Ийм л байх ёстой юм байж гэж хандана. Тийм насандаа тэдний шударга ёсны хүсэмжлэл бага хязгаарлагдмал, шударга бус зүйлийг ч тийм байх ёстой гэж хүлээж авна. Үүн дээр нь шударга ёсны хүсэмжлэлийн үндсэн эх сурвалж өмч, өмчлөх эрхийн сэтгэлгээ хэрэг дээрээ байхгүй шахам байсан нь байдлыг улам дордуулна.

Гэтэл одоо иргэд өмчтэй болж, эрхийн мэдрэмж сэргэж өөр хоорондоо болон ажил олгогчоосоо, төр засгаас шударга ёсны талаар юу хүсэж, шаардаж, дотроо юу бодож байгаа билээ гэхээр тэнгэр газар шиг л ялгаа харагдана. Ард түмэн өмчтэй болсны улмаас хамгаалах эрх ашигтай, хардах сэрдэхээс эхлэн шударгаар шүүлгэнэ, шүүхийг шударга байхыг шаардах болжээ. Нөгөө талаас Аристотелийн хэлснээр шударга ёс буюу тэрхүү зөв зүйтэй, сайн үйл гэж тухайн цаг үед үзэж байгаа тэр зүйлийг хуулиар хамгаалж, тийм байхыг шаарддаг учраас хуулийг хамгаалахыг, хууль буюу тэрхүү шударга ёсыг үл тоогчдыг гэсгээхийг мөн шүүхээс шаардаж байгаа юм. Үүний тулд л шүүх хараат бус, бие даасан эрх мэдэл байх шаардлагатай.

Тийм учраас монголчуудын шударга ёсны хүсэмжлэл шүүхээс бусад салбарт олигтой илрэхгүй байгаа нь бусад салбарт шударга ёсны наад захын болон ахисан түвшний шаардлагууд хэрэгжиж байгаа гэсэн хэрэг биш юм. Харин нийгмийн хөгжлийн балчир нас, хэрсүүжилтийн түвшин, өмчийн харилцааны хөгжилтэй холбоотой юм. Энэ талаар Адам Смит бичихдээ: “Анчин ард түмэн өмч гээд байх юм бараг байдаггүй, ядаж л хоёр, гурван өдрийн хөдөлмөрийн хөлснөөс давсан өртөгтэй өмч байдаггүй. Иймд шүүхийн байгууллага буюу шүүхийн зөв ажиллагаа гэдгийг тэд бараг мэддэггүй”¹⁴ гэжээ. Тодруулбал, хувийн өмчгүй, өмчлөх эрхийн сэтгэлгээ хөгжөөгүй нийгэм шударга ёсны хүсэмжлэл доогуур байх нь. Харин хүн өмчтэй болох хэрээр хэрсүүжин эрхийн мэдрэмж дээшилж, тэр нь гомдол заргын сэдэл болж байдаг аж.¹⁵

Хэдийгээр монголын ард түмний хөгжил, хэрсүү, хашир чанарыг хүний насаар зүйрлэн хэмжвэл балчир насандаа байгаа хэдий ч сүүлийн 30 жилд өмчжих процесс хүчтэй явагдаж, өмчлөх эрхийн сэтгэлгээнд тулгуурлан эрхийн мэдрэмж дээшилж, мөн л Адам Смитийн хэлснээр “Ихээхэн өмч хаана байна тэнд ихээхэн шударга бус явдал тэнд байна”¹⁶ гэдгээр сүүлийн 20-иод жилд ард түмэн шүүхэд хандах, шүүхээр заргалдах үйл явц нэмэгдэж байгаатай мөн холбоотой. Жишээ нь, сүүлийн 5 жилд эрүү, иргэн, захиргааны анхан шатны шүүхээр шийдвэрлэгдсэн хэрэг, маргаан 2017 оныг эс тооцвол жил дараалан тогтмол өссөн байна. Цаашид ч өсөх төлөвтэй байгаа. Анхан шатны шүүхээр шийдвэрлэсэн нийт хэргийн 5 жилийн дундаж нь 65407 байх бөгөөд үүний 70 шахам хувь нь иргэний хэрэг байна.

Шүүхээс шударга ёсыг ийнхүү шаардаж байгаа нь шүүх шударга бус болчихсонд бус юм. Тэгж андуурч, эндүүрч болохгүй. Харин энэ нь монголын нийгэмд өмчийн харилцаа эрчимтэй хөгжсөнтэй, дээр өгүүлснээр хуулийг шударга зүйл, түүнийг шүүх хамгаалах ёстой гэсэн ард түмний хүлээлттэй холбоотой. Монголын ард түмний өмчжих процесс шүүхийн зарга хэргийг нэмэгдүүлэх төдийгүй шүүхээс шударга ёсыг шаардах процессыг мөн эрчимжүүлж байна. Үүнээс үүдэн шударга ба шударга бусын наад захын мэдрэмж, үнэлэмж, төсөөлөл хөгжих төдийгүй шударга бус явдлыг таслан зогсоож, биднийг олигтой өмөөрч чадахгүй байна гэсэн шаардлага бас нэмэгдэх нь зүйн хэрэг. Энэ бол А.Тойнбигийн хэлснээр шүүхийн муулах шалтаг бус, харин шүүхэд өгч байгаа хөгжлийн дуудлага юм.

14 Мөн зохиол 740 дэх тал

15 Мөн зохиол 743 дахь тал

16 Мөн зохиол 741 дэх тал

Гэтэл өнөөдөр олон нийт өөрийн хувийн өмчид, эрх, эрх чөлөөнд шууд халдахаар шүүхэд хандан шүүхээр эрхээ хамгаалуулж, мөн шүүхээс шударга ёсыг шаардаж байна. Харин өөрийн өмчид болон эрх, эрх чөлөөнд шууд бус, далд аргаар халдахад тэрхүү этгээдээс иргэд шударга ёсыг шаардахгүй байгаа нь тэнд шударга ёс тогтсон гэсэн үг биш. Харин нөгөө л нийгмийн хөгжлийн үе шат, насны мөчлөгтэй холбоотой юм.

2. Шударга ёсны хүсэмжлэл ба шударгаар шүүлгэх эрх

Ард түмэн өмчжих тусам шүүхээр заргалдах, шүүхээс шударга ёсыг шаардах, шударгаар шүүлгэх эрхээ шаардах нь нэмэгдэж байна. Мөн хууль бол шударга ёсны тусгал, түүнийг шүүх хамгаалах ёстой гэсэн үзэл санаа ч бас байгааг мартаж өгсгүй. Өмчжих процесс хөгжих хэрээр эрхийн мэдрэмж дээшилж, хууль ёсыг хамгаалах эрмэлзэл нэмэгдэж байна. Энэ бол хууль ёсонд итгэж байгаагийн илрэл юм. Хэрэв итгэхгүй байвал өөр өөрийн аргаар өөр өөрийн шударга ёсыг тогтоохыг хичээх болно.

Олон нийтийн шударга ёсны хүсэмжлэл шүүх эрх мэдлийн хүрээнд шударгаар шүүлгэх эрхийг хангаж өгөхийг л шаардаж байгаа юм. Энэ хүсэмжлэл, шаардлагын үр дүн нь аяндаа шууд бүтчихгүй. Тодорхой, бодит нөхцөл бүрэлдсэн үед л үр дүнд хүрнэ. Жишээ нь, шүүх нь бусад эрх мэдэлтэй хяналт, тэнцвэр бүхий бие даасан эрх мэдэл болж чадаагүй нөхцөлд тэр хүсэмжлэл, шаардлага хангагддаггүй. Үүнийг өдгөө батлах нотлох шаардлагагүй илт зүйл гэж үзэхэд хүрчээ.

Өнгөрсөн цаг хугацааг эргэн харвал ард түмний шударга ёсны хүсэмжлэл шүүхийн шинэтгэлийг улс төрч бүрийн тодрох, олны анхааралд өртөх хамгийн амттай алим болгочихлоо. Одоо шүүхэд шинэтгэл хийнэ гэж хэлдэггүй улс төрч байхгүй болсон. Эрх мэдэл бүхий хүн бүр л бараг шүүхийн шинэтгэл хийхийг хүсэж байна. Энэ бол сайн хэрэг. Гэтэл төсвийн шинэтгэл хийе, хуваарилалтын шударга бус байдлыг засах шинэтгэл хийе гэх мэтээр нийгмийн шударга ёсыг тогтоох талаар ярихгүй шахам байгаа нь Аристотелийн хэлснээр ард түмний шударгаар авирлах чанар буюу мэдрэмж, үнэлэмж тэдгээр салбарт сэрээгүй байна гэсэн үг. Одоо сэрээгүй, хүсэмжлээгүй, шаардаагүй байна гэдэг нь нийгмийн шударга ёсны нийтлэг стандарт буюу шаардлага бүрдэх болоогүй гэдгийг харуулж буй юм.

“Шударга шүүх” гэсэн хаягтай эсвэл тийм тусгай шүүх дэлхий ертөнцөд байхгүй. Энэ бол буруу хэллэг. Харин хүний шударгаар шүүлгэх эрхийг хангадаг эсвэл хангадаггүй шүүх гэж бий. Шударгаар шүүлгэх эрхийг бие даасан эрх мэдэл болсон хараат бус шүүх л хангадаг.

“Шүүх эрх мэдэл”- хуулиар болон эрх мэдлээр эсвэл хүн хүндээ учруулдаг аливаа аюулаас хүний эрх, эрх чөлөөг хамгаалдаг, хууль ёсыг хамгаалдаг, тэрхүү ёс бус зүйлийг зайлуулагч гэж зүй ёсоор хүлээн зөвшөөрөгдсөн эрх зүйд захирагдах ёс (Rule of Law)-ны гол баталгаа¹⁷, түүнийг хэрэгжүүлэх механизм юм. Харин шүүх эрх мэдэл нь бие даасан эрх мэдэл болсон үед түүний хараат бус байдал яригддаг. Шүүхийн хараат бус байдал- шүүгчийн төвийг сахих байдлыг хангах арга, хэрэгслийн нийлбэр цогцоос өөр зүйл биш юм.

Шүүх эрх мэдлийн онцлогийн талаар XVIII зууны сүүлчээр А.Хамильтон бичихдээ: хэрэв шүүх хараат бус, бие даасан эрх мэдэл болж чадсан бол үндсэн хуульд ёсонд хамгийн аюулгүй эрх мэдэл, нийгмийн баялагтай холбоотой ямар ч эрх мэдэл

17 Маклаков В.В. Судебная власть во Франции: новое законодательство. М., 2007. С5

эзэмшдэггүй, нөгөө хоёр эрх мэдлийг дарангуйлах бүү хэл өөрийгөө хамгаалах боломжгүй, хувь хүнд дарангуйллын үйлдэл үзүүлж болох ч, хүмүүсийн эрх чөлөөнд аюул учруулж болзошгүй үйлдэл гаргах боломжгүй эрх мэдэл гээд харин эрх мэдлийг нэр төдий хуваарилж нөгөө хоёр эрх мэдлийн нөлөөнд орвол эрх чөлөөг устгах аюултай эрх мэдэл¹⁸ гэж тодорхойлжээ.

Монголын шүүх шүүн шийддэг байгуулага уу, шүүх эрх мэдэл үү, нөгөө хоёр эрх мэдлийн нөлөөнөөс гарч чадсан уу гэх асуулт зүй ёсоор гарна. Хэдийгээр өнөөдөр бусад эрх мэдэл шүүхийн шийдвэрийг хянадаггүй, хүчингүй болгодоггүй, шүүх эцсийн шийдвэр гаргаж байгаа, бие даасан байдлын цөөнгүй шинжийг хангаж буй хэдий ч *шүүх бие даасан эрх мэдэл болж хараахан чадаагүй байна*.

Гэтэл биднийг шүүхээ бие даасан эрх мэдэл болгож амжаагүй байхад төрийн эрх мэдлийн хоорондын харилцааны шинж төлөв эрчимтэй хувьсан өөрчлөгдөж байна. Тухайлбал, хууль тогтоох болон гүйцэтгэх эрх мэдэл харьцангуй хамааралтай болсоор байна. Гүйцэтгэх эрх мэдлийг сахилга, хариуцлагатай байлгах талаар хууль тогтоох эрх мэдлийн эрх хэмжээ хаа саагүй суларчээ.¹⁹ Үүнийг дагаад шүүх эрх мэдлийн гүйцэтгэх үүрэг өөрчлөгдөж байна. Бүхэлдээ шүүх эрх мэдлийн зүгээс бусад эрх мэдлийн үйл ажиллагаанд хяналт тавих шаардлага улам бүр өссөөр байна.

Харин манай улсын тухайд хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдлийн хооронд эрх мэдлийн хяналт, тэнцвэрийг бүрэн тогтоогоогүй, тогтоогүй байна.²⁰ “Тогтоогоогүй” гэдэг нь Үндсэн хуулийн асуудал. “*Тогтоогүй*” гэдэг нь бидний хүрсэн түвшин, соёлын, бидний “толгой”-ны асуудал. Хэдийгээр Үндсэн хуулиар төрийн эрх мэдлийг хяналт, тэнцвэртэй мундаг хуваарилсан байлаа ч гэсэн түүнийг зөв, шударга хэрэгжүүлэх хэмжээнд бидний толгой хүрээгүй бол тэр хуваарилалт цаасан дээр л үлдэх жишээтэй.

Ингэхлээр, тэр хяналт, тэнцвэр бүхий хуваарилалт чинь бидний хөгжлийн хүрсэн түвшнээс, улс төрийн соёл гэх мэт олон хүчин зүйлээс хамаарч амилж хэрэгжих нь. Гэтэл бид Үндсэн хуульдаа ч зөв суулгаж хараахан чадаагүй байгаа. Суулгах нь бүү хэл хүлээн зөвшөөрдөггүй байлаа. Харин 2019 оны Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн үеэр болон түүнд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах үндэслэл, шалтгааныг тайлбарласан үзэл баримтлалд “...шинэ Үндсэн хуулийн дэглэм үйлчилсэн 25 жилийн хугацаанд төрийн эрх мэдэл хоорондын харилцан хяналт, тэнцлийг хангах...”²¹ зайлшгүй шаардлага үүссэн гэж анх удаа хүлээн зөвшөөрсөн юм. Гэвч энэ удаагийн нэмэлт, өөрчлөлтөөр эрх мэдлийн хоорондын харилцан хяналт, тэнцвэрийн нэг мөр бас л шийдвэрлэж чадаагүй, зарим зүйлийг урагш ахиулсан билээ.

Энэ бол шүүх бие даасан эрх мэдэл болж ард түмний шударга ёсны хүсэмжлэлийг бүрэн хангаж чадахгүй байгаа суурь шалтгаан юм. Шүүх бие даасан эрх мэдэл болоогүй

18 Федералист. Политические эссе Александра Хамильтона, Джеймса Медисона и Джона Джея (Перевод с англ. Э.Осиповой, М.Шерешевской и Н.Яковлева). М., 1993, С.503-505

19 Gardbaum, Separation of Powers and Growths of Judicial Review in Established Democracies (or Why Has the Model of Legislative Supremacy Mostly Been Withdrawn From Sale?) , 62 American Journal of Comparative Law 2014, p.613

20 Илтгэгч энэ асуудлын талаар өөрийн байр суурь, судалгааны үр дүнг өөрийн бүтээлүүдэд (Шилжилтийн үе: улс төр, эрх зүйн асуудал. УБ., 2010, 7-14 дахь тал, Үндсэн хууль ба шүүх эрх мэдэл// Үндсэн хуулийн эрх зүйн судлагаа шинжилгээний тойм Судалгааны өгүүллийн эмхэтгэл (Эмхтгэсэн Ч.Өнөрбаяр, А.Бямбажаргал), 2019, 101-123 дахь тал) олон жилийн өмнөөс дурьдсан учраас энд түүнийг дахин авч үзсэнгүй.

21 Монгол Улсын Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийн тайлбар (Ерөнхий Ред. Д.Лүндээжанцан) 2017, УБ., 10 дахь тал

цагт шүүхийн хараат бус байдлын тухай ярих, шаардах нь бараг л хий дэмий, хоосон зүйл юм. Одоо шүүхийн хараат бус байдал ямаршуу түвшинд байгаа талаар цөөн зүйлийг авч үзье.

Шүүхэд нөлөөлөх, шүүх, шүүгчийг дарамтлах нүх сүв нээлттэй байна. Шүүгч шүүхийн доторх болон гадаад талаас айх айдас арилаагүй байна. Энэ бол шүүгчийн хараат бус байдал бүрэн тогтоогүй байна гэсэн үг. Шүүгчийн хараат бус байдлыг шүүхийн хараат бус байдлын амин сүнс гэх нь бий. Шүүгчийн хараат бус байдал бол түүний ашиг сонирхлыг хамгаалах бүрэн эрх, эрх ямба биш юм. Харин шүүхээс шударга ёсыг хүсэмжилж, шүүхээс үйлчилгээ авч байгаа хүний эрх ашгийг хамгаалах баталгаа юм. Тийм учраас шүүгчийн хараат бус байдлыг хангаж хамгаалах нь шүүх, шүүгчийн хэрэг байхаас илүү иргэдийн шударгаар шүүлгэх эрхийн баталгаа юм. Бид шүүгчийн хараат бус байдлыг энэ талаас нь хардаггүй. Харин бид шүүгчийн эрх ямба, тэдэнд өгч байгаа өглөг хайр гэж ойлгож, гар татаж, харамлаж суудагт хамаг учир бас бий. Гэтэл тэр нь үнэн чанартаа иргэдийнхээ шударгаар шүүлгэх эрхээс чангааж, харамлаж суугаа харалган хэрэг юм.

Харин одоо шүүх дотроосоо болон гаднаас шүүгчид нөлөөлдөг этгээдэд хариуцлага тооцох механизм хэрэг дээр байхгүй байна. Байгаа гэх зүйл нь тунхагийн шинжтэй, хэрэгжүүлэх механизмгүй, процессжуулаагүй учраас хэрэгжихгүй, хүн харахад байгаа юм шиг атлаа ямарч үр нөлөөгүй хоосон хууралт төдий байх жишээтэй. Жишээ нь, Үндсэн хуулийн 49 дүгээр зүйлийн 2 дахь хэсэгт “Ерөнхийлөгч, Ерөнхий сайд, Улсын Их Хурлын ба Засгийн газрын гишүүн, төр, нам, олон нийтийн бусад байгууллагын албан тушаалтан, иргэн хэн боловч шүүгчээс шүүн таслах үүргээ хэрэгжүүлэхэд хөндлөнгөөс оролцож болохгүй” гэж заасан. Гэтэл Үндсэн хуулийн энэ заалтыг бусад хуулиар амилуулаагүй. Зөрчлийн тухай хуулиар арга хэмжээ авна гэх мэт хуурмаг зохицуулалттай. Харин 2012 оны “Шүүгчийн эрх зүйн байдлын тухай” хуулийн 38 дугаар зүйлээр шүүгчийн шүүн таслах ажиллагаанд нөлөөлсөн этгээдэд хариуцлага тооцох нэлээд сайн зохицуулалт байсныг УИХ 2015 онд хүчингүй болгосон. Одоо түүнийг сэргээх хэрэгтэй гэж бодож байна.

Шүүгчийн хараат бус байдлын нэг чухал тал шүүгчийн хариуцлагатай байдал тогтоогүй байна. Энэ бол шүүгчийн хараат бус байдлын тал бие юм. Үүнийг бид бүү хэл хүн төрөлхтөн 200 жилийн турш мэдээгүй байсан. Шүүгчийг хариуцлагатай байлгах нэг гол арга - шийдвэрийг нь шатлан хянах (1) “шүүхийн дотоод хариуцлага”, шүүхийн шийдвэр, талууд болон олон нийт, бусад эрх мэдлийн өмнө нээлттэй байгаа нь (2) “шүүхийн тайлбарлах хариуцлага” ерөнхийдөө бүрэлдсэн боловч, (3) шийтгэх буюу хариуцлага ногдуулах хариуцлага²² ёс төдий байсан юм. Жишээ нь, 2013-2021 оны хооронд Шүүхийн ёс зүйн хороо 80 шүүгчид сахилгын шийтгэл ногдуулахаар шийдвэрлэсэн боловч шүүхийн шатанд 63 нь хүчингүй болж, 17 шүүгчид сахилгын шийтгэл ногдуулжээ.²³ Энэ хугацаанд Шүүхийн ёс зүйн хороо нэг л жилийг эс тооцвол бүрэлдэхүүн дутуу эсвэл шийдвэр гарах хэмжээний бүрэлдэхүүнгүй байсан байна. Шүүхийн ёс зүйн хорооны бүрэлдэхүүнд нэр дэвшүүлэх байгууллага нэр дэвшүүлдэггүй, дэвшүүлсэн хүнийг томилдоггүй гэх мэт шалтгааны улмаас ажиллах бүрэлдэхүүн дутуу байжээ. Харин 2019 оны Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтөөр Шүүхийн ёс зүйн хороог Үндсэн хуулийн байгууллага болгож, түүнд үндэслэн шүүхийн шинэ хуулиар

22 Шүүх эрх мэдлийн ардчилсан нийгэмд эзлэх байр суурь ба төрийн бусад эрх мэдэлтэй харилцах харилцааны талаарх Европын шүүгчдийн Зөвлөлдөх Зөвлөлийн 2015 оны 18 дугаар зөвлөмж

23 Шүүхийн тайлан 2021 он

шүүгч хариуцлагатай байх, хариуцлага тооцох механизмыг гайгүй түвшинд хуульчлан тогтоолоо. Энэ бол дөнгөж эхэлж байгаа процесс. Түүний үр дүн хараахан гарах болоогүй байна.

Шүүх бие даасан эрх мэдэл болж олон нийтийн шударга ёсны хүсэмжлэлийг биелүүлэх, шударгаар шүүлгэх эрхийг хангахад өөрийн “талх тариа”-ны асуудал буюу нөөцийн хувьд бусад эрх мэдлээс хараат бус болсон байх шаардлагатай. Шүүгчдийн Магна Хартад “Төрөөс шүүхийн байгууллагатай зөвшилцсөний үндсэн дээр хүн хүч, эд материал, санхүүгийн шаардлагатай эх үүсвэрийг хангана”²⁴ гэж заасан бол Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 48 дугаар зүйлийн 3 дахь хэсэгт “Шүүх үйл ажиллагаа явуулах эдийн засгийн баталгааг төр хангана” гэж заасан. Гэтэл өнгөрсөн 30 жилд шүүх эдийн засгийн хувьд ямагт хомсдолтой, хууль тогтоох болон гүйцэтгэх эрх мэдлээс бүрэн хараат, гуйж гувшсан, хараат бус байдлаа алдсан 30 жил байлаа. Улсын төсөвт шүүхийн төсвийн эзлэх хувь хэмжээ 0.30-0.40 орчим хувьтай сүүлийн 30 жилийн 20-д жилд нь гачигдах, хүрэхгүйн зовлон туулж ирэв. Харин 2013 оноос шүүхийн төсвийн улсын төсөвт эзлэх хувь хэмжээ 0.60-0.80 хувь болж өссөн.²⁵ Шүүхийн төсвийг өмнөх жилийнхээс бууруулж болохгүй гэж анх удаа 2012 оны Шүүхийн тухай багц хуулинд зохицуулалт орсон ч боловч 2012-2016 оны УИХ уг зохицуулалтыг хүчингүй болгож байгаад шүүхийн төсвийг бууруулж байсан гашуун түүх бий. Харин шүүхийн шинэ хуулиар шүүхийн төсвийг өмнөх жилийнхээс бууруулж болохгүй гэсэн заалтыг сэргээсэн нь сайн хэрэг. 2022 оны шүүхийн төсвийг харвал улсын төсөвт эзлэх хувь хэмжээ 0.80 орчим байна.

Шүүхийн хараат бус байдлыг хангахыг зорьж байгаа улс орнуудын шүүхийн төсвийг харьцуулан үзвэл хамгийн доод тал нь улсын төсөвд эзлэх хувь хэмжээ 1.0 түүнээс 5.0 хүртэл хувь байна. Хараат бус шүүхийг тогтоохыг зорьж байгаа улс орнуудын нэг гол стандарт бол шүүхийн эдийн засгийн хараат бус байдлыг бүрдүүлэх гэж үзэж байна. Эдийн засгийн талаар тусгаар тогтноогүй, бусад эрх мэдлээс хараат байх нь улс төрийн хувьд тусгаар, хараат бус байх бололцоогүй гэсэн нэг эртний хэллэг бий. Шүүх өөрийгөө тэтгэх бие даан, хараат бусаар ажиллах өөрийн эдийн засагтай байх ёстой. Тэрхүү эдийн засгийн аюулгүй байдал нь хангагдаагүй нөхцөлд шүүх бие даасан эрх мэдэл болж чадахгүй гэдэгтэй өдгөө маргахаа больсон байна.

Тийм учраас Монгол Улсад шүүхийг бусад эрх мэдэлтэй харилцан хяналт, тэнцвэр бүхий эрх мэдэл болгоход шүүхийн эдийн засгийн хараат байдал өнөөгийн хамгийн гол хориг саад болж байна. Эдийн засгийн аюулгүй байдал хангагдаагүй нөхцөлд бусад нөөцийн хомсдол нь шүүхийг иргэдийн шударгаар шүүлгэх эрхийг хангах, хамгаалах бололцоог алдагдуулсаар байх болно. Жишээ нь, шүүхийн эдийн засгийн хомсдол нь шүүхийг хүний нөөцийн хомсдолд оруулж, тэрхүү хомсдол нь иргэдийн шударгаар шүүлгэх эрхийг зөрчих, шударга ёсны хүсэмжлэлийг алдагдуудлах шууд хүчин зүйл болсоор байна. Шүүх хэвийн ачаалалтай байх нь шүүхийн хүртээмжийг дээшлүүлэх, иргэдийн шударгаар шүүлгэх эрхийг хамгаалах нэг гол нөхцөл.

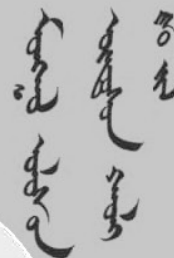
Гэтэл Монгол Улсын хэмжээнд ихэнх хэрэг маргаан гардаг томоохон хот, аймагт шүүгчдийн ачаалал хэт ихээс болж иргэдийн шударгаар шүүлгэх эрхийн нэг стандарт шүүхийн хүртээмж алдагдаж, улмаар иргэдийн шударгаар шүүлгэх эрх яаран сандран гаргасан сулхан шийдвэрүүдээр зөрчигдөж байна. Нэг шүүгчийн гар дээрх хэрэг маргаан хэт олон байгаагаас хамаарч хуульд заасан хугацаанд шахагдан шүүгч хэрэг дээр ажиллах, судлах, шийдвэрийн үндэслэлийг нухацтай бодож судалж, бичих бололцоогүйн

24 Шүүгчдийн Магна Хартын 7 дугаар зүйлийг үзнэ үү.

25 Н.Лүндэндорж. Шүүх эрх мэдэл. УБ., 2017, 150 дахь тал

улмаас “эхийг эцээж, тугалыг тураахгүйн” үлгэрээр сулхан, дундаж, нэг хэвийн шийдвэр гарсаар байна. Шүүгч хэргээ уншаагүй шүүх хуралд орж ирсэн гэсэн шүүмжлэл ч үүнтэй холбоотой. Гэтэл эл байдлыг бусад эрх мэдэл нэг удаа арга буюу анзаарч 2013 онд шүүгчдийн орон тоог 700 гаруй байхаар УИХ тогтоосон. Гэвч одоо шүүхийн төсвийн хомсдолын улмаас шүүх энэ орон тоонд хүргэж хүний нөөцөө өөрөө шийдэх эрхгүй, бусад эрх мэдлийн гарыг харж, гуйж гувшиж лавтай 10 шахам жил боллоо. Цаашид ийм байдлаар үргэлжилж болохгүй.

Шүүхийн хараат бус байдлын асуудал зөвхөн шүүхээс үйлчилгээ авч байгаа, авах манай иргэдийн дотоодын асуудал байхаас гадна өөрчлөгдөн буй дэлхий ертөнцөд бидний нүүр царайг гадаад ертөнцөд харуулах толь мэт болжээ. Монгол Улсыг шүүхээр нь дамжуулж хардаг болсон гэж хэлэхэд нэг их хилсдэхгүй. Бид гадаад харилцааг эдийн засагжуулах, гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг татах асуудлыг улсынхаа гадаад бодлогын, улмаар тэр нь улсын эдийн засгийн амин чухал асуудал болсон талаар үргэлж ярьдаг атлаа гадаад харилцаа чинь эдийн засагжиж, гадаадын хөрөнгө оруулалт олигтой орж ирэхгүй байгаагийн нэг шалтгаан шүүх нь хараат бус, бие даасан эрх болоогүй, хүний шударгаар шүүлгэх эрхийг хангах хүч, баталгаа болж чадаагүй гэж үзэж байгаатай холбоотойг ярих бус бодитой алхам хийх хэрэгтэй буйзаа.



О. ЦЭРЭНЧИМЭД

УДИРДЛАГЫН АКАДЕМИЙН
БОДЛОГО, УЛС ТӨР СУДЛАЛЫН
ТЭНХИМИЙН ЭРХЛЭГЧ, ДОКТОР
(DR.RER.POL)



СЭДЭВ: УЛС ТӨРИЙН НАМ БА МОНГОЛ УЛСЫН 4 ДЭХ ҮНДСЭН ХУУЛЬ

ТАНИЛЦУУЛГА

Боловсрол

- | | |
|---------|---|
| 2000 он | ХБНГУ-ын Берлин хотын Чөлөөт Их Сургууль, Улс төр судлалын бакалавр |
| 2004 он | ХБНГУ-ын Берлин хотын Чөлөөт Их Сургууль, Улс төр судлалын магистр |
| 2009 он | ХБНГУ-ын Берлин хотын Чөлөөт Их Сургуулийн Отто-Суурь-институтийн доктор (Dr.rer.pol/ Doctor rerum politicarum) |

Ажлын туршлага

- | | |
|--------------|---|
| 2010-2014 он | ШУА-ийн Тэргүүлэгчдийн газар, ГХАХ-ийн мэргэжилтэн |
| 2014-2016 он | Удирдлагын академи, Нийгмийн удирдлага, улс төр судлалын тэнхимийн багш |
| 2016-2021 он | Удирдлагын академи, Бодлого, улс төр судлалын тэнхимийн эрхлэгч |

- | | |
|--------|---|
| Бүтээл | Судалгааны чиглэлээр герман хэл дээр нэг сэдэвт бүтээл 1, их, дээд сургуулийн сурах бичиг гарын авлага 1, судалгааны өгүүлэл 6, судалгааны ажил 3, олон улсын хурлын илтгэл 4, Герман хэлнээс нэг сэдэвт бүтээл 2 (дангаараа), Мэргэжлийн лавлах толь бичиг 2 (хамтран) орчуулж хэвлүүлсэн. |
|--------|---|

УЛС ТӨРИЙН НАМ БА МОНГОЛ УЛСЫН 4 ДЭХ ҮНДСЭН ХУУЛЬ

Оршил

Дэлхий дахинаа өрнөсөн ардчиллын гурав дахь давалгаа (Zeitgeist²⁶)-гаар Европт Берлиний хана нурж, хоёр Герман улс нэгдэх мөчтэй зэрэгцэн (Demokratisierung²⁷) Монгол Улсын нийслэлд орших Сүхбаатарын талбайд ардчилахуйн шинэ цагийн салхи сэвшин үлээж эхэлсэн түүхтэй. Энэхүү ардчилахуйн үйл явцыг дэмжсэн эрх зүйн орчныг 1992 оны 1 дүгээр сарын 13-ны өдөр баталснаар дөрөв дэх Үндсэн хууль буюу төлөөллийн ардчиллын үзэл баримтлалын амин сүнс нь бүрэлдэн тогтсон юм. Ардчилахуй буюу ардчилалд шилжих үйл явцын эхлэл нь хүмүүний жам ёсны түгээмэл эрхийг хүлээн зөвшөөрөх, төрийн зүгээс үүнийг дээдлэн сахиж эрх зүйт төрийг төлөвшүүлэх, засаглал дахь эрх мэдлийн хяналт-тэнцвэрийг сайжруулан төрийн үйл ажиллагааг бэхжүүлэх зорилтыг агуулж байв. Энэхүү зорилтыг хэрэгжүүлэх үүднээс “Монгол Улсад засгийн бүх эрх ард түмний мэдэлд байна. Монголын ард түмэн төрийн хэрэгт шууд оролцож, мөн сонгож байгуулсан төрийн эрх барих төлөөлөгчдийн байгууллагаараа уламжлан энэхүү эрхээ эдлэнэ” хэмээн Үндсэн хуулийн 3.1-р заалтаар төлөөллийн ардчилсан тогтолцоонд улс төрийн намын өрсөлдөөнт зарчмаар засаглах хэлбэрийг хүлээн зөвшөөрсөн байдаг. Өөрөөр хэлбэл, төлөөллийн ардчилсан тогтолцоонд улс төрийн намууд улс төрийн байгууламжийн чиг үүрэг, эрхийнхээ хүрээнд Иргэн-Төр хоёрын хооронд зуучлалын голлох үүрэгтэй орших үзэл баримтлалыг баталсан байна.

Нэг. Төлөөллийн ардчилал болон улс төрийн намын тухай ойлголт

Аливаа нэгэн юмс үзэгдлийн мөн чанарыг ойлгохын тулд тухайн асуудлыг улс төр, эдийн засаг, нийгмийн орчинд бүхэлд нь том зургаар харах хэрэгцээ бий болдог. Монгол Улсад өрнөсөн ардчилахуйн үйл явцыг явцуу утгаар нь авч үзвэл 1990 оны цагаан морин жил, ардчиллыг уриалсан залуучуудын хөдөлгөөнөөр ардчилал эхэлсэн мэт харагдах боловч өргөн хүрээнд авч үзвэл дэлхийн хоёрдугаар дайны дараах 1946 оны Потсдамын гэрээний (ялсан дөрөв, ялагдсан нэг улс хоорондын хэлцэл) шинэчлэлд (Zwei-plus-Vier-Vertrag²⁸) 1989 онд хоёр Герман Улс нэгдэх үйл явцаар дэлхий дахинаа хуваагдмал байсан хоёр туйлт улс төрийн системийн тэмцэл, улс төр, эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн харилцан үгүйсгэл дуусгавар болж, зөвхөн ардчилал хөгжлийн гарц, шинэ боломж болохыг хүлээн зөвшөөрч эхэлсэн явдал юм. Ардчиллын талаарх ойлголт

26 Zeitgeist буюу Шинэ цагийн салхи (spirit of the time/дух времени) гэсэн утгаар ашигласан болно. Уг ойлголтыг судлаачид олон янзаар тайлбарладаг. Ихэнх судлаачид орчуулж хэрэглэхгүй, зөвхөн галиглан хөрвүүлж үндсэн агуулгаар ашиглах хэрэгтэй гэж үзсэн байдаг.

27 Demokratisierung буюу Ардчилахуй (the democratic process) гэдэг ойлголтыг Robert A. Dali (Polyarchy, 1971)-ын агуулгаар ашигласан болно.

26 Zeitgeist буюу Шинэ цагийн салхи (spirit of the time/дух времени) гэсэн утгаар ашигласан болно. Уг ойлголтыг судлаачид олон янзаар тайлбарладаг. Ихэнх судлаачид орчуулж хэрэглэхгүй, зөвхөн галиглан хөрвүүлж үндсэн агуулгаар ашиглах хэрэгтэй гэж үзсэн байдаг.

27 Demokratisierung буюу Ардчилахуй (the democratic process) гэдэг ойлголтыг Robert A. Dali (Polyarchy, 1971)-ын агуулгаар ашигласан болно.

28 Der am 12.09.1990 in Moskau abgeschlossene Zwei-plus-Vier-Vertrag zwischen beiden deutschen Staaten und den vier Siegermächten des Zweiten Weltkrieges (USA, UdSSR, Frankreich und GB). Хоёр-нэмэх-Дөрөвийн гэрээ буюу 1946 оны Потсдамын ялалтын гэрээний шинэчлэлд талууд (АНУ, ЗХУ, Франц, Англи) 1990 оны 9-р сарын 10-ны өдөр Москва хотноо гарын үсэг зурснаар ялсан дөрөв, ялагдаж хоёр хуваагдсан байсан Герман улс нэгдэх болж дэлхийн хоёр туйлт ертөнц төгсгөл болсон.

муу, 70 жилийн хугацаанд улс төрийн нэг намын үзэл сурталд автсан, нэг улс төрийн намын хүний нөөцөд тулгуурлан төрийн байгууллагын засаглах үйлийг зохион байгуулах тогтолцоотой байсан Монгол Улсын нийгмийн шилжилтийн эхлэлийг дөрөв дэх Үндсэн хууль бий болгосон түүхтэй.

Судлаачид “АРДЧИЛАЛ” гэдэг ухагдахууныг олон янзаар тодорхойлдогос ШУА-ийн судлаачид ардчиллын мөн чанарыг **“Ардчилал бол эрх зүйт төрийг тогтоох, хүний эрхийг хамгаалахаас илүү гүн агуулгатай..., эрх мэдлийг зөв ашиглах, зөрчилдөөнийг зохицуулах тухай асуудал”**... гэжээ.²⁹ 1863 онд АНУ-ын Ерөнхийлөгч Абрахам Линколн **“Democracy is the government of the people, by the people, and for the people”** буюу утгачлан судлан үзвэл “ардчилал бол ард түмэн өөрөө засаглах үйл явц” гэсэн байдаг.

Энэ тодорхойлолтыг ухан үзвээс нэгдүгээрт, Засгийн бүх эрх ард түмний мэдэлд байх (government of the people); хоёрдугаарт, Засгийн эрх ард түмний мэдэлд байх баталгаа нь иргэдийн шууд оролцоо, хяналттай байх (government by the people); гуравдугаарт, иргэдийн оролцоотой, хяналттай байх агуулга нь улс төрийн шийдвэр иргэдийн эрх ашиг, сонирхлыг төлөөлж байх (government for the people) гэсэн гурван талт харилцааг илэрхийлдэг. Ардчилал гэсэн ухагдахууны энэхүү агуулгыг парламентын засаглалтай улс бүхэн өөрийн онцлогт тохируулан шууд болон төлөөллийн ардчиллын элементүүдийг төрийн байгуулалдаа тодорхойлж хэрэгжүүлсэн байдаг. Тухайлбал, ХБНГУ 1949 оны тулгуур хуулийн нэгдүгээр зүйлийн нэгдүгээр заалтаар “Хүний сүр сүлд халдашгүй байна. Түүнийг хүндэтгэх, хамгаалах нь төрийн бүх эрх мэдэлтний үүрэг мөн”³⁰ хэмээн ИРГЭН-ТӨР хоёрын харилцааны хэм хэмжээ, хил хязгаарын заагийг оновчтой тодорхойлсон байдаг.³¹ Хүмүүний “сүр сүлдтэй” орших эрхийг нийгмийн зохион байгуулалтын суурь зарчмаар тодорхойлж, ИРГЭН-ТӨР хоёрын харилцаанд ард түмнийг төлөөлөх улс төрийн эрхийг тулгуур хуулийн 21-р заалтын 1 дүгээр зүйлээр улс төрийн намд олгосон байна.³² Тус хуулийн 1-р заалтаар “улс төрийн намуудын дотоод дүрэм, журам нь ардчиллын зарчимд нийцэх ёстой” бөгөөд 2-р заалтаар “тэдний зорилго, үйл ажиллагаа болон дэмжигч гишүүдийн зан үйл нь ардчиллын үндсэн дэг журмыг устгах, Улсынхаа оршин тогтнолд аюул учруулахыг зорьсон бол Үндсэн хуулийн эсрэг гэж үзнэ” хэмээн тодорхойлсон байна. Улс төрийн намын хариуцлагыг улс төрийн төлөөлөх эрхийн хүрээнд “Үндсэн хуулийн эсрэг гэж үзсэн” нөхцөлд тус хуулийн гуравдугаар заалтаар “улсын төсвийн санхүүжилтээр дэмжлэг үзүүлэхийг зогсоох” болон тухайн асуудлыг дөрөвдүгээр заалтаар “Холбооны Үндсэн хуулийн шүүхээр шийдвэрлүүлэх” хэмээн чиг үүрэг, төлөөлөх эрхийн зөрчлийг тодорхой зохицуулсан байдаг.³³ Өөрөөр хэлбэл, иргэдийн улс төрийн төлөөлөх эрхийн чиг үүрэг, хэм хэмжээг Үндсэн хуулиар зохицуулсан байна.

29 ШУА-ийн Философийн хүрээлэн. Монгол улс дахь төлөөллийн ардчилал ба иргэдийн улс төрийн оролцоо. 2017 он

30 Die Wuerde des Menschen sind unantastbar. Sie zu achten und schuetzen ist Verpflichtung aller staatlichen Gewalten. Article 1. Human dignity shall be unviabile. To respect and protect it shall be the duty of all state authority.

31 2017 онд Удирдлагын академийн профессор, доктор Я. Долгоржав “Монгол улсын үндсэн хууль /1992/-ийн зарим нэр томьёо, түүний агуулгыг орчин цагт нийцүүлэх шаардлага” нийтлэлдээ “Die Wuerde des Menschen/human dignity” гэсэн ойлголтыг “ХҮНИЙ СҮР СҮЛД” хэмээн утгачилж эрдэм шинжилгээ судалгааны ажлын эргэлтэд оруулсан байдаг.

32 Das Grundgesetz der BRD, Artikel 21.1

33 Das Grundgesetz der BRD, Artikel 21.2, 3, 4

“Хүмүүн гэх нэгэн төрөл амьтны сүр сүлд халдашгүй дархан байх” тухай ойлголт нь нэг талаас хүмүүний жам ёсны суурь эрхийн үндэс болох бөгөөд нөгөө талаас төрийн гэх тодотголтой бүх эрх, үүнд хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдэл, түүнийг хэрэгжүүлэгч эрх мэдэлтэнгүүд бүхэлдээ, энэхүү суурь эрхэнд захирагдах ёстой бөгөөд төрийн эрх мэдэлтний гаргаж буй шийдвэр бүхэн, санаачилж буй хууль бүхэн “Хүмүүний сүр сүлдтэй” орших эрхэнд халдаж болохгүй гэсэн агуулгыг илэрхийлдэг өрнийн улс төрийн философийн үзэл баримтлал юм.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 3.1 дүгээр заалтын агуулга хүмүүний жам ёсны эрхийг “Монгол Улсын иргэн бүр сүр сүлдтэй” орших асуудал хэмээн үзэж, энэхүү эрх “халдашгүй дархан” байх тухай Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалд шингээн “Монгол Улсад засгийн бүх эрх ард түмний мэдэлд байна” хэмээн тодорхойлсон нь тухайн үедээ нэн шинэ агуулга болж чадсан. Харин энэхүү эрхийг хүндэтгэх, түүнийг эрхэмлэн хамгаалах асуудал өнөөдрийн нийгэмд эргэлзээтэй байгаа хэдий ч түүнийг хамгаалах эрхэм үүргийг төлөөлөгчдийн байгууллагад “Монгол Улсын Их Хурал бол төрийн эрх барих дээд байгууллага мөн бөгөөд хууль тогтоох эрх мэдэл гагцхүү Улсын Их Хуралд хадгална” хэмээн Үндсэн хуулийн 20 дугаар зүйлийн 1 дүгээр заалтаар хүлээлгэсэн. Монгол Улсын 4 дэх Үндсэн хуулинд улс төрийн намын чиг үүрэг, эрх нь ард түмний улс төрийн төлөөлөх эрхийг зөрчсөн тохиолдолд асуудалд хэрхэн хандах тухай нарийвчилсан эрх зүйн зохицуулалт хийгдээгүй байна.

Төлөөллийн ардчиллын хэрэгжилт олон хүчин зүйлсээс хамааралтай. Зарим судлаачид төлөөллийн ардчиллын хэрэгжилт тухайн төрийн байгууллын асуудал хэмээн үзэж төлөөллийн болон шууд ардчиллын тогтолцоог судлагдахуун болгон судалж байхад нөгөө хэсэг нь төрийн байгууллын тогтолцоо, онцлогоос үл хамаарч, ардчиллын хэрэгжилт иргэдийн тэгш оролцоот, улс төрийн шийдвэр иргэдийн хяналттай байгаа эсэхээс шууд хамааралтай гэсэн санааг дэвшүүлдэг. Учир нь судлаач Марк Бульманн “Төлөөллийн байгууллагын үйл ажиллагааны үндсэн зарчим “иргэний эрх чөлөө, тэгш эрх, иргэний хяналттай” байх нөхцөлийг бүрдүүлж чадаж байна уу?” гэсэн асуултыг тавьдаг.³⁴

Ардчиллын талаарх энэхүү судалгааны үндсэн агуулга нь орчин үед “иргэний эрх чөлөө” Үндсэн хуулиар баталгаажсан эсэх, “иргэний тэгш эрх” нийгмийн харилцаанд хэрэгжиж байгаа эсэх, төрийн байгууллагын үйл ажиллагаа нь “иргэдийн бодит оролцоотой” эсэх, улс төрийн шийдвэр гаргалт “иргэдийн хяналттай” байгаа эсэхийг хэмжихэд чиглэгдэж байна.

Монгол Улсын хувьд ардчиллын хэрэгжилтийн түвшинг тодорхойлох зорилготой олон улсын байгууллагын дэмжлэгтэйгээр /IDEA, Дэлхийн банк, НҮБХХ/ олон тооны судалгаа хийгдсэн байна. Эдгээр судалгаа нь IDEA (Ардчилал болон сонгуульд туслах олон улсын хүрээлэн)–ийн аргачлалын шалгуур үзүүлэлтийг үндэс болгожээ. IDEA–ийн судалгааны аргачлалын онцлог нь төрийн шийдвэр гаргах үйл явц дахь иргэдийн хяналт болон улс төрийн тэгш эрхийг хангах нь ардчиллын мөн чанар гэж үзэж ардчиллын индексийг гаргасан байдаг. 2017 онд судлаач О.Хатанболд “Ардчиллыг ойлгохуй ба судлахуй: Монголын жишээн дээр” бүтээл гаргажээ. Түүний судалгааны үр дүнг авч үзвэл “Төлөөлөл бүхий хариуцлагатай засаг төр” болон “Ардчилсан засаглалын ерөнхий үнэлгээ” гэсэн хоёр үзүүлэлт бусад үзүүлэлтэй нь харьцуулбал муудсан байдаг.³⁵

34 Marc Bühlmann, Wolfgang Merkel, Lisa Müller and Bernhard Webels. EPS. (2011). The democracy barometer: a new instrument to measure the quality of democracy and its potential for comparative research.

35 О.Хатанболд, Ардчиллыг ойлгохуй ба судлахуй: Монголын жишээн дээр. УБ., 2017

1992 онд сонгож авсан төлөөллийн ардчилсан тогтолцоонд улс төрийн намууд Монгол хүмүүний “СҮР СҮЛДТЭЙ ОРШИХ” эрхийг хамгаалах, түүнийг хүндэтгэх улс төрийн эрхэм хүндтэй манаанд улс төрийн нэр бүхий лидерүүдийг бэлтгэж, улс төрийн сонгуульд “ардчилсан ёс, шударга ёс, эрх чөлөө, тэгш байдал, үндэсний эв нэгдлийг хангах, хууль дээдлэх” зарчмын дагуу оролцуулан, Монгол Улсад “хүмүүнлэг, иргэний, ардчилсан” нийгмийг цогцлоон хөгжүүлэх үйлсэд улс төрчдийг өрсөлдүүлэн, иргэн бидний нэрийн өмнөөс төрийн эрх, үүргийг хэрэгжүүлж байна.

Улс төрийн намууд төлөөлөгчдийн байгууллагад иргэдийн төлөөллөөр ажиллаж төрийн бодлогоор дамжуулан нийгмийн хөгжлийг тодорхойлох, иргэний нийгмийг хөгжүүлэх, хүний хөгжлийг дэмжих чиглэлд дэлхийн улс орнууд онол, практикийн томоохон сорилуудтай тулгарч буй өнөө үед иргэнийг “ТӨЛӨӨЛӨХ ЭРХ” гэсэн ойлголтыг шүүн тунгаах нь нэн зохистой гэж үзлээ.

Төлөөллийн ардчилсан тогтолцоонд төлөөлөгчдийн байгууллагыг хэрхэн бүрдүүлэх асуудлаас улбаалан улс төрийн нам, улс төрийн сонгуулийн систем үүссэн түүхтэй. Хүмүүний “сүр сүлдтэй” орших эрхийн нэг хэсэг нь улс төрийн эрх бөгөөд иргэд энэ эрхээ өөрсдийн итгэл үнэмшил, байр суурийг намын үзэл баримтлалаар уламжлан улс төрийн сонгуулиар илэрхийлдэг. Иргэдийн улс төрийн эрхийг төлөөлөгчдийн байгууллагад дамжуулах, зуучлах, намын гишүүдийн ашиг сонирхлыг нэгтгэх, олон нийтийн эрх ашгийг хамгаалах чиг үүрэгтэй орчин цагийн улс төрийн намын тухай ойлголтыг судлаачид 17-18 дугаар зууны үед Баруун Европоос эхлэлтэй гэж судлаачид үзэн Францын хувьсгал болон Английн Парламентат ёстой холбон тайлбарладаг.³⁶ Учир нь улс төрийн нам анх 1876 онд Англи улсад үүсэхдээ угсаатны шинжтэй буюу язгууртны клуб хэлбэртэй байсан бол яваандаа тодорхой анги, бүлэг, нийгмийн давхаргын төлөөлөл хэлбэрт шилжиж, дэлхийн хоёрдугаар дайны дараа үеэс өнөөгийн олон нийтийг хамарсан шинжтэй болж хөгжсөн.

Төлөөллийн ардчилал олон сул талтай болохыг судлаачид онцолсоор ирсэн. Тухайлбал, Роберт Михельс “Улс төрийн намууд” (Political Parties, 1911) бүтээлдээ төлөөллийн тогтолцоон дахь улс төрийн намын эрх үүрэг, гишүүдийн оролцоо, тэдгээрийн сул болон давуу талыг судлан үзсэн байдаг. Хэдийгээр онолын хувьд засаглал ард түмний мэдэлд байгаа мэт боловч бодит нөхцөлд засаглалыг хэрэгжүүлэгч олонх нь нийтийн эрх ашиг, сонирхлыг төлөөлөхгүй байх тохиолдол дэлхийн түүхэнд олонтой давтагдсан.

Төлөөллийн байгууллагад (УИХ) аль нэг улс төрийн нам сонгуулийн үр дүнгээр олонх, цөөнх болсноор төрийн байгуулалд засаглах эрх мэдлийг хэрэгжүүлдэг. Энэ утгаараа улс төрийн нэг нам дангаараа олонх болж эсвэл намууд олонх болж чадалгүй цөөнхи болж эвсэх нөхцөлөөр хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдлийг иргэдийн нэрийн өмнөөс хэрэгжүүлэх боломжтой. Тиймээс улс төрийн намын оршин тогтгол улс төрийн сонгуулийн тогтолцоотой шууд хамааралтай оршдог. Уг агуулгыг Францын улс төр судлаач Морис Дюверже “Улс төрийн байгууламж, үндсэн хуулийн эрх зүй (2007 оны) бүтээлдээ сонгуулийн мажоритар тогтолцоонд хоёр эсхүл дангаар ноёлогч намын, пропорциональ тогтолцоонд олон намын систем” үүсэх боломжтой хэмээн үзсэн байдаг.

Дювержегийн онол үзэл баримтлалын дагуу Монгол Улс ихэвчлэн нэг мандаттай сонгуулийн мажоритар (жигжиг 76/ томсгосон 26 тойрог бүхий) системийг ашигласан нь хоёр голлох улс төрийн намын тогтолцоог төлөвшүүлэх нөхцөлийг бүрдүүлсэн хэмээн 2019 онд судлаач Д.Бадамдаш “Улс төрийн намын системийн төлөвшил” нийтлэлдээ онцолсон байдаг.³⁷ Түүний дэвшүүлсэн санаа нь улс төрийн намууд нийгмийг бүрэн

36 Ж.Жаргал, Л. Сарангэрэл. Улс төрийн шинжлэх ухаан, 2018 он

37 ҚАС. Моңгол дахь ардчиллын хөгжил, бэхжилт, асуудал, сорилт (1990-2019), Д.Бадамдаш, Улс төрийн намын төлөвшил

төлөөлж чадахгүй байна, харин эсрэгээрээ иргэдийг төлөөлөх эрхээ улс төрийн сонгуулиар авсан хэдий ч (2008 оны сонгуулийн үр дүнгээр) улс төрийн хоёр хүчин эвслийн Засгийн газар байгуулсан нь парламентат ёсыг алдагдуулж, сөрөг хүчингүй засаглах боллоо гэсэн шүүмж юм. Сөрөг хүчингүй засаглах гэдэг бол Шарль Де Монтескьегийн “Хуулийн амин сүнс” бүтээлд дэвшүүлсэн онолын үзэл баримтлалаар бол “төрийн эрх мэдлийн хуваарилалтад” эрх мэдлийн хяналт-тэнцвэр (Checks and Balances) алдагдах нөхцөл юм.³⁸

Улс төрийн намууд улс төрд иргэдийг төлөөлөх эрхээс татгалзах аваас тэнд засаглалын гажуудал Иргэн-Төрийн харилцаанд үүсдэг болохыг Герман Улсын судлаач Меркел (Wolfgang Merkel, 2003)³⁹ бүтээлдээ онцлон авч үзсэн. Түүний онолын үзэл баримтлал нь төрийн байгуулал доторх улс төрийн сонгуулийн институцийн бие даасан, хараат бус байдлыг чухалчилсан. Учир нь сонгуулийн тогтолцоо нь нэг талаас хүмүүний улс төрийн эрхийг хамгаалах, нөгөө талаас төлөөллийн ардчиллын зарчмыг хэрэгжүүлэхдээ иргэний сонгох, сонгогдох эрхийг хангах эрх зүйн орчныг бүрдүүлэх үүрэгтэй аж. Сонгуулийн орчин нь бие даасан бус нөхцөлд иргэний улс төрийн эрхийн хэрэгжилт суларч, улмаар төлөөллийн зарчим алдагдах ба Иргэн-Төрийн харилцаанд иргэний эрхийн хэрэгжилт саарснаар засаглалын тогтворгүй байдал төрийн байгуулалд үүсэх ба түүнээс шалтгаалан төрийн эрх мэдлийн хяналт-тэнцвэр гажуудах боломжтой гэж үзсэн. Өөрөөр хэлбэл, хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдлийн байгууллагын үйл ажиллагаанд “иргэний эрх чөлөөг хамгаалах, иргэний тэгш эрх, оролцоог хангах, улс төрийн шийдвэр гаргалт болон хэрэгжилт иргэний хяналттай” байх зарчмууд хэрэгжих боломжгүй гэсэн үг юм.

Засаглалын гажуудал олон янзаар нийгмийн харилцаанд илрэх бөгөөд улс төрийн, эдийн засгийн клиентелист бүлэглэл төлөөлөгчдийн байгууллагад үүсэж болдог тухай Чехийн судлаач Михал Клима (2017)⁴⁰ мөн бүтээлдээ хөнджээ. Эдгээр бүтээлүүд нь төлөөллийн ардчилсан тогтолцоонд улс төрийн намууд хэрхэн сөргөөр нөлөөлж болдог тухай кейсүүд юм. Монгол Улсын хувьд иргэдийн улс төрийн эрх улс төрийн сонгуулиар тодорхой түвшинд хэрэгжиж байгаа боловч төлөөлөгчдийн байгууллага сонгуулийн дараа иргэдийн оролцоо, хяналтгүй ажиллаж байгаа нөхцөлд ардчиллын чанарыг муутгах гол хүчин зүйл болох талтай. 2018 онд Удирдлагын академийн Бодлого, улс төр судлалын тэнхимийн “Төлөөллийн ардчиллын эрх зүйн суурь зарчмууд, тэдгээрийн хэрэгжилтийн талаарх иргэдийн үнэлгээ” сэдэвт судалгааны үр дүнг тоймлон авч үзвэл 1992 оны Үндсэн хуулийн шинэчлэл, түүний хэрэгжилтэд нийт иргэдийн 1 хувьд нь маш сайн, 13.2 хувьд нь сайн, 57.1 хувь нь дунд зэрэг, 22 хувь нь муу, 6.8 хувь нь маш муу гэсэн үнэлгээ өгсөн байна. Үүний шалтгааныг төлөөлөгчдийн байгууллагын засаглах үйлдэл нь нийгмийн гишүүдийн цөөнхөд буюу төлөөлөгчдөд давуу боломж олгож байгаатай холбоотой гэж тайлбарласан.⁴¹

Үүнтэй уялдуулан дараачийн хэсэгт төлөөлөх эрхийг зуучлагч улс төрийн намуудыг чиг үүрэг, эрх зүйн орчны талаар авч үзье.

38 Шарль Де Монтескье. Хуулийн амин сүнс, 2018, Монсудар

39 Wolfgang Merkel, Hans-Juergen Puhle, Aurel Craissant, Claudia Eicher, Peter Thiery. Defekte Demokratie, Band 1, Theorie, Springer Verlag, 2003

40 Михал Клима, Тоталитар дэглэмээс гажуудсан ардчилал руу. Далд бизнэс улс төрийн намуудыг хувьчлан, колоничилсон нь Мезис Монголиа, Сэлэнгэпрэсс 2017

41 Удирдлагын академи. Төлөөллийн ардчиллын эрх зүйн суурь зарчмууд, тэдгээрийн хэрэгжилтийн талаарх иргэдийн үнэлгээ судалгааны тайлан, 2018 он

Хоёр. Улс төрийн намын чиг үүрэг, төлөвшил

2005 оны 1 дүгээр сарын 28-ны өдөр Улсын Их Хурал “Улс төрийн намын тухай” хуулийг шинэчлэн баталсан. Тус хуулийн дөрөвдүгээр зүйлийн нэгдүгээр заалтад “Нам нь Монгол Улсын Үндсэн хуульд заасны дагуу нийгмийн ашиг сонирхол болон хувийн үзэл бодол, улс төрийн үйл ажиллагаа явуулах зорилгын үүднээс сайн дураараа эвлэлдсэн Монгол Улсын иргэдийн нэгдэл мөн” хэмээн улс төрийн намыг тодорхойлсон. Өөрөөр хэлбэл, “улс төрийн нам” гэдэг нь хүмүүний “сүр сүлдтэй” орших эрхийн нэг болох “сайн дураараа эвлэлдэн нэгдэх эрх”-ийг үндэслэн 1) “нийгмийн ашиг сонирхол”-ийг дээдлэн, 2) “хувийн үзэл бодол”-оор, 3). “улс төрийн үйл ажиллагаа явуулах зорилго”-той, 4) “иргэдийн нэгдэл” бүхий зохион байгуулалттай төлөөллийн байгууламж юм.

Энэ утгаараа улс төрийн нам нь төрийн бус байгууллагын статустай иргэдийн сайн дурын нэгдэл боловч улс төрийн сонгуулиар төлөөлөх эрхийг авсан тэр үеэс эхлэн төрийн байгуулал дахь улс төрийн эрхтэй байгууламж болдог. Монгол Улсын Үндсэн хуулиар улс төрийн нам нь улс төрийн сонгуульд нэр дэвшигчийг давуу эрхтэй сонгуулийн төв хороонд бүртгүүлдэг хэдий ч иргэдэд улс төрийн намын нэг адил статустай төлөөлөгчийн байгууллагад нэр дэвших эрхтэй байдаг. Иргэн бие даан нэр дэвших тохиолдолд тухайн тойргийн сонгогчдоос 801 хүний гарын үсэгтэй мандатын эрхийг авах зарчим үйлчилдэг. Бодит амьдрал дээр энэхүү “гарааны тэгш боломж” гэх зарчмын хэрэгжилт хангалтгүй байгааг Улсын Их Хуралд бие даагчаар сонгогдсон Их Хурлын гишүүдийн тоо илтгэнэ. Хэдийгээр гарааны нөхцөл тэгш мэт боловч Улсын Их Хурлын бие даагч гишүүн иргэдийг төлөөлөх эрхээ хэрэгжүүлэх бодит боломж хязгаарлагдмал байна. Тухайлбал, бие даагч гишүүний санаачилсан хууль “Улсын Их Хурлын дэгийн тухай хууль”-иар Байнгын хорооны хуралдаанаар эсвэл нэгдсэн жуулганаар олонхийн санал авахгүй байх боломжтой.

Ийнхүү төлөөллийн ардчилсан тогтолцоонд улс төрийн нам нь Иргэн-Нам-Төр гэсэн гурвалсан харилцаанд зохион байгуулалтын давуу эрхтэй оролцогч тал юм. Иргэдийг улс төрийн намаар дамжуулан идэвхжүүлэх, хүсэл зоргыг нь төлөөлөгчдийн байгууллагад уламжлах, иргэдийн оролцоотой төрийн эрх мэдлийг хэрэгжүүлэх ёстой гэсэн төлөөллийн ардчиллын үзэл баримтлал нь ардчиллын түүхэн хөгжлийн замнал.⁴²

Энэхүү гурвалсан харилцаа нь улс төрийн намын төлөвшлийг илэрхийлнэ. Улс төрийн чиг үүргийн хүрээнд намууд нь улс төрийн сонгуульд амжилттай оролцох, улс орны хөгжлийн бодлогыг сонгуулийн мөрийн хөтөлбөрийн хүрээнд тодорхойлох, намын бүтцийг тогтвортой ажиллуулах зорилгоор мэргэшсэн хүний нөөцийг бэлтгэх, намын бүх түвшний гишүүдийг намын шийдвэрлэвэл зохих асуудалд оролцох боломжоор хангах, тухайлбал үзэл бодлоо чөлөөтэй илэрхийлэх, төлөөлөх түвшний бүх сонгуульд нас, хүйс үл харгалзан нэр дэвшин өрсөлдөх, нэр дэвшигчийг сонгох ажилд саналын эрхтэй оролцох, намын үйл ажиллагаанд хяналт тавих нөхцлийг “намын тухай хууль”-ийн 5-р зүйлээр бүрдүүлнэ. Улс төрийн эрхийн хувьд иргэний эрх, үүргээ ухамсарласан гишүүдтэй байх нь намын дотоод ардчиллын эхлэл юм.

ХБНГУ-ын улс төр судлаач Ульрих вон Алеманн⁴³ улс төрийн намын төлөвшлийг дараах чиг үүргийн хүрээнд авч үзсэн байдаг. Үүнд:

42 G.Leibholz, Repraesentation und der Gestaltwandel der Demokratie im 20. Jahrhundert, 3. Auflage, Berlin, 1966

43 Ulrich von Alemann. Parteienstaat. In: Dieter Nohlen/Florian Grotz (Hrsg.). Kleines Lexikon der Politik, 6. Auflage, 2015, Muehnchen, S. 450-452

- хувь хүн өөрийн ашиг сонирхлын хүрээнд сайн дураар оролцох боломжтой байх (Participation);
- улс төр, нийгэм, хувь хүний сонирхлыг Иргэн-Төр хооронд дамжуулдаг байх (Transmission);
- нийгмийн олон төрлийн сонирхлыг ялгах, шалгах, цэгцлэх үйл ажиллагаа нь зохион байгуулалтад орсон байх (Selection);
- нийгмийн олон төрлийн сонирхлыг явцын дунд нэгтгэх, системчлэх намын дотоод бүтэцтэй байх (Integration);
- нийтийн ашиг сонирхлыг нэгтгэж, улс төрийн шийдвэр болгон хэрэгжүүлэх чадвартай байх (Socialization);
- нийгмийн ашиг сонирхлыг төлөөлөгчдийн байгууллагад уламжлан улс төрийн шийдвэр болгон албажуулах чадвартай байх (Legitimation);
- намын дотоод ашиг сонирхол явцын дунд өөрөө зохион байгуулалтад орох бүтэц бүхий институцлэгдсэн байх (Self-regulation) гэсэн шалгуур үзүүлэлтээр хэмжих боломжтой гэж тодорхойлсон байдаг.

Монгол Улсын хувьд улс төрийн намын төлөвшлийг судлаачид олон талаас нь тайлбарлахын зэрэгцээ намын төлөвшлийг дараах таван үзүүлэлтээр хэмжих боломжтой хэмээн тодорхойлжээ.⁴⁴ Үүнд:

- улс төрийн намын үзэл баримтлал нь тодорхой байх;
- улс төрийн намын бүтэц зохион байгуулалт нь нээлттэй байх;
- улс төр нь дотоод ардчилалтай байх;
- улс төрийн намын санхүүжилт ил тод байх;
- улс төрийн нам бүтэц, дотоод зохион байгуулалтын хувьд нийгэмд эгэх хариуцлага үүрэх чадвартай байх гэсэн шалгуураар хэмжих боломжтойг онцолдог.

Дефакто Институт сүүлийн жилүүдэд Азийн сангийн дэмжлэгтэйгээр улс төрийн намуудын дотоод ардчиллын индексийг тодорхойлох судалгааг хийж байна. Тэд Израил улсын ардчилал институцийн үнэлгээнд суурилан “оролцоо, өрсөлдөөн, төлөөлөл, ил тод байдал ба санхүүжилт” гэсэн үзүүлэлтээр намуудын дотоод ардчиллыг хэмжсэн байна.⁴⁵ Эдгээр үзүүлэлтүүд нь “Хүмүүний сүр сүлдтэй орших” эрхийг хангахад чиглэдэг. Улс төрийн намын дотоод ардчилал нь Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 16 дугаар зүйлээр олгогдсон хүний эрхийн хамгаалах үндэс юм.

Судлаач Д.Бадамдаш “Улс төрийн намын системийн төлөвшил” нийтлэлдээ “улс төрийн тогтолцоонд идэвхтэй иргэний нийгэм бүхий улс төрийн системийн олон шатлалт сувагтай байх нь нэн чухал” болохыг онцолсон.⁴⁶ Хэдийгээр онолын түвшинд улс төрийн намын төлөвшилд чухал боловч сөргөөр нөлөөлдөг хүчин зүйлс байдаг. Тухайлбал, улс төрийн намын үзэл баримтлал нь тодорхой боловч засаглах явцдаа үзэл баримтлалаа мөрдөөгүй жишээ олон бий. Засгийн эрх барьж байгаа улс төрийн хүчин, МАН социалдемократ үзэл баримтлалаа 2021 оын 12 дугаар сарын Их Хурлаар шинээр тунхаглан зарлаж байх мөчид Нийслэлийн Засаг дарга бөгөөд Улаанбаатар хотын Захирагч Д.Сумъяабазар цахим орчинд “Иргэдийн хяналттайгаар хэдүүлээ үзэж тарна аа..., Бид цаашдаа ч гэсэн илүү хялбар Либерил бодлого барьж ажиллана”

44 Д.Болд-Эрдэнэ. Монголын улс төрийн нам, намын систем, 2000

45 Дефакто институт. Монголын улс төрийн намуудын дотоод ардчиллын индекс 2019

46 КАС. Монгол дахь ардчиллын хөгжил, бэхжилт, асуудал, сорилт (1990-2019), Д.Бадамдаш, Улс төрийн намын төлөвшил

хэмээн зарласан байдаг.⁴⁷ Нэг үгээр хэлбэл, Социал-демократ үзэл болон Либериаал үзэл баримтлалын хооронд ялгаа байхгүй мэт асуудалд хандах нь улс төрийн нам төлөвшөөгүй байгаагийн нэгэн илрэл юм.

Улс төрийн намуудын төлөвшлийн өөр нэг чухал асуудал бол улс төрийн үзэл баримтлалаас гадна хүний нөөц байдаг. Энэ тухай 1919 онд ХБНГУ-ын социологч Макс Вебер “Улс төр мэргэжил болох нь” итгэлдээ улс төрийн намын институцлэгдсэн байдал нь нэг талдаа мэргэжлийн хүний нөөцийг бэлтгэх хэдий ч нөгөө талдаа улс төрийн намын санхүүжих механизмыг дагасан “СПОЙЛ” тогтолцоо үүсгэх боломжтой гэж үзэж, үүнээс улбаалан улс төрийн намын даргын эрх мэдлээс илүү эрх мэдэлтэй “Boss” буюу мэргэжлийн ёс зүйгүй нууц ноёнтнууд улс төрийн намыг төлөөллийн ардчилсан тогтолцоогоор удирдах эрсдэлтэйг сануулж, улс төрийн зохион байгуулалт нь нээлттэй бус нөхцөлд “өнөөх “машин” буюу улс төрийн аппарат улс төрийн намын үйл ажиллагааг тогтмол удирдан зохион байгуулж байгаа намын албан тушаалтнуудын захиргаанд орох магадлалтай”-г анхааруулж байжээ.⁴⁸ Өөрөөр хэлбэл, улс төрийн намаар дамжуулан цөөнх төрийн байгууллагад төрийн эрх мэдлийг ашиглах боломжтой гэсэн үг юм.

Хэдий 100 жил өнгөрсөн ч Монгол Улсын Ерөнхий сайд асан Д.Бямбасүрэнгийн хэлсэн үг Веберийн 1919 оны анхааруулгыг бэлээхэн баталж байна. Түүний “Одоо улс төрийн амьдралд намууд гэдэг бүтэц ноёрхоод, намууд маань олигархиудын мэдлийн хэрэгсэл болж хувирах хандалага хүчтэй байна”.., гэж “Монголын тэжээвэр алуурчдыг бид мартаж ёсгүй” хэмээх⁴⁹ сэдэвт ярилцлагын явцад дурьдсаныг Д.Бадамдаш (Д.Бадамдаш, 2019) нийтлэлдээ онцолжээ.

Улс төрийн намын төлөвшлийн асуудлыг дагасан намын дотоод зохион байгуулалтын гажуудал⁵⁰ нь “УЛС ТӨРХТ ТӨЛӨВ БАЙДАЛ”-даа нөлөөлж болохыг Я.Долгоржав (2021 оны) Төрийн захиргаа бүтээлдээ оновчтой бөгөөд тодорхой дүрсэлжээ: Түүнийхээр “Улс гэдэг нь өнөө хүртэл хэдийгээр дийлэнх, ихэнх тохиолдолд өнө удаан тогтвортой оршин тогтнодог ч, шинээр бий болж болдог, устаж үгүй болж болдог, өөр бусад улсын бүрэлдэхүүнд нэгдэн орж болзошгүй. Иймд аливаа улс өнө удаан оршин тогтнохын тулд УЛС ТӨРХТ ТӨЛӨВ БАЙДЛАА улам тодотгож бэхжүүлж байх учиртай”. Төр нь солигдмол, цаг зуурын “ирэх”, “явах” нигууртай, өөрчлөлтөд өртөмтгий, хувьсал, хувьсгалаар хувирамтгай зүйл юм. Энэ ч чанараараа Улс нь төрөө бодвол илүү эрхэм, илүү эрхэмч зүйлийн агууламжтай⁵¹ гэжээ. Агуулгыг задлан үзвэл улс төрийн намын дотоод зөрчил, дотоод ардчилалгүй байгаа нөхцөл, улс төрч хүн хоорондын тэмцлийн улмаас 1992 оноос хойш нийт 16 Ерөнхий сайд томилогдон, чөлөөлөгдсөн түүх нь түүний дэвшүүлсэн “УЛС ТӨРХТ ТӨЛӨВ БАЙДАЛ”-ыг улам дордуулах боломжтой юм. Улс төрийн намын төлөвшил нь улс төрийн намын дотоод асуудал мэт хэдий ч төлөөллийн ардчилсан тогтолцооны гол “зуучлагч” нийгмийн байгууламжийн хувиар иргэний улс төрийн эрхийн хэрэгжилтэд сөргөөр нөлөөдөг байна. Өөрөөр хэлбэл, Үндсэн хуулийн 16 дугаар зүйлээр олгогдсон суурь жам ёсны эрх “Сүр сүлдтэй орших” нийгмийн харилцаанд зөрчигдөх боломжтой юм.

Улс төрийн намын төлөвшил нь олон хүчин зүйлээс хамаарах боловч улс төрийн намын үндсэн чиг үүргийг төлөөллийн ардчиллын онолын үндэслэгч нар нэгдүгээрт, төлөөллийн байгууллагын зохион байгуулалтын тусламжтай улс төрийн намын үзэл

47 2021 оны 12-р сарын 22-ны өдрийн твитер жиргээ

48 Макс Вебер, Улс төр мэргэжил болох нь, 2018, Монсудар

49 www.zindee.mn

50 Дефаото институт. Монголын улс төрийн намуудын дотоод ардчиллын индекс 2019

51 Я. Долгоржав. Төрийн захиргаа, 2021 он

баримтлалаар хүний эрх чөлөөг хамгаалах зорилгыг Джон Локк (1689), Шарль Де Монтескье (1748) нар тээж байсан бол хоёрдугаарт, улс төрийн намын үзэл баримтлал дахь олон ургальч үзэл санааны тусламжтай иргэдийн бодит оролцоо, оролцох төрөл, хэлбэр боломжийг загварчилах саналыг Жан Жак Руссогийн (1762) “Нийгмийн гэрээ”, Юрген Хабермасын “Улс төрийн диалог” бүтээлүүд дэвшүүлж байв. Улс төрийн намын дотоод ардчилал нь нэг талдаа нийгмийн баталгаат байдлыг хангах үүрэг хүлээдэг боловч нөгөө талдаа “иргэдийн эрх чөлөөт байдал, тэгш эрхийг хэрэгжилт, иргэдийн сайн дурын оролцооны төрөл хэлбэрийг” нийгэмшүүлж, иргэний нийгмийн олон шатлалт улс төрийн системийн бүрдүүлэх боломж олгодог.

Монгол Улсын хувьд нэг улс төрийн дэглэмээс нөгөө улс төрийн дэглэмд шилжсэн тул иргэдийг “Төлөөлөх эрх”-ийн үзэл баримтлал бүрэн утгаараа нийгэмшиж амжаагүй байх талтай. Улс төрийн сонгуулийн оролцооноос илүүтэй иргэдийн сайн дурын оролцооны төрөл, хэлбэрийг сүүлийн жилүүдэд судлаачид түлхүү анхаарал хандуулан судалж байна. ШУА-ийн Философийн хүрээлэнгийн “Монгол дахь улс төрийн соёл, уламжлал, орчин үе” сэдэвт бүтээлийн дэд сэдэв “Монголчуудын иргэнлэг байдал, улс төрийн идэвх, оролцоо” судалгааны тоон үзүүлэлтийг авч үзвэл нийт судалгаанд оролцсон иргэдийн 42.7 хувь нь улс төрийн намуудын мөрийн хөтөлбөрийг уншиж, ойлгосны үндсэн дээр сонголт хийдэг гэжээ.⁵² Үүнийг нэгтгэн дүгнэвэл иргэдийн улс төрийн намд хандах хандлага өөрчлөгдөж байна. Тухайлбал, иргэд өөрсдийн үзэл баримтлал, байр суурь нь зөв гэж үзсэн улс төрийн намын үйл ажиллагааг үр хүүхдүүд, хойч үе нь дэмжих хэрэгтэй гэж үзээгүй байна. Энэ агуулга нь улс төрийн намд иргэд итгэл хүлээлгэж чадахгүй байгаагийн илрэл бөгөөд ирээдүйд улс төрийн намуудын хувьд сорилт бий болгох талтай.

Иргэдийн бодит оролцоо байхгүй, сонгуулийн ирц муудсан, төрийн захиргааны улс төрийн өндөр зэрэглэлийн албан хаагчдад итгэх итгэл буурсан дүр зургийг судлаачид иргэний нийгмийн хөгжилтэй холбон тайлбарлаж байна. Гэвч үүний шалтгаан нь улс төрийн дотоод ардчилал, намын санхүүжилтэй холбон судлах хэрэгцээ байгааг онцлох нь зүйтэй юм. Учир нь Монгол Улсын улс төрийн намын хэв шинжийг зарим судлаачид уламжлалт бүтцийн суурьтай массыг хамарсан хэлбэртэй, бодлогын хувьд бүхнийг шүүрсэн хандлагатай байна гэж дүгнэсэн нь намд дотоод ардчилал байхгүйн илрэл юм.⁵³ Монгол Улсын улс төрийн намын санхүүжилтийн асуудал нийгмийн нэг эмзэг сэдэв бөгөөд улс төрийн намууд “намын тухай” хуулиараа гишүүдийн татвар, хандив, төрийн дэмжлэг гэсэн хэлбэрээр санхүүжилтээ бүрдүүлдэг. Улс төрийн намын санхүүжилтийг дагасан компанижсан намууд, тухайлбал “Эрэлийн нам”, “БНН” үүссэж байсан түүх бидэнд бий. Үүний улмаас улс төрийн намыг төрийн эрх мэдэлд хүрэх боломж гэж харах хандлага нийгэмд болсны нэг жишээ бол “НАМ ДАГАВАЛ АМ ТОСДОНО” гэсэн хэлц үг юм.

Улс төрийн намыг төлөөллийн ардчилсан тогтолцоонд иргэнийг “Төлөөлөх эрх”-ийн хүрээнд нь Үндсэн хуулийн байгууламж болгон төлөвшүүлэх нь Монгол Улсын хувьд “ИРГЭН-ТӨР” хоёрын харилцааны хэмжээг нэг талаас шинэчлэх, нөгөө талаас Монгол хүний “сүр сүлдтэй” орших эрхийг төлөөллийн тогтолцоонд хамгаалах суурь зарчмыг цэгцлэх эрх, үүрэг УИХ-д Үндсэн хуулиар олгосон байдаг.

52 ШУА-ийн Философийн хүрээлэн. Монгол дахь улс төрийн соёл, уламжлал, орчин үе, 2020

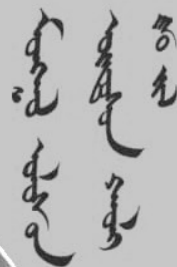
53 Э.Гэрэлт-Од. Монгол дахь улс төрийн намуудын дотоод ардчиллын төлөвшлийн асуудал (1990 оноос хойш), 2009

Гурав. Сорилт ба боломж

Ардчиллын гурав дахь давалгаа Монгол улсад 1992 оны 1-р сарын 13-ны өдөр 4 дэх Үндсэн хуулийг батлах нөхцөл болж, ардчилахуйг эхлүүлсэн хэдий ч ардчиллын тухай ойлголтыг “Монголчлох” тухай гэж зарим судлаачид бичдэг болжээ.

Бүхнийг монголчлох нь хэр зохистой гэдгийг бүх нийтээрээ хэлэлцэх нь зүйтэй болов уу? Төлөөллийн ардчиллын үзэл баримтлалын дагуу улс төрийн намын эрх зүйн байдлыг Монгол Улсын 4 дэх Үндсэн хуульд тодорхойлоогүй нь төрийн байгуулалд үйл ажиллагааны гажуудал үүсэх нөхцөл болж байна.

Иймээс төлөөллийн ардчилсан тогтолцоонд Иргэн-Нам-Төр гэсэн гурвалсан харилцааны эрх зүйн зохицуулалтыг шинээр хийх цаг нь болжээ. Сүүлийн олон судалгааны үр дүнгээр Монголчуудын иргэнлэг, эрх үүргээ ухамсарласан улс төрийн соёл, иргэдийн сайн дурын оролцооны үзүүлэлт дундажаас доогуур байгаа нь харагдаж байна. Энэ үзүүлэлт бол Монголчууд бидний сорилт. Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалд улс төрийн намуудын эрх зүйн шинэчлэлт хийх нь бидний ирээдүйн боломж юм.



С.НАРАНГЭРЭЛ

МОНГОЛ УЛСЫН ТӨРИЙН
ШАГНАЛТ, ШИНЖЛЭХ УХААНЫ
ГАВЬЯАТ ЗҮТГЭЛТЭН, АКАДЕМИЧ,
МУИС-ИЙН ЭМЕРИТ ПРОФЕССОР



СЭДЭВ: МОНГОЛ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛИЙН АМИН СҮНС ЁС СУРТАХУУН БОЛОХ НЬ

ТАНИЛЦУУЛГА

Боловсрол

1975 он	МУИС-ийн Хууль зүйн сургууль
1988 он	ЗХУ-д эчнээ аспирантур
1988 он	Хууль зүйн ухааны дэд эрдэмтэн
2000 он	Шинжлэх ухааны доктор
2000 он	ШУА-ийн жинхэнэ гишүүн (академич)
2005 он	Япон Улсын Нагояагийн Их Сургуулийн хүндэт доктор
2018 он	МУИС-ийн Эмерит профессор

Ажлын туршлага

1975-1985 он	МУИС-ийн Хууль зүйн сургуульд багш
1985-1988 он	Улаанбаатар хотын Ерөнхий Прокурорын орлогч
1988-1990 он	Улсын Ерөнхий Прокурорын газрын Шүүн таслах ажиллагаанд хяналт тавих хэлтсийн дарга
1990-1991 он	Засгийн газрын дэргэдэх Судалгааны төвийн эрдэм шинжилгээний ахлах ажилтан
1991-1992 он	Улсын Бага Хурлын дэргэдэх Төр, нийгэм судлалын академийн дэд захирал
1992-1996 он	УИХ-ын гишүүн
1996-2022 он	МУИС-ийн Хууль зүйн сургуулийн профессор
1997-2000 он	Монголын Өмгөөлөгчдийн Холбооны Ерөнхийлөгч
1999-2010 он	МУИС-ийн Хууль зүйн сургуулийн захирал
2019 оноос	Хууль зүй, дотоод хэргийн сайдын зөвлөх

Бүтээл

Хууль зүйн шинжлэх ухааны чиглэлээр олон даацтай бүтээл туурвисны зарим нь англи, орос, хятад, герман, япон хэлнээ хэвлэгдсэн.

МОНГОЛ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛИЙН АМИН СҮНС ЁС СУРТАХУУН БОЛОХ НЬ

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн удиртгалд төрт ёс, түүх, соёлынхоо уламжлалыг нандигнан өвлөхөө даяар олноо зарлан тунхагласан билээ. Манай улс төрт ёсны дэлхий дахины түүхэнд баларшгүй ул мөрөө үлдээсэн баялаг өвийн сантай. XIII зууны үест дэлхий дахинаа⁵⁴ монголын амар амгаланг (Pax Mongolia) 140 жилийн туршид тогтоож байсан нь хэн ч маргахын аргагүй бодит үнэн. Ингэсний нууц нь тэр үеийн монголчуудын ёс суртахуунд л байжээ.

Ёс суртахуун бол хүмүүний сэтгэлийн сайн энерги бүхий долгионы хуримтлал мөн. Энэхүү долгионы өгөгдөл нь эелдэг (найрсаг) ёс, шударга ёс, эр зориг, эс шунах, ичгүүр, үүрэг (хариуцлага), жудаг, нинжин сэтгэл, итгэл, нийтэч (хамтач), тусархаг, нэр төр, үнэнч, тэсвэр тэвчээр, эв эе, өгөөмөр сэтгэл (атаа, хонзон эс өвөрлөх), урвашгүй сэтгэл юм. Ёс суртахууны өгөгдлийн эдгээр долгионыг хүмүүн ой санамжаасаа цацраан түгээнэ, бусдаас хүлээн авна, түүнд нь хариу өгнө, үе дамжин хадгалагдана. Хүмүүнд хуримтлагдсан ёс суртахууны сайн энерги нь эрхэмбээрийн сэтгэлийг ариусгана, зөөлрүүлнэ, өр нимгэн болгоно, ухааруулна, уужуу болгоно, бусдаар хүндлүүлнэ.

XIII зууны үед Жувейни Чингис хааныг “тэр ганцаархнаа, бараг зэр зэвсэггүй гэмээр цөөн цэрэгтэй байж, ...дорноос өрнө хязгаар хүртэлх эрх мэдэлтнийг бараг тулалдалгүйгээр эрхэндээ оруулж чадсан”⁵⁵, Марко Поло Чингис хааны засаглал шулуун шударга болохыг үзсэн бусад орны хүн ард түүнтэй өөрсдөө ирж нийлэн нэгдсээр байв. Нэг мэдэхэд түүнийг дагалдагсад, дэмжин талархагсад газар дэлхийг хучин бүрхсэн үй түмэн болсон⁵⁶ гэж бичсэн нь угтаа хуулийн амин сүнс болсон ёс суртахууныг хэлжээ.⁵⁷

54 Африк тивийн баруун эргийг зөвхөн XV зуунаас эхлэн португалчууд анх судалсан. Марко Пологийн аян замын тэмдэглэлийг уншиж, Монголын эзэнт гүрний төвийг үзэх бодол сонирхолд автсан Х.Колумба хөлөг онгоцоор даялах замдаа XVI зуунд Америк тивийг нээсэн. XVII зуунд Австрали тивийг шинжлэн судлаж эхэлжээ.

55 Жувейни Дэлхийг байлдан дагуулагчийн түүх. Тэргүүн боть..., Мизра Мухаммед Казванийн эмхтгэсэн номыг перс хэлнээс англи хэлээр орчуулсан Ж.Э.Бойль, Орос хэлнээс орчуулсан М.Бадамням..., Улаанбаатар., 2006, 18 дахь тал

56 Рональд Лейтхим Марко Поло аялал..., Англи хэлнээс орчуулсан О.Бүрэнжаргал..., Улаанбаатар., 2012, 147 дахь талыг үзнэ үү.

57 Хуулийн амин сүнсний талаарх Чингис хаан, монголчуудын эл үзэл санааг суут Ш.Монтескье эрс өөрчлөхдөө ёс суртахууныг ард олны нийт дундын бүтээл гэж үзсэн (Шарль Монтескье Хуулийн амин сүнс. Францаас монголчилсон Т.Төмөрхүлэг..., Улаанбаатар., 2009, ix талыг үзнэ үү). Чингис хааны засаглалыг эзэрхэх гэж үзээд “Эзэрхэг улсын гол зарчмын нэг бол хэв суртал, ёс заншлыг огоот өөрчилж болохгүйд оршино. Тэнд үүнээс өөр юу ч хувьсгалыг хурдан түргэн өдөөхгүй. Юу гэвэл, эдгээр улсад хууль байдаггүй, зан заншил, хэв суртал л ноёрхдог, хэрэв үүнийг халах юм бол бүх юмыг сүйдлэнэ гэсэн үг” (Мөн тэнд, 272 дахь тал) гэж бичжээ. Чингис хааны засаглалыг эзэрхэх болгосон учир шалтгаан нь түүний эх орон “их тал хээр нутагтай, тэнгис далайгаар томоохон хэсэг болон таслагдсан аж. Урагшлах тусам булаг шанд нь амархан ширгэдэг, уул нурууд нь асар их цасгүй, гол мөрөн нь төдий л өргөн биш тул учрах саад тогтор бага” (Мөн тэнд, 246 дахь тал) гэсэн байна. Суут Ш.Монтескье цааш нь монголчуудыг “цаг улирлын аясаар хүйгээрээ амьдарч чадна. Юу гэвэл мал сүрэг нь тодорхой хугацаанд хуран нийлж болно. Тэгэхээр бүхий л бүдүүлэг овог аймаг нэгдэн нийлж болно. Яаж нийлэх вэ гэвэл нэг удирдагч нь бусад олон овог аймгийг өөртөө нэгтгэсний дүнд болой. Ингэсний дараа хоёр юмнаас нэгийг л сонгох ажилтай тулгарна. Үүнд, нэг бол тарцгаах, эсвэл Өмнөдийн аль нэг эзэнт улсыг байлдан дагуулахаар аян дайнд мордох ажил” (Мөн тэнд, 253 дахь тал) гээд монголчууд “Азийг Энэтхэгийн нутгаас Газар дундын тэнгис хүртэл сүйтгэж хаяжээ” (Мөн тэнд, 257 дахь тал) гэж бичжээ. Суут Ш.Монтескье хуулийг хууль тогтоогчийн тусгайлан, нарийвчлан тодорхойлсон байгууламж (Мөн

Ёс суртахууны динамик нь тогтвортой, хэнд ч ойлгогдохуйц, тодорхой, амьд, хуучиршгүй, бусдад дууриалал үзүүлэхүйц, гуйвуулшгүй, өөрчлөгдөшгүй, бусдын хайр хүндлэл хүлээхүйц байдаг.

Ёс суртахууны шударга ёс, хүнлэг ёс, үүрэг (хариуцлага), итгэл, нэр төр, эв нэгдэл зэрэг өгөгдлийн тухай Монгол Улсын Үндсэн хуулийн удиртгалаас эхлээд нэлээд олон зүйлд заасан нь Үндсэн хуулийн амин сүнс ёс суртахуун болохыг илтгэн харуулна. Эдгээрийг цухас авч үзье.

Ёс суртахууны үндсэн гол өгөгдлийн нэг болох шударга ёс нь хууль угтаа шударга ёс болохыг харуулна. Монгол Улсын Үндсэн хуульд хууль дээдлэх талаар тогтоосны учир начир энд оршино. Шударга ёсыг Монгол Улсын Үндсэн хуулийн удиртгал болон 1.2; 10.2; 12.2; 16.14/; 17.1; 18.4; 32.2 дугаар зүйлд заажээ. Дэлхийн 7 суут сэтгэгчдийн нэг агуу Аристотель одоогоос 2500 жилийн өмнө “Хууль тогтоогчид сайн дадал төлөвшүүлэх замаар иргэдээ сайн иргэн болгож чадна. Энэ бол бүх хууль тогтоогчдын мөрөөдөл. Үүнийг хэрэгжүүлээгүй хууль тогтоогчид зорилгоосоо хадуурч байгаа нь тэр. Үүнийг хэрхэн хэрэгжүүлж байгаагаар сайн Үндсэн хууль муу Үндсэн хуулиас ялгардаг”⁵⁸ гээд хуулийг нэг хүний эрхийг нөгөө хүнээс хамгаалах, иргэдээ шударга, зөв байлгах журам⁵⁹ хэмээн үзжээ.

Төрөөс шударга хууль тогтоож, ард түмнээ чин шударга хамгаалах нь төрийн үүрэг юм.

Өр нимгэн, уян зөөлөн, энэрэнгүй, нигүүлсэнгүй сэтгэл⁶⁰ нь Монгол Улсын Үндсэн хуулийн удиртгал⁶¹ болон 17.1 дүгээр зүйлд заасан хүнлэг ёс (нинжин сэтгэл) мөн. Энэ нь юуны өмнө хувь хүмүүн ба түүний алдар хүнд ба эрхэд хүндэтгэлтэй хандахыг шаардана. Хүнлэг ёсны шууд эсрэг үйл нь хэрцгий харгис, хүний ёсноос гадуур үйл болно. Энэ учраас Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 16.2/ дугаар зүйлд “Хэнд боловч эрүү шүүлт тулгаж, хүнлэг бус, хэрцгий хандаж, нэр төрийг нь доромжилж болохгүй” гэж заасан билээ. Монгол Улс хэрээс хэтэрсэн харгис хэрцгий үйлийг гэмт хэрэгт тооцож, Эрүүгийн хуульдаа ял ногдуулахаар тогтоосон.

Ёс суртахууны үндсэн өгөгдөл болох үүрэг (хариуцлага)-ийн тухай Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 10.2; 49.2; 11.1; 17.1; 17.1.2/; 17.2; 18; 19.1; 31.8; 32.2; 37.3; 49.4; 64.2 дугаар зүйлд заажээ. Их эзэн Чингис хаан үүргийн тухай “Аливаа дэлхий дахины сэтгэлд үлдтэл сонин гайхалтайгаар дэлгэрэн амьдрах Их Монголын алдрыг баталж өгмү. Чухамхүү ийнхүү сайжруулах нь сая миний нэгэн төрөл дэх үүрсэн үүрэг буюу”⁶² хэмээн үзэж байжээ. Үүрэг (хариуцлага) нь хэн ч гэсэн хүлээсэн үүргээ зохих ёсоор

тэнд, 273 дахь талыг үзнэ үү) гэсэн. Тэгэхдээ эрхэмбээр хуулийг зарчим гэж үзсэн бөгөөд тэрхүү зарчмыг тогтоож дөнгөх юм бол хууль тэрнээс урган (Мөн тэнд, 6 дахь талыг үзнэ үү) гардаг гэдэг нь харагдах учиртай юм (Мөн тэнд) гэж бичсэн. Ш.Монтескье тэрхүү зарчмыг тогтоох нь хууль тогтоогчдын шууд эрх мэдэл гэж үзжээ. Ийнхүү суут Ш.Монтескье ёс суртахуунаас хуулийг ангид байлгах санааг дэвшүүлжээ. Гэтэл хууль нь ёс суртахуун шиг тогтвортой байж чаддаггүй, байнга өөрчлөгдөх, шинэчлэгдэх үйл явц үргэлжилж иржээ.

58 Aristotle The Politics., edited and translated by Ernest Barker (New York: Oxford University Press, 1946), Book III, chap. xii [1003b]

59 Aristotle The Politics., edited and translated by Ernest Barker (New York: Oxford University Press, 1946), Book III, chap. ix [1280b]

60 Үз.: С.Нарангэрэл Хуулийн амин сүнс буюу Чингис хаан, Монголчууд. Нэмж засварласан гурав дахь хэвлэл., Улаанбаатар., 2018, 104 дэх талаас тодруулж үзнэ үү.

61 Монгол Улсын Үндсэн хуулийн удиртгалд хүмүүнлэг хэмээсэн нэр нэр томъёог хэрэглэжээ.

62 Алтан-Очир Богд Чингис хааны байлдааны бичиг – Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал..., 22-р боть., Улаанбаатар., 2006, 31 дэх тал

биелүүлэхийг шаардана. Ажилсаг хөдөлмөрч, нягт нямбай чанар үүргээ хариуцлагатай биелүүлэх урьдач нөхцөл болно.

Ёс суртахууны нэн чухал өгөгдөл болох итгэлийн тухай Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 44 дүгээр зүйлд заасан. Итгэл бол бат нот найдвар, түүнийг хөсөрдүүлэхгүй дааж явах ухаан юм. Дэлхийн 7 суут сэтгэгчдийн нэг Күнз “Үнэнч хийгээд итгэлийг гол болгон, журам (хууль С.Н. тодотогов)-д нийцүүлвээс ёс суртахуун тэгширюү”⁶³ хэмээсэн. Итгэл нь хүмүүний бүх зүйлд хамааралтай. Эрх мэдэл, нийгмийн ямар ч институц итгэлд суурилна. Хэрэв иргэд нь төр засаг, шүүх, хууль сахиулах байгууллагадаа итгэхээ боливол төр улс сулран доройтоно. Хууль бол итгэл. Жишээлэхэд зөвхөн Иргэний хуулийг аваад үз л дээ. Үндсэн хууль болон бусад хуульд заасан бүрэн эрх бол найдаж хүлээлгэсэн итгэл. Сонгогчдоос нэр дэвшигчийг дэмжсэн санал түүнд хүлээлгэсэн итгэл. Итгэл нь хүндлэлийг буй болгоно. Бизнес итгэл дээр тогтноно.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 1.2, 14.1, 16.11/ дүгээр зүйлд заасан тэгш байдал (эрх тэгш) нь угтаа ёс суртахууны өгөгдөл юм. Мөнх тэнгэр, Бурхан хүмүүнийг бүтээхдээ бүх хүмүүнд төрөлхийн адил байр суурь, боломж, эрх тэгш байдлыг заяажээ. Мөнх тэнгэр, Бурхан баялгийг хүнд нь хайрладаггүй, харин түүний хөдөлмөрт нь хайрладаг хэмээсэн эртний мэргэн үг бий. Энэ нь Мөнх тэнгэр, Бурхан хүмүүний хөдөлмөр зүтгэлийн үр дүнг харж байж эд баялгийг өглөг болгодог гэсэн санаа юм.

Хэдийгээр хүмүүнийхээ хувьд эрх нь эн чацуу боловч хүмүүс амьдралын бодит нөхцөл байдал бүгд адил биш, баян ба ядуу, хүчтэй ба хүчгүй, ухаалаг ба мунхагийн ялгаа бий. Хүмүүс нэгэн тэнгэр дор, нэгэн газрын дунд амьдарч насаа элээх учраас бие биеэ хайрлан хүндэлж, өөр өөрсдийн үүрэг хариуцлагыг ёсчлон биелүүлж, бусдад гай, дарамт, саад тотгор болохгүйгээр аж төрөх учиртай.

Баян ба ядуу, хүчирхэг ба буурай байдал нь Бурхан тэнгэрээс тогтоогоод өгчихсөн хувь тавилан биш харин хүмүүний ажилсаг хөдөлмөрч зүтгэлээс шалтгаална. Перс хэлээр бичсэн Монголын албан ёсны түүх болох СУДРЫН ЧУУЛГАН-д Чингис хаан монголчуудыг “сэцэн мэргэн хийгээд чин зоригтойг нь ноён болгож, ажилсаг шаламгайг нь уурга бариулаад агтчин болгож, ажилсаг бусыг нь ялимгүй ташуурдаад хоньчиноор илгээсэн”⁶⁴ хэмээн бичсэн байдаг.

Иргэдээсээ татвар болгон хураан авсан мөнгөөр оршин тогтнодог төр засаг тэднийхээ тэгш байдлыг хангах үүрэгтэй учраас боловсрол, эрүүл мэндийн зэрэг нийгэмшлийн хүрээний салбарт ашгийн төлөө бус аж ахуйн үйл ажиллагаа явуулах нөхцөлийг бүрдүүлж, төрөл бүрийн дэмжлэг үзүүлбэл зохилтой. Хэрэв ингэж чадвал улам бүр гүнзгийрч байгаа нийгмийн тэгш бус байдал, баян ба ядуугийн илэрхий ялгарлыг саармагжуулах бодит боломж нээгдэх болно.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 16.13/; 16.17/; 17.1.2/; 36.2 дугаар зүйлд заасан нэр төрийн тухай Чингис хаан “энэ бие хэврэг боловч, эрхэм нэр мөнх шүү”⁶⁵ хэмээн айлдаж, “зовж зүдэрч олсон нэрийг минь хайрлагтун”⁶⁶ хэмээн хойч үедээ захижээ. Эдгээр нь хүмүүний нэр төр эрхэм, хамгийн үнэ цэнэтэй зүйл болохыг харуулна. Үр удамдаа сайн нэр үлдээвэл тэр нь олон үеийн туршид тэднийх нь үүрдийн бахархал болдог. Тийм

63 Күнз Шүүмжлэлт өгүүлэл. Хятад хэлнээс орчуулсан М.Чимэдциеэ., тав дахь хэвлэл., Улаанбаатар., 2013, 117 дахь тал

64 Рашид-Аддин Шашдирын чуулган хэмээх монголчуудын түүх оршвой. Англи хэлнээс орчуулж, уялга үг бичиж, тайлбар зүүлт үйлдсэн Г.Аким., Улаанбаатар., 2013, 448 дахь тал

65 Ц.Дамдинсүрэн Монголын нууц товчоо., Улаанбаатар., 2009, 161 дэх тал

66 Алтан товч., Улаанбаатар., 1990, 104 дэх тал

учраас Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 17.1.2/ дугаар зүйлд хүний нэр төр, алдар хүндийг хүндэтгэхийг Монгол Улсын иргэний үндсэн үүрэг болгон заасан билээ.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн удиртгал; 1.2; 12.2; 30.1; 32.2 дугаар зүйлд заасан үндэсний эв нэгдэл нь Монгол Улсын оршин тогтнохуйн үндсийн үндэс мөн. Монголчууд өөр хоорондоо цаг үргэлж хагаралдах, толхилцох, тэрсэлдэх, талцах, үзэн ядах явдал, ойр зуураа хэмлэлдэх, үл ойлголцох явдал нь монголчуудын үндэсний цул нэгдмэл байдлаа алдахад хүргэж байв. Энэ учраас Монгол Улсын Үндсэн хуулийн удиртгалд “Монголын ард түмэн бид үндэснийхээ эв нэгдлийг эрхэмлэн дээдэлнэ” хэмээн зарлан тунхагласан юм.

Улс орон, гэр бүл, хамт олонд тохиолдсон хүндрэл бэрхшээл, хямрал зовлонг гагцхүү эв эеийн хүчээр хамтаараа амжилттай даван туулж чадна. Хар амиа бөөцийлөн бодох үзлийн оронд нийтийн аюулын эсрэг хамтаараа сөрөн зогсож, хамтдаа аврагдах үзэл санаанд монголчууд нэгдэх учиртай.

Хэрэв монголчууд улс орон, үндэс угсаа, гайхамшигт өвөг дээдэс, ёс суртахуун, үүх түүхээ тойрч нэгдэх аваас эх орон гарцаагүй цэцэглэн хөгжинө.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 1.2 дугаар зүйлд заасан хууль дээдлэх нь Чингис хааны “гүр улсыг шударга болгож, гагц жолоонд оруулж чадсан”⁶⁷ хэмээсэн айлдвараас үүдэлтэй юм.

Өмнө дурдсаныг нэгтгэн дүгнэж үзвэл, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн амин сүнс нь зөвхөн хэм хэмжээ төдий бус харин ёс суртахуун⁶⁸ болох нь өөрийн эрхгүй ухаарагдана. Харийн зарим хүмүүн Чингис хаан “ямар их ухаалаг хууль дэлхийд буй болгосныг умартсан байна”⁶⁹, “Монголчуудын ёс суртахуунд Чингис хааны хууль тогтоомжийн авчирсан гайхалтай өөрчлөлтийг сударчид болон аялалчдын баримтууд тогтоох боломжийг бидэнд олгож байгаа билээ”⁷⁰ гэж бичсэн нь ийм учиртай юмсанжээ.

Перс хэлээр бичсэн Монголын албан ёсны түүх болох СУДРЫН ЧУУЛГАН-д “Хожим таван зуу, мянга, арван мянган жилд ч нарт хорвоод төрж, хаан төр барих удмынхан минь аль ч улс түмэнд хэрэг болохуйц Чингис хааны ёс суртахуун, Засгийг өөрчлөхгүйгээр сахивал өнө мөнхөд гэр хотлоороо энх амар, аз жаргалтай аж төрөх болмуй заа”⁷¹ хэмээсэн сургамжийг хойч үеийнхэнд үлдээсэн байна.

67 Монголын нууц товчооны 224 дүгээр зүйл

68 Ёс суртахуун ба хуулийн харилцан уялдааны талаар С.Нарангэрэл Чингис хааны ёс суртахуун-эрх зүйн шастир., Улаанбаатар, 2014; С.Нарангэрэл Хуулийн амин сүнс буюу Чингис хаан, монголчууд., Улаанбаатар, 2018; С.Нарангэрэл Монголчуудын ёс суртахуун: бадрал, уналт, эргээн сэргээлт., Улаанбаатар, 2020 номоос тодруулж үзнэ үү.

69 Ф.А.Ларсон Монгол орон, Монголчуудын дунд өнгөрүүлсэн он жилүүд. Герман хэлнээс орчуулсан А.Цэрэнчулуун., Улаанбаатар., 2015, 54 дэх тал

70 Пауль Рачневский Чингис хаан түүний амьдрал ба өв. Англи хэлнээс орчуулсан Л.Мөнх-Эрдэнэ., Улаанбаатар., 2006, 142 дахь тал

71 Рашидаддин Шашдирын чуулган хэмээх монголчуудын түүх оршвой. Англи хэлнээс орчуулж, уялга үг бичиж, тайлбар зүүлт үйлдсэн Г.Аким., Улаанбаатар., 2013, 448 дахь тал

“ҮНДСЭН ХУУЛЬ-30 ЖИЛ” ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ХУРЛЫН ҮЙЛ АЖИЛЛАГААГ ХААЖ УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН ДЭД ДАРГА Т.АЮУРСАЙХАНЫ ХЭЛСЭН ҮГ

2022.01.12-ны өдөр

Төрийн ордон

Та бүхэнд энэ өдрийн мэнд хүргэе.

Монгол Улсад ардчилсан Үндсэн хууль батлагдсаны 30 жилийн ойн хүрээнд зохион байгуулагдаж буй “Үндсэн хууль – 30 жил” эрдэм шинжилгээний хурал амжилтай болж, өндөрлөж байна.

Энэхүү эрдэм шинжилгээний хуралд өндөр ач холбогдол өгч, судалгаа шинжилгээнд үндэслэсэн сонирхолтой, асуудал хөндсөн сайн илтгэл тавьсан бүх илтгэгч нар болон Үндсэн хуулийн 30 жилийн ололт, сорилтын талаар чухал санааг дурьдаж үг хэлсэн академич, профессорууддаа талархал илэрхийлье.

Мөн хурлын үйл ажиллагаанд идэвхтэй оролцож, хэлэлцэж буй асуудлаар санаа бодлоо чөлөөтэй илэрхийлж, хэлэлцүүлэг өрнүүлсэн ардчилсан Үндсэн хууль тогтоогч Ардын Их Хурлын депутатууд, үе үеийн Улсын Их Хурлын дарга нар, Улсын Их Хурлын гишүүд, Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүд, эрдэмтэн судлаачид, төрийн болон төрийн бус байгууллагын төлөөлөгчид, гадны болон олон улсын байгууллагын төлөөлөгчид, их, дээд сургуулийн багш, судлаачдад талархал илэрхийлж байна.

Өнөөдрийн энэхүү эрдэм шинжилгээний хурал нь олон жил яригдсан Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн дараа хийгдсэн нь онцлог байлаа. Монгол Улсын Үндсэн хуульд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтөөр парламентын ардчиллыг бэхжүүлж, засаглалын хяналт, тэнцлийг хангаж, Засгийн газрын тогтвортой байдал, шүүхийн хараат бус байдал, парламентын хариуцлагыг нэмэгдүүлж, нутгийн захиргааны бие даасан байдлыг бэхжүүлэхэд чиглэсэн юм.

Мөн Б.Чимид агсны хэлснээр “Үндсэн хууль батлан тунхагласан гэдэгт санаа тайвширч, дагаж биелүүлэхийн төлөөнөө тавих хяналтыг огтхон ч мартаж болохгүй” гэсний дагуу Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг амилуулан, ажиллуулахын тулд бусад хуулиараа улам нарийсган зохицуулж өгөх шаардлага бий.

Үндсэн хууль судлалыг хөгжүүлэх, ардчилсан парламентыг бэхжүүлэх зорилготой энэхүү эрдэм шинжилгээний хурлаар бид “Үндсэн хуулийн 30 жилийн ололт, сорилт” сэдвийн хүрээнд Монгол Улсын Үндсэн хуулийн мөн чанар, нийгэм-эдийн засгийн суурь зарчмууд, хүний хөгжлийн асуудлуудтай хэрхэн уялдаж байгаа талаарх асуудлуудыг өргөн хүрээнд авч хэлэлцэж, Үндсэн хууль хэрхэн хэрэгжиж байгаа талаар үнэтэй санал хэллээ. Үүнд:

Монгол Улсын Үндсэн хууль нь “хууль-Үндсэн хууль” болох тухай илтгэлээр Үндсэн хуулийн хэв шинж (typology) буюу Үндсэн хуулийн төрлийн талаар, “Хууль-Үндсэн хууль” болон “хөтөлбөр-Үндсэн хууль”-ийн ялгааны талаар, мөн Монгол Улсын Үндсэн хууль нь “Хууль-Үндсэн хууль” болохыг таван түвшинд авч үзсэн зэрэг асуудлыг, харин Эдийн засгийн хөгжил ба Үндсэн хуулийн зохицуулалт илтгэлээр

Төрийн капитализм гэсэн ойлголт, Үндсэн хууль нь нийтийн эрх зүйн асуудлаас гадна хувийн эрх зүйн асуудалд хамаарах тухай мөн Үндсэн хуулийн 2019 оны нэмэлт, өөрчлөлтөөр орсон 6.2 дахь заалт нь буюу “Үндэсний баялгийн сан” Монголын Макро эдийн засагт хэрхэн нөлөөлөх вэ? зэрэг асуудлыг, Үндсэн хуулийн зохицуулалт ба хүний хөгжил илтгэлээр Үндсэн хуулийн оршил хэсгийг хүний хөгжлийн өнцгөөс ойлгох философи үндэслэл, хүний эрх, хүний хөгжлийн талаар Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалыг “Алсын хараа 2050”-д тусгасан тухай, Үндсэн хуулийн зохицуулалт ба НҮБ-ын хүний хөгжлийн индекс, хүний хөгжлийн оюуны сэтгэхгүйн орон зай дахь Үндсэн хуулийн суурь зохицуулалт гэсэн дөрвөн үндсэн асуудлаар санаа дэвшүүллээ. Мөн үе үеийн Үндсэн хуулийн хэрэгжилт, цаг хугацааны хамаарал, 2019 оны Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтөд хууль тогтоомжийг нийцүүлэх Улсын Их Хурлын 2020 оны 02 дугаар тогтоолын биелэлтийг нэг бүрчлэн нэлээн дэлгэрэнгүй тайлбарлалаа.

Харин үдээс хойших хурлаар “Үндсэн хуулийн хэрэгжилтийн асуудал” үндсэн агуулгын хүрээнд Үндсэн хуульд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтөөр байх ёстой ба байгаа хоорондын зөрчлийг шийдвэрлэх оролдлогын талаар, шударга ёсны хүсэмжлэл ба шүүхийн талаар, улс төрийн намын талаарх асуудлуудыг нэлээн нухацтай авч хэлэлцсэн бөгөөд Монгол Улсын Үндсэн хуулийн амин сүнс нь ёс суртахуун болох талаар санал хэллээ. Үүнд:

Үндсэн хуульд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтөөр байх ёстой ба байгаа хоорондын зөрчлийг шийдвэрлэх оролдлого хийсэн нь илтгэлээр Үндсэн хуульд ёс, Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах процедур, агуулга, олон улсын сайн туршлагыг дурьдаж Үндсэн хуулийн өмнөх 30 жилийн туршлага, сургамжийн талаар үнэтэй санал, Шударга ёсны хүсэмжлэл ба шүүх илтгэлээр шүүгчдэд нөлөөлөх нөлөөлөл түүнд хариуцлага тооцдог механизмыг сайжруулах, шүүхийн эдийн засаг, ажлын ачаалал, хүний нөөцийн хомсдлыг шийдвэрлэх, шүүхийн хараат бус байдал болон шүүгчийн хариуцлагатай байдал нь нэг зоосны хоёр тал буюу ижил түвшинд авч үзэх зэрэг асуудлыг, Улс төрийн нам ба Монгол Улсын 4 дэх Үндсэн хууль илтгэлээр төлөөллийн ардчилал болон улс төрийн намын ойлголт, улс төрийн намын чиг үүрэг, төлөвшил, сорилт ба боломж зэрэг асуудлыг тодруулсны зэрэгцээ Иргэн-Нам-Төр гэсэн гурвалсан харилцааны эрх зүйн зохицуулалтыг шинээр хийх асуудлыг тус тус хөндсөн ба Монгол Улсын Үндсэн хуулийн амин сүнс нь ёс суртахуун болох талаар Үндсэн хууль дахь ёс суртахууны үндсэн өгөгдөл болох үүрэг, хариуцлагын зүйл, заатуудын талаар үг хэлсэн.

Та бүхний судалгааны илтгэл, санал зөвлөмж, хэлэлцүүлэгт өрнүүлсэн санаа, чин сэтгэл Монгол Улсын ардчилал, Үндсэн хууль, парламентат ёсны хөгжилд үнэтэй хувь нэмэр оруулна гэдэгт эргэлзэхгүй байна.

Энэхүү арга хэмжээг зохион байгуулсан ажлын хэсгийн гишүүд, эрдэм шинжилгээний хурлын үйл ажиллагааг амжилттай зохион байгуулсан Улсын Их Хурлын Тамгын газрын хамт олонд талархал илэрхийлье. Үүгээр энэ эрдэм шинжилгээний хурал амжилттай өндөрлөснийг мэдэгдье.

Хүрэлцэн ирж, хуралд оролцсон Та бүхэнд баярлалаа.



Гурав.
**ПАРЛАМЕНТЫН ТӨЛӨВШИЛД
1992-1996 ОНЫ УИХ-ЫН
ГҮЙЦЭТГЭСЭН ҮҮРЭГ**

1992-1996 ОНЫ УИХ-ЫН МОНГОЛ ТӨРИЙН ТҮҮХЭНД ГҮЙЦЭТГЭСЭН ҮҮРЭГ

Академич Ж.Болдбаатар (Sc.D)

1992 оны нэгдүгээр сард Ардын Их Хурлын депутатууд 76 хоног хуралдаж Монгол Улсын Шинэ Үндсэн хуулийг баталсан билээ.

Шинэ Үндсэн хуулийн дагуу сонгууль явуулж, УИХ-ын бүрэлдэхүүнийг сонгох амаргүй ажил өрнөсөн юм. МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Б.Даш-Ёндон тэргүүтэй намын удирдах зөвлөл намын гишүүдээс тойрог бүрт нэр дэвших хүмүүсийг нарийн нягталж үзсэний үндсэн дээр 76 хүнийг УИХ-д сонгуулахаар илгээсэн билээ. Энэ үед тус улсад олон ургальч үзлийн зайлшгүй үр бүтээл болох улс төрийн өрсөлдөөн, зөвшил бодитойгоор бүрэлдэж эхэлсэн байлаа.

УИХ-ыг сонгох анхны сонгуулиар 76 мандатын 70-ыг МАХН авч үнэмлэхүй олонх болсон. Нэг бие даагч байсан нь Говь-Алтай аймгаас нэр дэвшин сонгогдсон МАХН-ын гишүүн Г.Зуунай байв. МҮДН, Ногоон нам, МАХН-ын эвсэл 4 суудал, үлдсэн нэг суудлыг МСДН авсан билээ.

1992 оны долоодугаар сарын 20-ны өдрийн УИХ-ын анхны хуралдаанд УИХ-ын гишүүн, МАХН-ын дэд даргын хувьд Нацагийн Багабандийг УИХ-ын даргаар дэвшүүлэх саналыг МАХН-ын нэрийн өмнөөс би танилцуулсан болно. Энэхүү саналаар түүнийг УИХ-ын даргаар сонгосон юм. Намын бүлгийг зохион байгуулж, УИХ дахь МАХН-ын бүлгийн ахлагчаар намайг сонгосон билээ.

УИХ-ын гишүүдийн 75 буюу 98,7 хувь нь сэхээтэн, 1 буюу 1,3 хувь нь малчин, 3,9 буюу 3 нь эмэгтэй, 11 хүн 25-36 насны хүмүүс байв. Мэргэжлийн хувьд хуульч 13, эдийн засагч 19, инженер-эдийн засагч 14, зохиолч, сэтгүүлч 8, багш 11, эмч 7, үлдсэн 4 нь бусад мэргэжлийн хүмүүс байлаа.

Нийт гишүүдийн 35 буюу 40 гаруй хувь нь эрдмийн зэрэг цолтой, 90 орчим хувь нь хот, хөдөөд нам, төр, аж ахуйн удирдах алба хааж байсан хүмүүс байлаа. Ийм учраас хууль, төрийн бодлого боловсруулах онол-арга зүйд суралцсан, амьдрал, практикаас урган гарсан нийгмийн харилцааны асуудлыг нийцтэй шийдвэрлэх чадамж бүхий бүрэлдэхүүн байсан юм.

Мэдээж, 1992-1996 оны Монгол Улсын Их Хурлын монгол төрийн түүхэнд гүйцэтгэх гол үүрэг бол тус улсын хөгжлийн шинэ шатанд нийгмийн харилцааг зохицуулсан эрх зүйн шинэчлэл хийх явдал байлаа.

Улсын Их Хурал, хууль цаазат төрийн хэм хэмжээнд нийцүүлэн төрийн хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдлийг хэрэгжүүлэгч бүх бүрдлийн тухай хуулиудыг хэлэлцэн баталж, тэдгээрийн дагуу уг бүтцүүдийг шинээр буй болгон зохион байгуулж ажиллуулсан. Түүнчлэн нийслэл, орон нутаг, хот тосгоны эрх зүйн байдлыг хуульчлан тогтоосноор орон нутгийн удирдлагыг шинэ зарчмаар зохион байгуулсан юм.

УИХ эдийн засаг, нийгмийн бодлогын хүрээнд ч өөрчлөлт хийж чадсан юм. Энэ үеийн гол үр дүн нь зах зээлийн харилцаанд эргэлтгүй шилжиж, эдийн засгийн уналтыг сааруулан зогсоож чаджээ.

Монголын парламент 1992 онд Албан татварын багц хууль, Төсвийн тухай хууль, 1993 онд Онцгой албан татварын зохицуулалтыг хэлэлцэн баталж, улсын төсвийн орлогын бүрдэлтийг хуульчилж өгсөн юм.

УИХ-аас баталсан мөнгөний бодлогын хүрээнд шинэчлэл хийсэн байна. Монгол Улсын эдийн засаг, нийгэм зах зээлийн харилцааны голидролд нэгэнт цэгцрэн тууширлаа. Харилцааны хэв маягийг үндсээр нь өөрчлөхийн зэрэгцээ эдийн засгийн уналтыг сааруулан зогсоож чадсан нь энэ салбар дахь хамгийн том ололт болов.

Боловсрол, шинжлэх ухаан, соёлын талаар баримтлах төрийн бодлогын үндэс тодорхойлогдон, хуулиуд нь батлагдаж, нийгмийн хүрээний эдгээр салбарыг зах зээлийн харилцааны нөхцөлд нийцүүлэн хэрэгжүүлэх чиглэлээр бодит алхмуудыг хийсэн юм. Тухайн үеийн УИХ-ын дарга Н.Багабанди: “Ард олны нийгэм, улс төрийн үзэл сэтгэлгээ шинэчлэгдэж, үндэсний уламжлал, ёс заншил, шашин шүтлэг сэргэж, оюун санааны эрх чөлөө батжиж байгаа нь өнөөгийн нэгэн онцлог шинж мөн. Түүх, соёл, үндэсний эв нэгдэл, эх орныхоо тусгаар тогтнолыг дээдэлж, хувийн бүтээх сэтгэлгээ нийгмийн ухамсарт улам бүр төлөвшиж байна” хэмээн тэмдэглэжээ.

Байгаль орчныг хамгаалах багц хуулийг батлан гаргасан нь ирээдүй хойчийнхоо өмнө энэ парламентын бүтээсэн буянтай үйлсийн нэг байлаа. Энэ удаагийн Их Хурлын шийдвэрлэсэн нэг томоохон асуудал бол төрийн бодлогын үндсийг тодорхойлсон хэд хэдэн томоохон баримт бичгүүдийг баталж гаргасан явдал юм.

Хамгийн дорвитойгоос цөөн хэдийг дурдвал: Монгол Улсын хөгжлийн үзэл баримтлал, Монгол Улсын Үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлал, цэргийн номлол, батлан хамгаалах, хилийн, улсын аюулгүй байдлыг хангах тухай болон дотоодын цэргийн хуулиудыг батлан гаргасан нь улс орны хөгжлийн стратегийг тодорхойлж, үндэсний аюулгүй байдал, эх орныхоо тусгаар тогтнолыг батлан хамгаалж, улсын хилийн халдашгүй дархан байдлыг сахин хамгаалахад түүхэн чухал ач холбогдолтой болсон юм.

Монгол Улсын гадаад бодлогын үзэл баримтлалыг баталж даган мөрдүүлсэн нь гадаад бодлогоо үндэсний эрх ашиг, хөгжлийн шаардлагатай нягт уялдуулах, улс орныхоо аюулгүй байдлыг улс төрийн дипломатын аргаар хангах зарчмыг тодорхойлсон түүхэн чухал баримт бичиг болсон юм. Энэ үндсэн дээр Монгол Улс нээлттэй, олон тулгуурт гадаад бодлого явуулж, олон улсын тавцан дээр нэр хүнд нь өссөөр байна.

Ийнхүү 1992-1996 оны Улсын Их Хурлын үйл ажиллагааны үндсэн чиг шугам нь хууль тогтоох, төрийн дотоод, гадаад бодлогыг тодорхойлоход чиглэгдэж ирсэн юм. Энэ хугацаанд есөн удаагийн чуулган хийж, 137 хууль шинээр баталж, 142 хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулж, олон улсын 40 гэрээг соёрхон баталж, 46 хуулийг хүчингүй болгож байсан байна.

Ингэснээр Монгол Улсын Үндсэн хууль, түүний хавсралт хууль болон Монгол Улсын Их Хурлын хууль тогтоох бодлогоор тодорхойлогдсон эрх зүйн тогтолцоог бүхэлд нь шинэчлэх зорилт амжилттай хэрэгжив. Зөвхөн батлагдсан хуулиудын тоо бус, нийгмийн амьдралын бүхий л хүрээний үндсэн харилцаа шинэ хуулиудаар зохицуулагдах болсон

нь ийм дүгнэлтийг хийх бололцоо олгож байна. Ийнхүү Монгол оронд эрх зүйн шинэчлэл хийсэн нь энэ удаагийн Улсын Их Хурлын үйл ажиллагааны чухал үр дүн билээ.

Улсын Их Хурал сонгогчидтойгоо байнгын холбоотой байж, тэдний амьдралын гүнд орж ажиллаж ирэв. Хөдөө орон нутгаас сонгогдсон УИХ-ын гишүүд тойргийнхоо аймаг, сум, багаар жилд 2-3 удаа тойрч уулзалт, ярилцлага зохион байгуулан тэдний саналыг сонсож, ажил хэрэг болгож байв. Хугацаат дөрвөн жилд УИХ-ын гишүүд давхардсан тоогоор нийт 1,1 сая гаруй сонгогч, иргэдтэй уулзаж, хууль сурталчлах, санал сэтгэгдлийг нь сонсох ажил хийсэн нь үүний нотолгоо юм.

УИХ тулгамдсан асуудалд анхаарал төвлөрүүлэх зорилгоор нийт үндэсний чуулга уулзалтуудыг зохион байгуулж байв. Үүний тод илрэл бол 1995 онд УИХ-ын зохион байгуулсан “Хүүхэд хөгжил, хамгаалал” үндэсний чуулган юм. Эл чуулган хүүхэд бүр эсэн мэнд амьдарч хөгжих тэгш нөхцөлийг бүрдүүлэх төрийн бодлогын үзэл баримтлалыг тогтоох, түүний эрх зүйн баталгааг Монгол Улсын Үндсэн хуулийн үзэл санаанд нийцүүлэн боловсронгуй болгох, энэ асуудлаар нийгмийн зөвшилд хүрэх, үндэсний мэдрэмжийг дээшлүүлэхэд ихээхэн тус дөхөм болсон юм.

Монгол оронд эрх зүйн шинэчлэл хийхэд УИХ-ын Тамгын газрын ажилтнууд хичээнгүй зүтгэл, бүтээлч хөдөлмөрөөрөө ихээхэн тус дөхөм үзүүлж ирснийг тэмдэглэхгүй өнгөрөх аргагүй юм.

1992 оны УИХ-ын Монгол төрийн түүхэнд гүйцэтгэсэн үүрэг, онцлогийг дараах маягаар тодорхойлж болох юм. Үүнд:

1. 1992 оны УИХ бол Монгол Улсын шинэ Үндсэн хуулийн дагуу сонгогдож байгуулагдсан анхны парламент, орчин цагийн олон улсын парламентын жишгээр ажиллаж чадсан Их хурал юм.
2. Олон нам өрсөлдсөн сонгуульд УИХ-ын гишүүний эрхийн мандат авсан эл бүрэлдэхүүн нь нам, төрийн зүтгэлтэн, эрдэмтэн, хуульч, эдийн засагч, инженер зэрэг тухайн үедээ хамгийн шилдэг гэгдсэн хүмүүсээс бүрэлдэж байв.
3. Тус парламент Монгол Улс ардчилал, зах зээлд шилжих улс төр, нийгэм-эдийн засгийн гол гол суурь хуулиудыг баталж, эрх зүйн дорвитой шинэчлэлийг баттай хийж чадсан юм.
4. УИХ-ын суудлын үнэмлэхүй олонхийг нэг нам авсан боловч, чөлөөтэй маргаж, мэтгэлцэхийн хамт цөөнхийн үзэл бодолд хүндэтгэлтэй хандаж, тэдний саналыг аль болохоор УИХ-ын шийдвэрт тусгаж байв.
5. Энэхүү Их хурлын гишүүд хувийн эрх ашгийг огоорч, улс үндэсний эрх ашгийн төлөө нойр хоолоо хасаж зүтгэж байсан гэж бүрнээ хэлж болно.
6. 1992 онд бүрэлдсэн УИХ нь монгол төрийн хүний нөөц, мэргэжлийн боловсон хүчний томоохон төлөөлөл байсан юм. Энэ Их хурал парламентын цаашдын хөгжлийн томоохон дэг, сургуулийг бий болгосон гэж ч хэлж болно.

Тус бүрэлдэхүүнээс Монгол Улсын 3 Ерөнхийлөгч, 7 Их хурлын дарга, 5 Ерөнхий сайд төрөн гарчээ.

Үндсэн хуулийн 27 дугаар зүйлд зааснаар ээлжит чуулган хагас жил тутам нэг удаа 75-аас доошгүй ажлын өдөр чуулж, зарим өдрүүдэд шөнөжин шахам хуралдаж, шөнийн

3-4 цагт тарах явдал олонтаа тохиолдож байв. Ийм ч учраас хожмын УИХ-ын зарим гишүүд шиг улс орны эрх ашгийг огоорсон гэгдэх явдал гарч байгаагүй билээ.

Эцэст нь дүгнэхэд, 1992-1996 онд сонгогдсон УИХ бол Монгол орон хөгжлийн шинэ тогтолцоонд шилжих үеийн суурь хуулиуд болон бодлогын үндсэн баримт бичгүүдийг батлан хэрэгжүүлж, олон улсын жишгээр сонгодог парламентын тогтолцоог төлөвшүүлсэн, Монгол төрийн түүхэнд онцгой байр эзлэх төрийн эрх барих, хууль тогтоох дээд байгууллага байсан билээ.

ДАХИН ДАВТАГДААГҮЙ УЛСЫН ИХ ХУРАЛ

Академич С.Нарангэрэл (Sc.D)

Монгол Улсын (1992 оны) Үндсэн хуулийг “амьд” болгох зорилтыг хэрэгжүүлсэн УИХ

Монгол Улсын 1992 оны Үндсэн хууль нь гадаад ба дотоодын хүчин зүйлсийн нөлөөн дор боловсрогдон батлагдсан билээ. Гадаад хүчин зүйл нь ЗХУ-д явагдсан өөрчлөн байгуулалт (перестройка), социалист хамтын нөхөрлөлийн Зүүн Европын улс орнуудад болсон эсэргүүцлийн жагсаал цуглаан, ажил хаялт, чөлөөт сонгууль, тэдгээрийн үр дүн зэрэг юм. Эдгээрийн шууд нөлөө болон даган дуурайх замаар Монгол Улсад дотоод хүчин зүйл үүсэж бүрэлдсэн бөгөөд тус улсад шинээр үүссэн улс төрийн намуудын тулган шаардалтаар засгийн эрхийн тухай асуудлыг тайван замаар буюу шинэ сонгууль болон хууль тогтоох замаар шийдвэрлэж, төрийн дээд шинэ байгууллагын тогтолцоо бүрэлдүүлэх улс төрийн зөвшилцөлд хүрсэн билээ. 1990 оны 7 дугаар сард явагдсан чөлөөт сонгуулийн үр дүнд байнгын ажиллагаатай Улсын Бага Хурал байгуулагдаж, шинэ Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал боловсруулах, төсөл бэлтгэх, хэлэлцэх, ард нийтээр хэлэлцүүлэх, батлах ажил үйлсийг өрнүүлсэн юм.

Монгол Улсын 1992 оны Үндсэн хуулиар Монгол Улсын бүрэн эрхт байдал, тусгаар тогтнол хийгээд нийгэм, төрийн байгууллын шинэ үндэс тулгуурыг бататгаж, нийгэмд хүний эзлэх эрх зүйн байдал, төрийн байгууламж, засаг төрийн эрх мэдлийн хуваарилалт, түүний байгууллагын болон нутгийн удирдлагын тогтолцоог бэхжүүлж, Үндсэн хуулийг хамгаалах хяналтыг тогтоон бэхжүүлснийг бусад хууль тогтоомжтой нийцүүлж, 1996 он гэхэд хууль тогтоомжийг Үндсэн хуульд бүрэн нийцүүлж дуусгах түүхэн хариуцлагыг анхны УИХ нэр төртэй биелүүлж чадсан байна. Энэ УИХ-д шинэ Үндсэн хуулийн төслийг боловсруулах, хэлэлцэж батлахад биечлэн оролцсон АИХ-ын депутат, Улсын Бага Хурлын гишүүн 30 шахам хүмүүн, түүний дотор Монгол Улсын Үндсэн хуулийн эх баригч сонгогдсон нь Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал ба агуулгад хууль тогтоомжийг нийцүүлэх үйл явцыг ул суурьтай хэрэгжүүлэхэд шууд нөлөөлжээ.

Анхны УИХ асар их ачаалалтай, нэн хариуцлагатай ажилласан бөгөөд энэ үед ажлын 6 өдөртэй байсны зэрэгцээ УИХ-ын нэгдсэн чуулган 75-аас доошгүй хоног хуралддаг байсныг дурдах ёстой. Анхны УИХ 137 шинэ хууль баталж, 142 хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулж байж, сая хууль тогтоомжийг Үндсэн хуульд нийцүүлэн бүрэн шинэтгэх ажлыг бүрэн эрхийнхээ хугацаанд хийж дуусгажээ.

Өндөр чадавхтай УИХ

Анхны УИХ-ыг дараагийн УИХ-уудаас хамгийн өндөр оюуны чадавхтай байсан гэж дүгнэхэд ташаарал болохгүй байх аа. Энэ УИХ-ын гишүүдийн бүрэлдэхүүн Монголын нийгмийн гурван үеийн буюу ахмад ба дунд, залуу үеийнхнийг хослуулж чаджээ. Дунд үеийнхэн буюу 35-аас дээш настай гишүүд нийт гишүүдийн талаас илүү хувийг эзэлж байжээ. Шахсан бяслаг шиг загссан үлэмжийн баялаг туршлага бүхий 15 гишүүн 50-иас дээш насандаа сонгогдсон бөгөөд тэдний хамгийн ахимаг 2 гишүүн нь сонгогдох үедээ 59 настай байжээ. 25-35 насны цэл залуу 11 гишүүн ахмад үеэсээ их зүйлийг сурч чадсан юм. Өргөн мэдлэгтэй, зангарагтай, арвин туршлагатай, үндэснийхээ өв уламжлалыг сайтар мэддэг эрхэмбээрүүд (жишээлбэл, А.Базархүү, Д.Бямбасүрэн, Ж.Гомбожав, Ц.Гомбосүрэн, Д.Данзан, Ч.Дашдэмбэрэл, Б.Дэмбэрэл, Д.Дэмбэрэл, П.Жасрай, М.Зэнээ, Д.Мөнхөө, Ц.Намхайнямбуу, Ж.Норовсамбуу, Ч.Пүрэвдорж,

Т.Султан, Н.Тогтох, Ж.Уртнасан, Ч.Хурц, Б.Чимид, С.Чулуунбаатар, Р.Цагаанхүү, Г.Цэдэндагва нарын зэрэг гишүүд) анхны УИХ-ын залуур болж байв.

Анхны УИХ-ын гишүүдийг мэргэжлийн хувьд авч үзвэл 25 хувь нь эдийн засагч, 17.1 хувь нь хуульч, 14.5 хувь нь багш, 10.5 хувь нь зохиолч, сэтгүүлч, 9.2 хувь нь эмч, 5.2 нь хувь бусад мэргэжлийн хүмүүс байжээ. Монголын нүүдлийн соёл иргэншлийн төлөөлөл болсон Хөдөлмөрийн баатар-малчин (Ц.Намхайнямбуу) УИХ-ын гишүүнээр сонгогдон ажилласан нь УИХ эх орон, ард түмнийхээ язгуур эрх ашгийн үүднээс асуудлыг шийдвэрлэх нөхцөлийг бүрдүүлж байв. Эрдмийн цол, зэрэг бүхий хүмүүс нийт гишүүдийн 40 шахам хувийг эзэлж байсан нь энэхүү УИХ ямар оюунлаг байсныг бэлхнээ харуулна.

Улс орноо дампуурахаас аварсан УИХ

Анхны УИХ үйл ажиллагаагаа эхэлсэн 1992 он Монгол Улсын санхүү-эдийн засаг дампуурахад их ойртсон жил байв. Зээл, буцалтгүй тусламж үзүүлж ирсэн ЗХУ болон социалист хамтын нөхөрлөлийн орнууд задран бутарч, эдийн засгийн гүн гүнзгий хямралд орсны улмаас материал түүхий эд, сэлбэг хэрэгслийн хангалт бүрэн зогссон, валютын нөөц шавхагдсан, улсаас үзүүлдэг татаасгүй болсон зэргээс шалтгаалж, үйлдвэр, аж ахуйн газрууд бараг цөмөөрөө үүдээ барьж, ээлж дараалан дампуурав. Инфляцын өсөлтийн хурдац сард дунджаар 27 хувь болж өссөөр улмаар 325 хувьд хүрч, шатахуун, тослох материал, сэлбэг хэрэгсэл, түүхий эд тасалдсанаас үр тариа хураалт 40 хувь, хүнсний бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл 23 хувиар буурсан байна.

Хүн амын амьжиргааны түвшин эрс доройтож, өлмөн зөлмөн амьдрал, өлсгөлөн нүүрлэж, хүнсний гол нэр төрлийн нэн тэргүүний хэрэгцээт бүтээгдэхүүний хүрэлцээ хангамж туйлын хомсодсоны улмаас хүнсний гол нэрийн барааг картаар хуваарилах системд шилжүүлсэн хүнд хэцүү нөхцөл байдалтай анхны УИХ нүүр тулав.

Анхны УИХ, түүний байгуулсан Засгийн газар зах зээлийн эдийн засгийн харилцааны эрх зүйн үндсийг бүрдүүлэх, төсөв санхүү, мөнгө, зээлийн харилцан уялдаатай хатуу бодлого боловсруулж явуулах, жолоодлогогүй болсон инфляцын хор уршгийг таслан зогсоох, үнэ, тарифыг чөлөөлж үйлдвэрлэл, үйлчилгээг дэмжих, төгрөгийн гадаад валюттай харьцах ханшийг чөлөөлөх, үндэсний валютын худалдан авах чадварыг тогтворжуулах, өмч хувьчлалыг гүнзгийрүүлэх зэрэг арга хэмжээг цаг алдалгүй авсны үр дүнд 1992 онд 325 хувьтай байсан инфляцын түвшин 1996 оны байдлаар 46 хувь болж буурав. 1993 оноос эхлэн хүн амын мөнгөн орлого, төсөвт байгууллагын дундаж цалин, тэтгэврийн өсөлт инфляцын өсөлтийг гүйцэхүйц хэмжээнд хүрч чадав. Ийнхүү анхны УИХ, түүний байгуулсан Засгийн газар улс орноо санхүү-эдийн засгийн дампуурлаас аварч, эдийн засгийн сүйрлийг зогсоож, цаашдын хөгжлийн суурийг сайтар тавьж чадсан гэж бахархалтай дүгнэж болно.

Хамгийн ёс суртахуунлаг УИХ

Анхны УИХ-ын гишүүд нь дараа дараагийн УИХ-тай харьцуулахад хамгийн ёс суртахуунлаг гишүүд байсан гэж нүүр бардам дүгнэж болно. Тэднийг ёс суртахуун, мэдлэг чадвар, туршлагаар нь нэр дэвшүүлж, сонгогчдоор шилж сонгуулсан учраас сонгогдсон гишүүдийн дотор шуналд автагдсан, хахуульд идэгдсэн, гишүүний бүрэн эрхээ албан ажлын ашиг сонирхолд хортойгоор урвуулан ашигласан, албан тушаал улайран хөөцөлдсөн, өргөсөн тангаргаасаа няцсан нэг ч тохиолдол гараагүй юм. Энэ учраас ч анхны УИХ байгуулсан Засгийн газраа бүрэн эрхийнх нь хугацаанд тогтвортой ажиллах нөхцөлөөр хангаж чадсан билээ.

УИХ-ын нийт гишүүний дийлэнх олонх (66 гишүүн) нь хүрэлцэн ирснээр чуулганыг хүчинтэйд тооцож (1999 онд ердийн олонх болгосон), чуулганд оролцсон нийт гишүүний олонхын саналаар хуулийн төслийг зүйлчлэн шүүн тунгааж баталдаг байсан. УИХ-ын гишүүдийн ирц ийм босготой байхад нэгдсэн болон байнгын хорооны хуралдааныг тасална гэсэн төсөөлөл байсангүй. Хожимдож хуралдаан эхэлсэн тохиолдол ч тун цөөн. Улсын Бага Хурлаас баталсан нэн “бага” цалингаар дөрвөн жилийг анхны УИХ-ын гишүүд тэсэж гарсан. Цалингаа нэмэхийг гишүүний ёс зүйд харш хэмээн үзэцгээж байв. Хуралдаанд ирэх болон харихдаа хол гэртэй гишүүдийг микро автобусаар зөөвөрлөдөг байсан. Анхны УИХ-ын гишүүд ийм л гайхалтай эгэл даруухан хүмүүс байв.

МАХН-аас нэр дэвшиж, анхны УИХ-д сонгогдсон 71 гишүүдийн дотор ашиг сонирхлын элдэв бүлэглэл, хагарал гараагүй юм. Энэ нь МАХН-аас УИХ-ын сонгуульд нэр дэвшигчдийг бусармаг ашиг сонирхлын үүднээс санхүүжүүлсэн элдэв ивээн тэтгэгч байгаагүй учраас тэдэнд “барьцаалагдах” асуудал тулгарсангүй.

Сөрөг хүчний үүргийг гүйцэтгүүлсэн УИХ

Анхны УИХ-д МоАН-МҮДН-НН-ын “Ардчилсан холбоо” эвслээс дөрөв, МСДН-аас нэг гишүүн сонгогдож, намын бүлгийн зохион байгуулалтаар ажиллах боломжоо алдсан хэдий ч сөрөг хүчний үүргээ зохих ёсоор гүйцэтгэж чадсан бөгөөд тэд дотроо эв нэгдлээ сайтар ханган ажилласан юм. Олонхын зүгээс сөрөг хүчнийхэнд үзэл бодол, итгэл үнэмшлээ илэрхийлэх бололцоог бүрэн хангаж байсан. Цөөнхийн хэрэгтэй санааг олонх ч тусган авч хэрэгжүүлж байсан. Цөөнх ба олонхын хооронд харилцан ойлголцол бий болгоход С.Зориг жинхэнэ хувь нэмэр оруулсан. УИХ-ын гишүүн Р.Гончигдорж “ганц дайчин ганцаардахгүй” гэгчээр үзэл бодлоо чуулганы явцад их чөлөөтэй илэрхийлдэг байв.

Цөөнхийн гишүүд олонхын бөөцийлөлд байсныг тэмдэглэх хэрэгтэй. Тэднийг олонхын зүгээс ялгаварлан гадуурхах, хохироох нэг ч үйлдэл хийж байгаагүй болно.

Зарим үед сөрөг хүчнийхэн олон түмний дэмжлэгт дулдуйдан олонхтой хүчтэй харгалдан сөргөлдөх алхамд нэг бус удаа хүрч байсныг дурдах ёстой. Энэ талаар анхны УИХ-ын хаалтын (УИХ-ын 1996 оны чуулганы 7 дугаар сарын 16-ны өдрийн) чуулганд цөөнхийн төлөөлөгч хэлсэн үгэндээ “Дөрвөн жил бид энэ танхимд хамт сууж, халуухан амьдралаар амьдарч ирснийг бид бүгдээрээ мэднэ. Бид бүгдээрээ өөр өөр намыг төлөөлж, ажиллаж ирсэн тул санал бодол зөрж, маргалдах явдал гарч байсныг бид бүгдээрээ ойлгож байна. Гэхдээ энэ бүх халуун маргааны цаана Монголоо, ард түмнээ гэсэн санаа зориг энэ танхимд хуран цугларсан хүн бүрийн сэтгэл зүрхэнд байсанд эргэлзэхгүй байна” гэж онцлон тэмдэглэснийг дурдах учиртай.

Анхны УИХ өгөөжөө харамгүй хайрласан

Анхны УИХ-ын гишүүдийн дундаас таван (Б.Чимид, Б.Лхагвасүрэн, Н.Жанцанноров, Ч.Хурц, Ч.Дашдэмбэрэл) Хөдөлмөрийн баатар, хоёр (С.Нарангэрэл, Ц.Гомбосүрэн) Төрийн соёрхолт төрөн гарсан байна.

Академич /Монгол Улсын ШУА-ийн гишүүн/ 3 (С.Нарангэрэл, Ж.Болдбаатар, С.Нямзагд), Шинжлэх ухааны доктор 5 (С.Төмөр, Д.Лүндээжанцан, Н.Багабанди, Ч.Ган-Өлзий, Н.Жанцанноров) төрөн гарчээ. Докторуудыг дурдвал улам олон болох болно.

Монгол төрийн хожмын дээд албан тушаалтнууд анхны УИХ-д бэлтгэгджээ. Тухайлбал, Монгол Улсын гурван (Н.Багабанди, Н.Энхбаяр, Ц.Элбэгдорж) Ерөнхийлөгч, УИХ-ын долоон (Р.Гончигдорж, Н.Багабанди, Л.Энэбиш, Н.Энхбаяр, Ц.Нямдорж, Д.Лүндээжанцан, Д.Дэмбэрэл) дарга, гурван (М.Энхсайхан, Н.Энхбаяр, Ц.Элбэгдорж) Ерөнхий сайдыг нэрлэж болно. Ийнхүү анхны УИХ гишүүн нь байсан олон хүмүүнд итгэл, үр өгөөжөө харамгүй хайрласан он жилүүдийг түүх болгон үлдээжээ.

Эргэцүүлэл бодрол (төгсгөл)

Одоогоос 30 жилийн өмнө үйл ажиллагаагаа эхлэн явуулсан байнгын ажиллагаатай, нэг танхим бүхий УИХ-д цаашдаа чухам юу дутагдаж, чухам юу чухалчлагдаж байна вэ?

Улс төрчдийн эцсийн зорилго нь эх орондоо сайн сайхан амьдрал буй болгох явдал хэмээсэн дэлхийн суут 7 сэтгэгчдийн тэргүүнд эрэмбэлэгддэг Аристотелийн одоогоос 2500 жилийн өмнө дэвшүүлсэн доорх санаа манай УИХ-д дутагдаж байж болзошгүй юм.

“Сайн хууль бол шударга ёс, эс шунахуй, үүрэг ба хариуцлага, жудаг, нинжин сэтгэл, нэр төр, итгэл, эелдэг найрсаг ёс, эв эе, атгаг бус сэтгэлийг амин сүнсээ болгосон хууль мөн”.

Их эзэн Чингис хааны “Хаан миний бие умард зүгийн их хээр талд аж төрөн сууж, чигч шударгыг эрхэмлэн тогтоогоод, бүрэлгэн сүйтгэхийг хориглон зогсоож, өмсөх хувцас, идэх хоолоон адуучин үхэрчинтэйгээ хуваалцан, ард иргэдийг хүүхэдтэйгээн адил үзэж, цэрэг дайчид, эрдэмтэн мэргэдийг ах дүүгээн мэт хүндэлж, эе эвийг сахиулж, энэрэл хишгээ түгээж явна” хэмээсэн сургаалд өнөөгийн сүйрэл, хямралдаан, тэрсэлдээн, хагарлаас хүн төрөлхтнийг аврах далдын асар их хүч агуулагдаж байгаа юм биш биз гэсэн бодрол өөрийн эрхгүй төрдөг юм.

ПАРЛАМЕНТЫН ДЭГИЙГ ТӨЛӨВШҮҮЛЭХЭД 1992-1996 ОНЫ УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН ГҮЙЦЭТГЭСЭН ҮҮРЭГ, АЧ ХОЛБОГДОЛ

Доктор Л.Өлзийсайхан (Ph.D)

Хураангуй: Илтгэлд Монгол Улсын ардчилсан, шинэ Үндсэн хуулийн дагуу байгуулагдсан 1992-1996 оны Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийг харьцуулсан эрх зүйн үүднээс судлан шинжилж, Монгол Улс дахь парламентат ёсны хийгээд парламентын хуралдааны дэгийн хөгжилд гүйцэтгэсэн үүргийг тодруулан авч үзсэн болно.

Түлхүүр үгс: Парламентат ёс, парламентын хуралдааны дэг, парламент, Улсын Их Хурал

I. Удиртгал

Монгол Улс 1992 оны анхны ардчилсан Үндсэн хуулиараа “орчин үеийн бүгд найрамдах улсын (ерөнхийлөгчийн, парламентын, холимог) хэлбэрээс парламентын улсын хэлбэрийг сонгож, түүний үндэс нь нэг танхимтай, далан зургаан гишүүнтэй, байнгын ажиллагаатай парламент мөн” гэдгийг тунхагласан.

Ийнхүү Монголын нийгмийн улс төрийн харилцааны үндэс нь олон намд үндэслэсэн парламентат ёс болохыг Үндсэн хууль тогтоогчид тогтоосон билээ. Үндсэн хуульд Монгол Улсын хууль тогтоомжийг нийцүүлэн шинэтгэх, парламентат ёсыг бэхжүүлэх, төгөлдөржүүлэн хөгжүүлэхэд чиглэсэн эрх зүйн шинэтгэлийн эхлэл тавигдсан.

Шинэ Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалд нийцүүлэн анхлан баталсан хуулиудын тоонд Улсын Бага Хурлаас 1992 оны 7 дугаар сарын 06-ны өдөр баталсан Монгол Улсын Их Хурлын тухай хууль багтдаг. Үндсэн хууль болон тус хуулийн дагуу бүрэлдсэн анхны Улсын Их Хурал нийт 170 гаруй анхдагч хууль, Монгол Улсын олон улсын гэрээг соёрхон баталж, Монгол Улсын үндэсний эрх зүйн тогтолцоог бүрдүүлэхэд түүхэн үүрэг гүйцэтгэсэн гэж дүгнэж болно.

Түүнчлэн тус хуулиар Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийг хуульчлан тогтоосон нь Монгол Улсын хууль тогтоох байгууллагад орчин үеийн “парламентын хуралдааны дэг”-ийн үзэл, сэтгэлгээ хөгжих үндсийг тавьжээ.

II. Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн хөгжил, шинэчлэл

1980-аад оны сүүлч, 1990 оны эхээр Зүүн Европын орнуудад өрнөсөн шинэтгэлийн нөлөөгөөр социалист орнуудад ардчиллын үнэт зүйлсийг хүлээн авч хэрэгжүүлэх нөхцөл бололцоо аажмаар бүрэлдэж эхэлсэн бөгөөд манай улсад ч энэ үйл явц явагдаж, үр дүнд нь 1992 оны шинэ Үндсэн хууль батлагдсан.

Үндсэн хуулийн эрх зүй судлаачид энэ үеийг орчин үеийн эрх зүйн сэтгэлгээнд болон байнгын ажиллагаатай парламентад шилжсэн үе гэж үздэг. Шилжилтийн энэ үеийн эрх зүйн үзэл, сэтгэлгээний гол онцлог нь социалист эрх зүйн бүлээс уламжлалт эх газрын эрх зүйн бүлд шилжих үйл явцтай давхацдаг бөгөөд үүнийг хэрэгжүүлэх арга зам нь эрх зүйн шинэтгэл хийх явдал байв.

Энэ хүрээнд Монгол Улсад орчин үеийн парламентын хуралдааны дэгийн эрх зүйн хөгжил Улсын Бага Хурлаас 1992 оны 7 дугаар сарын 06-ны өдөр Монгол Улсын Их Хурлын тухай хуулийн төслийг хэлэлцэн баталснаар эхэлжээ.

Ийнхүү Үндсэн хуулийн Хорин тавдугаар зүйлийн 4-т “Улсын Их Хурлын бусад бүрэн эрх, зохион байгуулалт, үйл ажиллагааны журмыг хуулиар тогтооно.”¹ гэж заасны дагуу Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалд нийцүүлэн Улсын Их Хурлын тухай хуулийг батлан гаргаж, тус хуулиар хуралдааны дэгийг зохицуулах болсон байна.

Тус хуульд Үндсэн хуульд заасны дагуу Улсын Их Хурлын зохион байгуулалтын үндсэн хэлбэр нь чуулган болохыг баталгаажуулж, ээлжит чуулганыг хагас жил тутам нэг удаа далан таваас доошгүй ажлын өдөр чуулах буюу бүрэн эрхээ байнгын болон түр, дэд хороо, намын бүлэг, зохион байгуулалтын бусад хэлбэрээр Улсын Их Хурал хэрэгжүүлэх дэгийн зохицуулалтыг хуульчлав. Байнгын хороо нь чуулганаар хэлэлцэх асуудлыг боловсруулж, урьдчилан хэлэлцэж, санал, дүгнэлт гаргах, эрхлэх асуудлынхаа хүрээнд Улсын Их Хурлын хяналтыг хэрэгжүүлэх нийтлэг чиг үүрэгтэй байхаар тогтоосон байна.

Энэ талаар Улсын Бага Хурлын V чуулганы 1992 оны 6 дугаар сарын 01-ний өдрийн Монгол Улсын Их Хурлын тухай хуулийн төслийг хэлэлцсэн хуралдаанд хийсэн танилцуулгад “*Ажлын хэсгийн зүгээс шинээр зохион байгуулагдах Улсын Их Хурал зохион байгуулалтынхаа асуудлыг бэлэн хуулиар шийдвэрлэж, цаг алдалгүйгээр бусад тулгамдсан асуудлууд руугаа ороход Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдаан бэлтгэн явуулах журам, хуулийн төсөл хянан хэлэлцэх, батлах журам, Улсын Их Хурал шийдвэр гаргаж, нийтлэх журам гэсэн дэгийг зохицуулсан хэм хэмжээнүүд нэн чухал ач холбогдолтой бөгөөд Улсын Их Хурлын бүрэн эрхээс шууд урган гарч байна.*”² гэж дурджээ.

Ийнхүү 1992 оны Улсын Их Хурлын тухай хууль 10 бүлэг, 63 зүйлтэйгээр батлагдсан бөгөөд хуулийн 28-55¹ дүгээр зүйл (6-9 дүгээр бүлэг)-д хуралдааны дэгийн хэм хэмжээг хуульчилсан байна.

Энэ хуульд 1997 онд Улсын Их Хурлын зохион байгуулалтын бүтэц, үйл ажиллагааны журмыг хоёр тусдаа хуулиар зохицуулах хүртэл нийт 5 удаа нэмэлт, өөрчлөлт оруулж, дэгийн холбогдох зохицуулалтыг шинэчилж байжээ. Улсын Их Хурлын тухай хуулийн шинэчлэлийн түүхэн баримтуудаас харахад нэмэлт, өөрчлөлтийн дийлэнх нь хууль, Улсын Их Хурлын бусад шийдвэрийн төслийг хэлэлцэн шийдвэрлэх, холбогдох байгууллага, албан тушаалтны илтгэл, тайлан, мэдээллийг хэлэлцэх, чуулганы хуралдааны зохион байгуулалт, санал хураалт явуулах журам зэрэг чуулганы хуралдааны дэгийн хэм хэмжээг улам боловсронгуй болгоход чиглэгдсэн байна.

III. Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны “анхны дэг”-ийн өв

Өдгөөгийн Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн эрх зүйн зохицуулалтууд нь үндсэндээ 1992 оны Улсын Их Хурлын тухай хуульд заасан дэгийн заалтуудаас уламжлал болгон дараа дараагийн хуралдааны дэгд зохицуулалт болон тусгагдаж, мөн шинээр үүссэн асуудлаар нэмж журамлан, баяжуулан хэвшүүлж ирсэн онцлогтой.

Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хууль тогтоомжийн хөгжлийг авч үзвэл 1997 онд Дэгийн тухай хуулийг бие даасан хууль болгон батлан гаргасан

1 Манай парламент хуралдааны дэгээ хэлбэрийн хувьд “тогтоол” болон “хууль”-ийн аль алианаар нь баталж ирсэн онцлогтой. Өмнөх Үндсэн хуулиуд (1924, 1940, 1960)- д хуралдааны дэгийг хэрхэн тогтоох талаар тодорхой заалт байгаагүй. Харин гуравдугаар Үндсэн хуульд 1980 онд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтөд “БНМАУ-ын Ардын Их Хурал, түүний байгууллагуудын үйл ажиллагааны журмыг БНМАУ-ын Ардын Их Хурлын регламент болон бусад хуулиар тодорхойлно.” гэж нэмэлт оруулснаар парламентын дэг тогтоох заалт Үндсэн хуулийн хэм хэмжээ болсон байна.

2 1992.06.01. Улсын Их Хурлын Тамгын газрын архив Д-2, ХН-350, Х 1-8

ба тус дэгийн тухай хуулийг 2001, 2006 онуудад Улсын Их Хурал тогтоолоор батлан мөрдөж байв. Харин 2007 оноос Үндсэн хуулийн цэцийн шийдвэрийн дагуу Улсын Их Хурал дэгээ хуулиар баталж ирсэн бөгөөд өдгөө мөрдөж байгаа Дэгийн тухай хуулийг Монгол Улсын Үндсэн хуульд 2019 онд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтөд нийцүүлэн Улсын Их Хурлаас 2020 онд шинэчлэн баталж, мөрдөж байна.

Дэгийн тухай эдгээр хууль тогтоомжийн уламжилсан шинжтэй заалтууд нь агуулгын хувьд шинэчлэгдсэний дээр парламент төлөвшихийн хэрээр дэлхийн улсуудын парламентын хуралдааны дэгийн жишгээр шинэ зохицуулалтуудыг томъёолон даган мөрдөж байна. Тухайлбал, хууль, Улсын Их Хурлын бусад шийдвэрийн төсөл хэлэлцэх журам, үндсэн чиглэл, мөнгөний бодлого, төсөв, түүний гүйцэтгэлийг хэлэлцэх журам, Засгийн газар, холбогдох бусад байгууллагын тайлан, мэдээлэл, илтгэл болон асуулга, асуултын хариуг сонсох, хэлэлцэх журмуудыг улам бүр тодорхой болгосон процессын хэм хэмжээнүүдийг батлан гаргаж иржээ.

Одоо анхны Улсын Их Хурал (1992-1996)-ын Монгол дахь парламентат ёсны хийгээд парламентын хуралдааны дэгийн хөгжилд гүйцэтгэсэн үүргийг тодруулан авч үзье.

3.1. Дэгийн суурь зарчим

Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуулийг эрх зүйн сэтгэлгээ, дэгийн өөрийнх нь дотоод хөгжил, мөн чанарын талаас нь шинжилгээ хийж үзвэл Улсын Их Хурлын бие даасан байдал, гишүүний халдашгүй байдал, Улсын Их Хурал дахь цөөнхийн баталгаа болон хуралдааны нээлттэй, ил тод байх зэрэг парламентат ёсны үзэл санаа, Үндсэн хуулийн эрх зүйн суурь стандарт, зарчмыг хангахад чиглэсэн зохицуулалттай болж иржээ.³

“Хуралдааны дэгийн суурь зарчим”⁴-ыг 1992 оны Улсын Их Хурлын тухай хуульд “Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны ажиллагаа **хууль дээдлэх**, дэгээ чанд сахих, **асуудлыг чөлөөтэй хэлэлцэж, цөөнхийн санаа бодлыг хүндэтгэн олонхийн саналаар шийдвэрлэх** зарчимд үндэслэнэ”⁵ гэж тогтоосон байна. Дэгийн эдгээр зарчим 2020 онд Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хууль шинэчлэгдэх хүртэл бараг хэвээр хадгалагдаж ирсэн. Энэ нь Улсын Их Хурал анхнаасаа дэгийн зарчмаа парламентат ёсны зарчим, стандартад нийцүүлэн дэгийн бусад хэм хэмжээгээр дэлгэрүүлэн зохицуулж, мөрдөж ирсэн болохыг илтгэж байна.

Харин өдгөө хүртэл тогтвортой үйлчилж буй дэгийн эдгээр зарчмуудыг Монгол Улсын Үндсэн хуульд 2019 онд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтөд нийцүүлэн Улсын Их Хурлаас 2020 оны 05 дугаар сарын 13-ны өдөр баталсан Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуулийн 3.1-т “Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдаан хууль дээдлэх, нээлттэй, ил тод байх, асуудлыг хэлэлцэхэд чөлөөтэй, эрх тэгш оролцоог

3 Өлзийсайхан Л. Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуулийн хэрэгжилтийн байдалд хийсэн дүн шинжилгээ. УБ 2019

4 Парламентын **Парламентын хуралдааны дэгийн онол, арга зүйн үндсэн аргачлал дээр тулгуурлан хуралдааны дэгийн суурь зарчимд дараах зарчмуудыг оруулдаг ба уг зарчимд нийцүүлэн аливаа улс парламентын хуралдааны дэгээ боловсруулах нь зүйтэй гэж үздэг байна. Зарчмууд: i. Олонхийн саналаар шийдвэр гаргах, ii. Тэгш эрхийн, iii. Тэгш үүрэг, хариуцлагын, iv. Цөөнхийн эрхийг хамгаалах, v. Бүрэн ба чөлөөтэй хэлэлцүүлэг явуулах, vi. Энгийн ба хялбар горимоор хуралдаан явуулах, vii. Саналуудын дараалал буюу эрэмблэх, viii. Нэг удаад нэг л асуудал хэлэлцэх, ix. Санал хураалт явуулах болон өгөх, x. Үүрэг шилжүүлэх, xi. Ялгаварлан гадуурхахгүй байх.**

5 Улсын Их Хурлын Тамгын газар. Монгол Улсын Их Хурлын тухай хууль: эх сурвалж, харьцуулсан судалгаа. УБ., 2018 он.

хангах, цөөнхийн эрхийг хүндэтгэх, хэлэлцүүлгийн горим ойлгомжтой, тодорхой байх, олонхийн саналаар шийдвэр гаргах зарчимд үндэслэнэ.” гэж парламентат ёсны зарчимд бүрэн нийцүүлж, шинэчлэн тогтоосон байна.

Хуулийн энэ заалтад эрх зүйн харьцуулалт хийж үзвэл 1992 оны Улсын Их Хурлын тухай хуулиар тогтоосон дэгийн суурь зарчмыг хэвээр хадгалсны зэрэгцээ “нээлттэй, ил тод байх”, “хэлэлцүүлгийн горим энгийн, тодорхой байх” зэрэг парламентын дэгийн суурь зарчмуудыг нэмж зохицуулжээ.

3.2. Парламент дахь цөөнхийн эрхийг хангах баталгаа

Хуралдааны дэг нь парламент дахь улс төрийн зөрчлийг шийдвэрлэх, цөөнхийн эрхийг хангах, хамгаалах баталгаа болдог нь парламентат ёсны суурь зарчим, орчин үеийн парламентын хуралдааны үндсэн чиг үүргийн нэг мөн. Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэг (1992 оны хууль) анхнаасаа энэ зарчмыг хангахад чиглэсэн байжээ. Жишээ татвал Улсын Их Хурлын тухай хуулийн 51.4-т “Тухайн асуудлаар санал хураалт явуулсны дараа санал хураалтад цөөнх болсон, эсхүл цөөнхийг төлөөлсөн 3 хүртэл гишүүн тайлбар хэлж болно. Хэрэв цөөнх дахин санал хураалгахыг хүсвэл эхний санал хураалтад олонхийн дэмжлэг авсан томьёоллоор дахин санал хураалт явуулна.” гэж зааснаас харагдана.

Энэ тухай 1992-1996 оны анхны Улсын Их Хурлын гишүүн Д.Дэмбэрэл “Парламентын гишүүдэд намын тулгалт, шахалт байгаагүй, 76 гишүүн саналаа илэрхийлэх **чөлөөтэй боломжтой** ажилласан. Хуулийг хэлэлцэхдээ цөөнх болсон хэсэг асуудлаараа гурван удаа тайлбарлаж, санал хураалган шийднэ.”⁶ гэж парламентад цөөнхийн эрхийг хангах зарчмын хэрэгжилтийг товч дүгнэсэн байна.

Мөн 1992 оны Улсын Их Хурлын тухай хуулийн 14 дүгээр зүйлийн 2-т заасны дагуу Байнгын хорооны чиг үүрэг, тодорхой бүрэн эрх, зохион байгуулалт, үйл ажиллагааны журмыг Улсын Их Хурал тусгайлан дүрэм баталж, тогтоосон байна. Улсын Их Хурлын 1993 оны 73 дугаар тогтоолоор баталсан “Улсын Их Хурлын Байнгын хорооны дүрэм”⁷-д дээр дурдсан чуулганы хуралдааны дэгийн зохицуулалт ч байсан. Тодруулбал, Байнгын хороо, чуулганы нэгдсэн хуралдаанаар хууль, Улсын Их Хурлын бусад шийдвэрийн төсөл хэлэлцэх үед тухайн асуудлаар цөөнх болсон гишүүд дахин санал хураалгах болон гаргасан саналынхаа талаар Байнгын хорооны санал дүгнэлтэд тусгуулах дэгийн хэм хэмжээ үйлчилж байжээ. Тус дүрэмд зааснаар:

1. Тухайн асуудлаар санал хураалт явуулсны дараа цөөнх болсон гишүүд тайлбар хэлж дахин санал хураалт явуулж болно. Санал хураалтад нэг томьёолол 2 удаа олонхийн дэмжлэг авсан бол уг томьёолол батлагдсанд тооцно. Харин 2 дахь удаа олонхийн дэмжлэг аваагүй бол тайлбар хэлж, 2 дахь санал хураалтад олонхийн дэмжлэг авсан томьёоллоор дахин нэг удаа санал хураалт явуулж олон санал авсан томьёоллоор уг томьёолол батлагдсанд тооцно;⁸
2. Байнгын хороо, Улсын Их Хуралд хэлэлцүүлэх хууль, Улсын Их Хурлын шийдвэрийн төслийн талаар санал дүгнэлт, төслийг хууль санаачлагчид буцаах, ажлын хэсэг байгуулах болон зохион байгуулалтын чанартай бусад асуудлаар тогтоол гаргана. Санал дүгнэлт, тогтоолыг Байнгын хорооны хуралдаанд оролцсон нийт гишүүний олонхийн саналаар батална. Цөөнхийн саналыг санал дүгнэлтэд тусгайлан хавсаргана.⁹

6 “Монголын үнэн” сонин 2022.06.24 No025, 026 (24506, 24507)

7 Монгол Улсын Их Хурлын Байнгын хорооны дүрэм. Улсын Их Хурлын 1993.10.25-ны өдрийн 73 дугаар тогтоол

8 Мөн дүрмийн 25 дугаар зүйлийн 6 дахь хэсэг

9 Монгол Улсын Их Хурлын Байнгын хорооны дүрмийн 26 дугаар зүйл.

Энэ заалтын хэрэгжилттэй холбоотойгоор 1992-1996 оны Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдаанаар хуулийн төслийг хэлэлцсэн тэмдэглэлүүдийг судалж үзэхэд нэлээд түгээмэл хэрэглэдэг дэгийн хэм хэмжээ байсан нь ажиглагдаж байна. Тухайлбал, Монгол Улсын Засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж, түүний удирдлагын тухай хуулийг Байнгын хороо, чуулганы нэгдсэн хуралдаанаар хэлэлцэх үед цөөнх болсон гишүүд нийт 20 гаруй удаа тайлбар хэлж, тэдний саналаар санал хураалт явуулж байсан баримт тэмдэглэгдэн үлджээ.¹⁰

Анхны Улсын Их Хурлын дийлэнх олонхыг нэг намын төлөөлөл дангаараа бүрдүүлж байсан ч дэгийн уг зохицуулалт парламентын танхимд улс төрийн зөвшилцөл бий болгоход чухал нөлөө үзүүлж байжээ гэж дүгнэж болно.

3.3. Хуулийн төслийг зүйл, заалт бүрээр хэлэлцэх

Парламентад өргөн мэдүүлсэн хуулийн төслийг зүйл, заалт бүрээр нь хэлэлцэх асуудал дэгийн суурь зарчимд тооцогдоно. Парламентын дэг судлалд үүнийг “бүрэн болон чөлөөтэй хэлэлцүүлэг явуулах зарчим” гэж нэрлэж хэвшжээ.

Парламентын дэг судлаачид аливаа асуудлаар шийдвэр гаргуулахаар чуулганы хуралдаанд оруулсан санал, асуудал бүрийг бүрэн, чөлөөтэй хэлэлцэх нь дэгийн суурь зарчмуудын нэг. Үүнд үг хэлэх эрх чөлөө, бусдын үзэл бодол, байр суурийг сонсох болон өөрийн үзэл бодол, байр сууриа илэрхийлэх эрх багтана. Гишүүн бүр асуудлыг тасалдалгүйгээр бүрэн гүйцэд хэлэлцэх эрхтэй ба үүнийг гагцхүү бусад бүх гишүүнд хамаатай дүрэм, журмаар л зохицуулж, хязгаарлаж болно¹¹ гэж үздэг.

Энэ зарчим 1992-1996 оны Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн онцлог заалт байсан бөгөөд Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгд 1993 онд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтөөр “эцсийн хэлэлцүүлэгт төслийг бүлэг, зүйл тус бүрээр ... хэлэлцэж батална.”¹² гэсэн заалтыг нэмснээр парламентын дэгийн суурь зарчмыг албан ёсоор баталгаажуулсан байна.

Дэгийн энэ заалтын хэрэгжилт, ач холбогдлын талаар анхны Улсын Их Хурлын гишүүд өөрсдийн дүгнэлт, байр суурийг илэрхийлсэн нь бий. Тухайлбал, хууль зүйн шинжлэх ухааны доктор, профессор С.Нарангэрэл “Гишүүд хуулийнхаа төсөл дээр яс сууж, үг, өгүүлбэр бүрээр нь хэлэлцдэг байлаа.”¹³ 1992-1996 оны Улсын Их Хурлын гишүүн Д.Дэмбэрэл “Хууль хэлэлцэх дэг чанга байсан. Үндсэн хуулийн хавсралтын хуулийн жагсаалтад орсон хуулиудыг дөрвөн жилийн хугацаанд батлах гол зорилт бидэнд тулгарсан. 1992-1996 оны парламент энэ зорилтоо бүрэн хангасан билээ. Хууль болгоныг заалт бүр дээр нь санал хураана.”¹⁴, мөн Улсын Их Хурлын гишүүн В.Алзахгүй “Иргэний хуулийг нэг сар хэлэлцэж байсан түүхтэй. Тэр олон зүйл, заалтыг нэг бүрчлэн хэлэлцэнэ. Хуулийн хэмжээ, хамарч байгаа хүрээ гээд бүх зүйлээс шалтгаалан хэлэлцэж байсан.”¹⁵ гэж дурдсан байна.

10 1994.06.01. УИХ-ын Тамгын газрын архив. Монгол Улсын Засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж, түүний удирдлагын тухай хуулийг Байнгын хороо, чуулганы нэгдсэн хуралдаанаар хэлэлцсэн тэмдэглэл. Д-3, ХН-5508

11 Өлзийсайхан Л. Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуулийн хэрэгжилтийн байдалд хийсэн дүн шинжилгээ. УБ 2019

12 Улсын Их Хурлын Тамгын газар. Монгол Улсын Их Хурлын тухай хууль: эх сурвалж, харьцуулсан судалгаа.УБ., 2018 он.

13 “Зууны мэдээ” сонин 2022.06.29 No 127 (6859)

14 “Монголын үнэн” сонин 2022.06.24 No025, 026 (24506, 24507)

15 “Монголын мэдээ” 2022.06.27 /дугаар 085/5657/

Өдгөө манай Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгд 1992-1996 оны Улсын Их Хурлын хуралдааны дэгээс уламжлан авч, парламентын дэгийн суурь зарчимд нийцүүлэн тодорхойлсон хуулийн төсөл болон тодорхой асуудлыг Улсын Их Хурлаар хэлэлцэхэд зүйл, заалт бүрээр хэлэлцэх дэгийн дараах хэм хэмжээ үйлчилж байна.

1. Монгол Улсын тухайн жилийн төсвийн тухай хуулийн төслийн зүйл, заалт бүрийг уншин сонсгож, зүйл тус бүрээр нь санал хураалт явуулж, батална;
2. Хэрвээ Ерөнхийлөгч хууль, тогтоолын зарим хэсэгт хориг тавьсан бол зүйл, заалт нэг бүрээр санал хураалт явуулах;
3. Байнгын хороогоор хуулийн төслийн анхны хэлэлцүүлэг явуулахад хуулийн төслийг зүйл бүрээр хэлэлцэх.

Дэгийн эдгээр зохицуулалт нь нэг талаас Улсын Их Хурлаас баталж буй хууль, Улсын Их Хурлын бусад шийдвэрийн чанарыг сайжруулах, нөгөө талаас тал бүрээс нь, бүрэн хэлэлцэх замаар чуулганы хуралдаанаар хэлэлцэж буй тухайн асуудлын талаар иргэдийн эрх зүйн ойлголт, соёл, ухамсрыг дээшлүүлэх олон талын ач холбогдолтой.

3.4. Дэгийн зарим онцлог зохицуулалт

Дэгийн онцгой зохицуулалт: Эрх зүйн шинжлэх ухаанд парламентын хуралдааны дэгийг хууль болон хуульчилсан бусад актаас ялгаатай гэж үзэх хандлага давамгайлж буй. Энэ нь дэг бол парламентын бие даасан байдлын гол баталгаа, парламент хуралдааны дэгээ зөвхөн өөрөө тогтоох парламентат ёсны суурь зарчимтай холбоотой. Парламентын дэгийн (i) зөвхөн дэгийн эрх зүйн зохицуулалтаар хууль тогтоох үйл ажиллагаа журамлагдан улмаар тухайн улсын үндэсний эрх зүйн тогтолцоо бүрэлдэн тогтдог; (ii) дэгд заасан журмын дагуу батлагдаагүй ямар ч хуулийн хууль зүйн легитим чанар алдагддаг” зэрэг онцлогийг харгалзан **“парламентын хуралдааны дэг”**-ийг эрх зүйн мөн чанарынх нь хувьд “Үндсэн хуультай органик холбоо бүхий, Үндсэн хуулиар тогтоосон “зохицуулах асуудал”-тай “онцлог”-т эрх зүйн хэм хэмжээнээс бүрдсэн, эрх зүйн хэм хэмжээний акт мөн”¹⁶ гэж тодорхойлох хандлага хүчтэй болж байна.

Манай анхны Улсын Их Хурлын дэг **“дэгийн өөрийнх нь мөн чанар, онцлог шинж”**-ийг тусган баталгаажуулсан нь Улсын Их Хурлын тухай хуулийн 31 дүгээр зүйлээс тодорхой харагдана. Мөн зүйлийн 1-т *“Тодорхой асуудал хэлэлцэх явцад шаардлагатай бол гишүүдийн олонхийн саналаар хуралдааныг түр завсарлах буюу хугацааг сунгаж болно.”* гэж дэгийн уян хатан (динамик) байдал болон “парламент хуралдааны дэгээ зөвхөн өөрөө тогтоох” дэгийн суурь зарчмыг агуулгын хувьд нутагшуулах эхлэлийг тавьсан байна. Өдгөө улам боловсронгуй болж Улсын Их Хурал (i) хуралдааны дэгээр зохицуулаагүй асуудлыг хэлэлцэх журам¹⁷, (ii) онцгой нөхцөлд хэрэглэх хуралдааны дэг¹⁸, (iii) цахим хуралдааны дэг¹⁹, (iv) хуралдааны дэгд өөрчлөлт оруулах²⁰ дэгийн хэм хэмжээг хуульчилсан.

Чуулганы нэгдсэн хуралдаан явуулах өдөр, цаг, Байнгын хороо болон чуулганы хуралдаан явуулах хуваарь, гишүүн үг хэлэх хугацаа, журам зэргийг анх удаа хуульчилж, дэгийн хэм хэмжээ болгосон нь парламентын хуралдааны дэгийн онол, зарчимд нийцжээ. Түүнчлэн “Улсын Их Хурлын гишүүд хуралдаан даргалагч танхимд орж

16 Королева И.Н. Особенности правовой природы парламентского регламента Москва, М.,2007.

17 Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуулийн 5 дугаар зүйл.

18 мөн хуулийн 6 дугаар зүйл.

19 мөн хуулийн 7 дугаар зүйл.

20 мөн хуулийн 8 дугаар зүйл.

ирэхээс өмнө суудлаа эзэлсэн байна.” гэж гишүүний хуралдаанд оролцохтой холбоотой үүрэг хариуцлагыг өндөржүүлсэн зохицуулалт үйлчилж байжээ.

Парламентын бүтээмж, үр нөлөөг дээшлүүлэх зорилго бүхий дэгийн хэм хэмжээнд парламент хуулийн төслийн талаар санал хураалт явуулах цагийг урьдчилан зарлах зохицуулалт хамаардаг бөгөөд олон улсад парламентын дэгийн нийтлэг жишиг болон хөгжиж байна. Манай анхны Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгд “Санал хураах цагийг хуралдаан даргалагч урьдчилан зарлах” заалт байсан нь одоогийн Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуулийн 7.11-т “Хуралдаанаар хэлэлцэж байгаа асуудлаар ил санал хураалт явуулах бөгөөд хуралдаан даргалагч санал хураалтын цагийг урьдчилан мэдээдэнэ” гэсэн заалтын эх сурвалж мөн. Завсрын буюу 1997-2020 онуудад мөрдөж байсан Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгд ийм заалт байгаагүй юм.

Хуулийн төслийг хэлэлцэх журам: Хуралдааны дэгээр зохицуулах гол асуудал бол хууль, Улсын Их Хурлын бусад шийдвэрийн төслийг Улсын Их Хурлаар хэлэлцэн батлах процессын журам. 1992 оны Улсын Их Хурлын тухай хуулийн 8 дугаар бүлэгт хууль, Улсын Их Хурлын бусад шийдвэрийн төслийг хянан хэлэлцэх, батлах журмыг хуульчилжээ. Хуулийн эдгээр заалтууд хууль тогтоомжийн төслийг өргөн мэдүүлэх, төслийг хянан хэлэлцэх, батлах үе шат, Байнгын хороо болон Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдаанаар төслийг хэлэлцэх журмыг шинэ Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал, зарчимд нийцүүлэн дэгийн хэм хэмжээ болгосноороо түүхэн ач холбогдолтой юм.

Тус хуулиар Байнгын хорооны хуралдаанаар хуулийн төслийг урьдчилан хэлэлцэж, санал дүгнэлт гаргах, хэрвээ зарчмын зөрүүтэй санал гарвал уг саналын талаар чуулганы хуралдаанд санал хураалт явуулах, нэг асуудлаар хоёр ба түүнээс дээш хуулийн төсөл өргөн барьсан бол түүнийг нэгтгэн хэлэлцэх, хэрэв нэгтгэхийг хууль санаачлагч зөвшөөрөөгүй бол тэдгээр төслийн аль нэгийг сонгон авч хэлэлцэх зэрэг зохицуулалтыг хуульчилсан байна.

Түүнчлэн Улсын Их Хурлаас шийдвэр гаргах буюу хэлэлцсэн асуудлаар санал хураалт явуулах журмыг нарийвчлан зохицуулжээ. Ил болон нууцаар санал хураалт явуулах үндэслэл, журмыг тодорхойлж, ил санал хураалтыг цахим тооцоолуур, эсхүл гар өргөж, нууц санал хураалтыг саналын хуудас, эсхүл цахим тооцоолуур ашиглан явуулахаар зохицуулжээ. Ингэхдээ Үндсэн хууль болон бусад хуульд нууцаар санал хураалт явуулахаар хуульчилснаас бусад тохиолдолд санал хураалтыг илээр явуулахаар зохицуулж, Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны явц, шийдвэрийг хэвлэл мэдээллийн хэрэгслээр мэдээлэхээр заасан нь парламентын нээлттэй, ил тод байдлыг хангах зарчмыг тогтоон, хэрэгжүүлэхэд чухал нөлөө үзүүлсэн гэж дүгнэж болно.

Зарчмын зөрүүтэй санал: Улсын Их Хурал Үндсэн хуульд заасан хууль тогтоох бүрэн эрх мэдлээ хэрэгжүүлэхтэй холбоотой үйл ажиллагааг Улсын Их Хурлын тухай хуулиар нарийвчлан зохицуулсан. Улсын Их Хурлын гишүүн, Байнгын хороо, ажлын хэсэг нь хууль тогтоох бүрэн эрхийг хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааны хүрээнд хэлэлцэж буй хуулийн төсөлтэй холбогдуулан зарчмын зөрүүтэй санал гаргаж, шийдвэрлэх асуудлыг 1992 оны Улсын Их Хурлын тухай хуулиар мөн зохицуулсан байна. Хуулийн 49 дүгээр зүйлд “Зарчмын зөрүүтэй санал гэдэгт зохих Байнгын хорооны хуралдаанаар хэлэлцэж зөвшилцөлд хүрээгүй саналыг ойлгоно”²¹ гээд, уг саналыг гаргах дэгийг “Улсын Их Хурлын гишүүд төслийн талаарх зарчмын зөрүүтэй саналаа бичгээр бүрэн томьёолж хуралдаан даргалагчид өгнө.” гэж зохицуулсан байна.

21 Улсын Их Хурлын Тамгын газар. Монгол Улсын Их Хурлын тухай хууль: эх сурвалж, харьцуулсан судалгаа.Уб., 2018 он. 226 дахь тал.

Дэгийн тухай хууль тогтоомжийн хөгжлийн явцад энэ хэм хэмжээ боловсронгуй болж Улсын Их Хурлын гишүүн Үндсэн хууль, Улсын Их Хурлын тухай хуульд заасан бүрэн эрхийнхээ дагуу хууль, Улсын Их Хурлын бусад шийдвэрийн төсөлд өөрчлөлт оруулахтай холбоотой санал (зарчмын зөрүүтэй)-аа гаргах, зарчмын зөрүүтэй санал гаргасан гишүүн уг саналынхаа талаар тайлбар хэлэх, түүнийг дэмжсэн болон эсрэг саналтай адил тооны гишүүд үг хэлэх зэрэг дэгийн нарийвчилсан зохицуулалтууд бий болсон нь хууль тогтоомжийн чанарыг сайжруулах гол арга зам болж байна.

Тодорхой асуудал хэлэлцэх журам: Судлаачид 1992 оны Улсын Их Хурлын тухай хуулийн гол онцлогийг ардчилсан, шинэ Үндсэн хуулийг хэрэгжүүлэх, хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдлийн хоорондын хяналт тэнцлийг хангах суурь зохицуулалтыг бий болгосон гэж дүгнэдэг. Тус хуулиар Үндсэн хуульд заасан Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийг хүлээн зөвшөөрөх, Ерөнхийлөгчийг чөлөөлөх, огцруулах, Ерөнхий сайд, Засгийн газрын гишүүнийг томилох, огцруулах, чөлөөлөх, Улсын Их Хурлаас тодорхой албан тушаалтныг томилох, сонгох, эгүүлэн татах журам болон Ерөнхийлөгчийн хориг, олон улсын гэрээ, хэлэлцээрийг соёрхон батлах зэрэг тодорхой асуудлыг хэлэлцэн шийдвэрлэх процессын журмыг анхлан тогтоожээ.

Ийнхүү дээр дурдсан асуудлаар Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал, зарчмын дагуу төр засгийн байгууллагыг эмхлэн байгуулах, үйл ажиллагааны чиглэлийг тодорхойлох, хэрэгжилтэд хяналт тавих дэгийн хэм хэмжээ бий болсон нь Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэг парламентат ёсны шалгуурыг хангах үндэс суурийг тавьж, бататгажээ.

Дэг зөрчсөн гишүүнд хариуцлага хүлээлгэх: Парламентын хуралдааны дэг бол өөрийн гэсэн зохицуулах асуудалтай, онцлогт эрх зүйн хэм хэмжээ болохыг өмнө авч үзсэн. Дэгээр зохицуулах асуудлын хүрээнд парламентын хуралдааны дэг зөрчсөн гишүүнд хариуцлага хүлээлгэх журам багтдаг.

1992 оны Улсын Их Хурлын тухай хуулийн 32 дугаар зүйлд *“Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэг зөрчсөн, хараалын үг хэлсэн, бусдыг доромжилсон, гүтгэсэн бол хуралдаан даргалагч (i) урьдчилан сануулах, (ii) сануулга авсан гишүүн дахин зөрчил гаргавал үг хэлэх эрхийг хасах, (iii) үг хэлэх эрхээ хасуулсан гишүүн дахин зөрчил гаргавал хуралдааны танхимаас гаргах хариуцлага хүлээлгэх”*-ээр хуульчилжээ.

Дэгийн энэ хэм хэмжээ үндсэн агуулгын хувьд 1997 он, 2007, 2020 оны Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуулиудад уламжлагдан ирсэн бөгөөд өдгөө мөрдөж буй Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуульд дэг зөрчсөн гишүүнд хариуцлага ногдуулах процесс буюу дэгийн хэм хэмжээг зохих түвшинд хуульчилснаараа өмнөх хуулиудаас онцлогтой байна. Харин 2001, 2006 онд Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийг хуулиар бус “тогтоол”-оор батлахад дэг зөрчсөн гишүүнд хариуцлага ногдуулах асуудлыг Улсын Их Хурлын тухай хуулиар зохицуулж ирсэн байна.

IV. Дүгнэлт

Орчин үед парламентын хөгжлөөс улс орны нийгмийн амьдралын аливаа асуудлууд улам бүр хамааралтай болж, боловсронгуй тогтолцоотой улс орон хүн төрөлхтний түгээмэл үнэт зүйл болсон парламентат ёсыг төгөлдөржүүлж, түүний шалгуур, зорилгыг хангасан парламентын механизмыг бий болгохыг зорьж байна. Энэхүү механизм парламент дахь улс төр, эрх зүйн харилцааны үндэс, үйл ажиллагааны дотоод хэм хэмжээг тодорхойлсон “парламентын хуралдааны дэг”-ээр илрэн гарч байна.

Үүнтэй холбогдуулан Монгол Улс дахь парламентын хуралдааны дэгийн хөгжилд анхны ардчилсан Үндсэн хуулиар байгуулагдсан Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэг ямар нөлөө үзүүлсэн, парламентат ёсны шалгуурыг хэрхэн хангасныг судлан шинжилж, дараах дүгнэлтийг хийж байна.

1. Манай улсын хувьд парламентын хуралдааны дэгийн тулгуур үзэл санаа, зарчим Үндсэн хуулийн Хорин тавдугаар зүйлийн 4 дэх хэсэгт “Улсын Их Хурал нь ...үйл ажиллагааны журмыг хуулиар тогтооно” гэсэн заалтаар баталгаажиж, Үндсэн хуулийн хамгаалалт бүрдсэн гэж үзэж болно.
2. Анхны Улсын Их Хурлын хуралдааны дэг социалист эрх зүйн бүлээс уламжлалт эх газрын эрх зүйн бүлд шилжих үеийн “шилжилт”-ийн онцлогоо тусгаж, Үндсэн хуульд заасан хуралдааны дэгийн хэм хэмжээг нарийвчлан зохицуулснаараа Үндсэн хуулийн хэрэгжих нөхцөл, баталгааг бүрдүүлсэн түүхэн ач холбогдол, үнэ цэнэтэй юм.
3. 1992-1996 оны Улсын Их Хурал хамгийн олон анхдагч хуулийг баталсан талаар өмнө дурдсан. Эдгээр хуулиуд нь одоогийн Монгол Улсын үндэсний эрх зүйн тогтолцооны эхлэлийг тавьсан гэж үзэх үндэстэй. Парламентын хуралдааны дэгийн эрх зүйн мөн чанар нь зөвхөн “дэгийн буюу өөрийнх нь эрх зүйн зохицуулалтаар парламентын хууль тогтоох үйл ажиллагаа журамлагдан, улмаар тухайн улсын үндэсний эрх зүйн тогтолцоо бүрэлдэн тогтож байдаг” онцлогтой.

Энэ онцлогт нь тулгуурлан хууль тогтоох байгууллагаас “парламентын хуралдааны дэгд заасан журмын дагуу батлагдаагүй ямар ч хуулийн хууль зүйн легитим чанар алдагдана” гэсэн парламентат ёсны суурь зарчмыг нутагшуулж, бэхжүүлэхэд анхны Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэг онцгой үүрэг гүйцэтгэсэн болохыг тэмдэглэж байна.

4. Хуулийн төслийг зүйл, заалт бүрээр хэлэлцэх парламентын дэгийн суурь зарчмыг сонгодог утгаар нь тогтоож, хэрэгжүүлсэн нь 1992-1996 оны Улсын Их Хурал мөн гэж үзэж байна. Ийнхүү одоо хүчин төгөлдөр үйлчилж буй дэгийн гол заалтуудын нэг болох Улсын Их Хурлаар шийдвэр гаргуулахаар оруулсан хууль, тогтоолын төслийг ард түмний төлөөлөл болсон гишүүд олон ургальч үзлийн үүднээс тал бүрээс нь бүрэн, чөлөөтэй хэлэлцэн, шийдвэрлэх зарчмыг тогтоож өгчээ. Энэ нь “олон хууль” батлахаас илүү “чанартай хууль” батлах нийгмийн хэрэгцээ шаардлага, парламентат ёсны хөгжлийн чиг хандлагад нийцэж байна.
5. Эцэст нь дүгнэхэд анхны Улсын Их Хурлын дэг манай хууль тогтоох эрх мэдлийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн суурь стандарт, Үндсэн хуульд болон парламентат ёсны зарчмыг нутагшуулах түүхэн үүргээ амжилттай гүйцэтгэсэн гэж үзэж байна. Учир нь Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны анхны дэгээр Монголд ардчилсан парламентын хуралдааны дэгийн суурь зарчмууд баталгаажиж, парламент дахь цөөнхийн эрхийг хангах механизм бүрдэж, хууль, Улсын Их Хурлын бусад шийдвэрийг хэлэлцэн батлах, Үндсэн хуульд заасан тодорхой асуудлыг хэлэлцэх журам болон парламент хуралдааны дэгээ мөрдөхтэй холбоотой зарим онцлог хэм хэмжээг парламентат ёсны онол, зарчимд нийцүүлэн бий болгожээ.

Ашигласан эх сурвалж

1. Өлзийсайхан, Л. (2001). Парламент. УБ.
2. Лүндээжанцан, Д., & Өлзийсайхан, Л. (2005). Парламентат ёс. УБ.
3. Өлзийсайхан, Л. (2010). Парламентын хуралдааны дэгийн онол, арга зүйн үндэс. УБ.
4. Батхүү, Г, Батбаяр, Б, Өлзийсайхан, Л. (2013). Монгол Улсын Их Хурал, Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хууль болон холбогдох хууль тогтоомж (Түүхэн эмхтгэл, харьцуулсан судалгаа). Хамтын бүтээл. УБ.
5. Өлзийсайхан, Л, Цолмон, Ц, Цэрэндулам, Г. (2018). Хууль бүтээх урлаг. Хамтын бүтээл. УБ.
6. Өлзийсайхан, Л, Цолмон, Ц. (2018). Хуралдааны дэг ба практик. Хамтын бүтээл. УБ.
7. ХБНГУ-ын Бундестагийн хуралдааны дэг, Бүгд Найрамдах Франц улсын Үндэсний Ассамблейн хуралдааны дэг, ОХУ-ын Төрийн Думын регламент, Канад улсын парламентын акт, Бүгд Найрамдах Солонгос Улсын Үндэсний Ассамблейн тухай хууль, Бүгд Найрамдах Финланд Улсын парламентын хуралдааны дэг, Австралийн холбооны улсын Төлөөлөгчдийн танхимын хуралдааны дэг. Редактор Өлзийсайхан. Л. (2019). УБ.
8. Өлзийсайхан, Л. (2018). Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуулийн хэрэгжилтийн байдалд хийсэн дүн шинжилгээ. УБ.
9. Өлзийсайхан, Л. (2015). Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн хэм хэмжээг боловсронгуй болгох асуудал. *Монгол Улсад байнгын ажиллагаатай парламент байгуулагдсаны 25 жилийн ойд зориулсан эрдэм шинжилгээний хуралд хэлэлцүүлсэн илтгэл*. УБ.
10. Өлзийсайхан, Л. (2018). “Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуулийн хэрэгжилтийн байдал, бусад орны туршлага, түүнийг нэвтрүүлэх боломж”. *Монгол Улсын Их Хурлаас зохион байгуулсан хэлэлцүүлэгт хэлэлцүүлсэн илтгэл*. УБ.

馬先
義氣
凌雲

